

ВСЕ СВІТ 9 ВСЕ СВІТ 19 76

Роман Іштвана ГАЛЛА «Старий»

Поети Канади

Подорож РУБРУКА
у східні краї року 1253

ОРГАН
СПІЛКИ
ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ,
УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА
ДРУЖБИ
І КУЛЬТУРНОГО
ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ
КРАЇНАМИ ТА
УКРАЇНСЬКОГО
РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО
КОМІТЕТУ
ЗАХИСТУ МИРУ

ВСЕ СВІТ

1976

(573)

ВЕРЕСЕНЬ

9

Журнал
засновано
1925 року

ЛІТЕРАТУРНО-
МИСТЕЦЬКИЙ
ТА
ГРОМАДСЬКО-
ПОЛІТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

Видавництво «Радянський письменник»

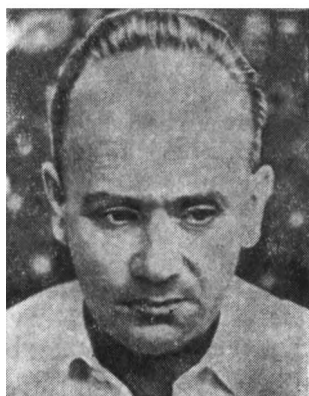
Київ

ЗМІСТ

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА	ІШТВАН ГАЛЛ. Старий. Роман. (Переклад з угорської Івана Мегели та Бориса Ананченка). 3 ІЗ СУЧАСНОЇ ФРАНКО-КАНАДСЬКОЇ ПОЕЗІЇ АЛЕН ГРАНБУА. ЕКТОР ДЕ СЕН-ДЕНІ ГАРНО, РІНА ЛАНЬЄ, АННА ЕБЕР, АЛЬФОНС ПІШЕ, ЕЛУА ДЕ ГРАНМОН, ЖАН-ГІ ПІЛОН, СЮЗАННА ПАРАДІ, СІЛЬВІЯ СІКОТ, П'ЄР МОРАНСІ. (Переклади з французької Всеволода Ткаченка та Віктора Коптілова). 90 ШОРОТЧОНДРО ЧОТТОПАДДХАЙ. Рай для безталанної. Оповідання. (Переклад з бенгалі Лідії Стрижевської та Віри Сулими). 109 ДОРОТІ ЛАЙВСЕЙ. Поезії. (Переклади з англійської Віталія Коротича та Віри Сулими). 116
ІЗ СКАРБНИЦІ СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ	ПОДОРОЖ У СХІДНІ КРАЇ ВІЛЬГЕЛЬМА ДЕ РУБРУКА, БРАТА ОРДЕНУ МІНОРИТІВ. РОКУ БОЖОГО 1253. (Переклад з латинської Андрія Содомори). 122
ЖИТТЯ І СЛОВО	ВІКТОР КОПТІЛОВ. Із сучасної франко-канадської поезії. 89 АНДРІЙ СОДОМОРА. Вільгельм де Рубрук. 121 ВАДИМ СКУРАТОВСЬКИЙ. З нотаток про масову культуру. 162 ЮЛІЯ БУЛАХОВСЬКА. Взаємопроникнення жанрів у повоєнній польській літературі. 171 ПАВЛО СТІЛЬЦІВ. Ремінісценції з «Батрахоміомохії» в «Енеїді» І. П. Котляревського. 174 БОРИС РЕМІЗОВ. Про п'єсу Бернарда Шоу «Нерівний шлюб». 175
НАШ КОМЕНТАР	ВОЛОДИМИР ГАЛЧИН. Нічого путнього. — Бізнес як бізнес. 177
ШЛЯХИ МИСТЕЦТВА	КІРА ШАХОВА. Тиціан. 182
НА РУБЕЖІ ВОГНЮ	ВАДИМ КОРТУНОВ. Усунути війну з життя суспільства. 195
ПАНОРАМА «ВСЕСВІТУ»	ЯКІВ ВАЛАХ. Траси братерства. 208 За пишним фасадом. 214 Майя — діти плинного часу. 220 Літературно-мистецька хроніка. 230 МАРК ТВЕН. Афоризми. 236 Веселі сторінки. 238

ІШТВАН ГАЛЛ

Іштван Галл (нар. 1931 р.) — відомий угорський письменник, лауреат премії Аттіли Йожефа та Премії угорських профспілок. Автор романів, повістей, збірок оповідань — «Пацюча нірка» (1961), «Любов з двома веслами» (1962), «Пастка» (1966), «Спринтери» (1968), «Обожнювач сонця» (1970), «Старий» (1975).

СТАРИЙ

РОМАН

По обіді старий завжди сидів на колоді біля насосної станції, прихилившись до стіни. Перед його очима бовванів піщаний пагорб із рідкими стеблами торішнього бур'яну. До шахти було далеко: сюди навіть уранці не долинали гудки, що рівно о 8-й кликали шахтарів на зміну.

Одного такого надвечір'я з-за пагорба виринула розхитана постать незнайомого юнака. Він ішов, не зводячи очей з будиночка, а коли наблизився, на обличчі в нього можна було прочитати розчарування.

— Авжеж, — буркнув юнак. — Нічого кращого я й не сподівався. — Він ходив довкола й сам собі кивав: — Оце нагородили!.. — Тільки тепер він обернувся до старого робітника. — Чи багато ви тут заробляєте?

Дід навіть не моргнув.

— Татусю! — підвищив голос юнак. — Я вас питаю! Яка тут платня? — Старий сидів так само незворушно; це трохи збентежило юнака, й він непевно розвів руками: — Яка тут у вас платня, татусику?

Старий, втупившись у піщаний пагорб, відказав:

— Добрий вечір, хоч я вам і не татусь.

— Ось у чому заковика! — зрозумів юнак. Він знову глузливо примружився, мов нічого й не було. — То як же мені вас величати? Ну, скажіть! Колегою чи паном-товаришем? Га? Чи дядьком Йоні, чи як вас там?.. Мені це до лампочки!

Він зареготав, але запал його нараз вивітрився.

— Хай йому чорт! Якщо нам доведеться працювати разом — не треба дивитись один на одного сичем... То які ж тут стівки?

Старий нарешті глянув на юнака:

— Тисячу два форинти. — Погляд у нього був гострий і цупкий, це якось бентежило, і юнак мимоволі опустив очі. — Але в мене ще пенсія.

— Авжеж, — сказав хлопець. — Я так і знав: у цій глушині дідька лисого заробиш...

— Та воно так, але я працюю, — відказав старий.

Юнак мигцем зиркнув на нього, тоді вирішив усе звести на жарт і вдруге зареготав, однак розпитувати далі вже не зважувався. Старий це помітив і примирливо сказав:

— Можеш називати мене дідом, бо я дід і є. — Він з цікавістю розглядав хлопця. — Від такої правди не втечеш, як не силкуйся.

Хлопця пройняло дивне почуття, мовби йому наступили на рант підошви, а він ніяк не випрочає ноги.

— Можна подивитися, як тут у вас?...

— Про мене! — буркнув старий. Із цим юнаком належало розмовляти його ж тоном. — Іди дивись.

А сам з цікавістю стежив за ним і далі. Та й подивитися було на що.

Юнак рушив; рвучко кинувши ногу вперед, переважився на неї всім корпусом, нарешті ступив крок, відчайдушно балансуючи ліктями. Тулуб його нагадував масивний неповороткий пеня. Хлопця хитало з боку на бік, і кожен крок висотував з нього стільки сил, що було прикро дивитися.

Старий сидів на колоді й терпляче ждав, поки той обійде кругом будиночка, й, коли юнак нарешті спинився перед ним, тінь од піщаного пагорба сягнула ніг старого.

— А що там? — хлопець показав на двері.

Старий одвернувся від каліки й мовчки попростував до дверей. Та коли хлопець у дитячому захваті вигукнув: «Оце гак агрегат!» — він недовірко хитнув головою, проте повеселішав, у душі примирившись із новим товаришем.

— Добрий агрегат, — переконано сказав господар. — Ніколи не підведе. Хай і старий, зате надійний.

Він урочисто змовк, наче вартовий на чатах, і хлопцеві стало ніяково.

— Та ви не думайте... Я це сказав просто так... — Він розгледів у сутінках стілець під вікном і важко опустився на нього. — А привидів тут нема?

— Яких привидів? — Дід з несподіванки аж охрип.

Хлопець розгубився:

— Та яких... Тут у вас так темно, ну, я й спитав... Просто для сміху... Хочете сісти на свій стілець? То я встану, тільки скажіть. Не люблю займати чужого місця. — Він випростав під столом хвору ногу. — А от пожартувати люблю. Якщо це вас дратує — знову-таки скажіть. Ми з вами порозуміємося. Угорцєві тільки натякни — він одразу все вто-ропає, правда ж?

— Та сиди! — примирливо кивнув дід, але згодом пошкодував про свою квапливість.

Всередині дерев'яне приміщення здавалося зовсім тісне — ніде було повернутись. Під вікном стояв масивний дубовий стіл, трохи осторонь саморобний мисник із посудом, біля столу — два важкі стільці, а в кутку козла з солом'яним матрацом. Своє ліжко дід акуратно застелив. Це було найзатишніше місце в будиночку: від вікна сюди не тягло, з дверей також, а боката пічка стояла за якийсь крок. На все це доводилося зважати, перш ніж вибрати місце для снання.

Третину приміщення займала машина, схожа на гладкого чорного бугая, що аж лиснів чистотою. Скло манометра виблискувало проти вікна, від циліндричного корпусу тяглись товсті труби: дві з них понад підлогою вели до води, а третя, перепустивши воду через фільтр, гнала її в шахту, пробивши стіну будиночка на двометровій висоті, мов залізна рука якоїсь могутньої істоти.

Дід пояснив:

— Колись вона працювала на олеонафті, через те така велика. Тепер на електриці, там надворі стоїть благодійний трансформатор, не бачив? Оце такий агрегат. Старіший од мене. — Дід говорив так, наче то була жива істота. — Його звуть Генріх Шалк.

— Що ви кажете! — Юнак ледве стримував сміх. — У нього є й прізвисько?

— Атож.

Збоку в машини й справді була мідна табличка: «Генріх Шалк, Грац, 1877».

— Це прізвисько фабриканта.

— Е ні! Колись машин було не так багато, як тепер. Їх шанували, кожній давали ім'я.

Юнак не міг уторопати, жартував старий чи ні, й про всяк випадок покивав головою. Підборіддя в нього було круте, а вилиці різко випинались.

Дід присів коло пічки й заходився розпалювати вогонь: скрутив газету, накидав зверху купку трісочок, зачинив гранчасті дверцята, тоді просунув у дірочку сірник.

— А хата не займеться? — запитав юнак, щоб підтримати розмову.

— Не журись. Ми взимку хіба ж так палимо! День і ніч горить. У степу холодно. Як захурделить, світу божого не видно. А мороз — аж балки тріщать, щоб ти знав.

— Але тепер і ночами не дуже холодно. Весна.

— Скоро літо.

Юнак збуджено рипів стільцем — йому було дуже цікаво слухати. В його віці хочеться знати все.

— Навіщо ж ви палите, коли так?

— Зварю вечерю. — Дід глянув на молодика в ту мить, коли той облизався. Хлопець страшенно зніяковів, наче спійманий на гарячому, й тепер не знав, що йому робити: забратися геть? Чи сидіти й дивитись, як жертиме цей дідуган? Помітивши розгубленість юнака, господар сказав: — Повечеряємо разом. Ти ж у мене в гостях. Чим багаті...

Він линув у чавун води, кинув солі. — Сьогодні ти ще мій гість. І шахта за цей день тобі не виплатить.

— Воно-то так...

— Та мені й самому хочеться їсти.

— Тоді я хоч трохи допоможу...

— Не треба. Сиди.

— Я так не можу! — юнак важко підвівся. — Я вмю робити все, мати привчила.

— Ну нехай. Накришиш цибулі.

Хлопець наче беручий до роботи, і це подобалось дідові, але цибуля так і лишилася під столом: господар не поспішав накидати гостеві роботу, він ще його зовсім не знав.

— Коли збудували цю хату, то вимостили її чимось вогнетривким.

І зсередини й знадвору. А тоді зверху дьогтем чи ще чимось таким. Ото смерділо, хоч із хати тікай.

— То де ж ваша цибуля?

— Зараз дам. Ось тільки закипить у чавунчику вода.— Чавунчик раптом ожив, дід скинув покришку, дістав торбину з кукурудзяним борошном і заходився сипати його в окріп. Тоді потер борошно між пальцями, лизнув язиком. — М'яке й солодке, мов жир, аж у роті тане. Ось покуштуй! Таке не в кожного мірошника купиш. Дрібне мливо, не раз перепущене через камінь. Тепер охочих до цього діла нема. Кому воно треба? Кооперативи мелють на фураж, а люди вже не купують кукурудзяного борошна.

Він дістав з-під столу п'ять цибулин, обчистив і викинув лушпиння в пічку. Вогонь за ґратками спалахнув, на мить освітивши темне приміщення.

— Краще покриши надворі. Не так заходитиме в очі.

Юнак підвівся й покульгав надвір, а старий сів на його стілець, наслухаючи, як тріскотливий вогонь перегукується з мамалигою в чавуні. Потім підвівся й запалив світло, підкинув дровець, помішав мамалигу. Тоді збив жовте шумовиння й затопив копистку в чавун, і коли витяг, у дірці ще виступала рідина.

Надворі вже зовсім смеркло. Дід вийшов і побачив юнака, що незграбно стояв однією ногою навколішках, відкинувши другу вбік. Вона не гнулася й тремтіла від напруження, а хлопець то нахилився до ножа, то крутив головою й витирав сльози. Побачивши таке, старий хотів був гримнути на нього — мовляв, сам упораюся з цибулею, — а нато-мість проказав:

— Ріж кружальцями. Не тому, що так споріше, а через те, що краще для токаню¹. Жінки тепер кришать дрібно й хвалять самі себе. Але то не токань. Візьмеш у рот, а в роті нічого немає. Як їси, треба, щоб хрумкало. Наче смажене м'ясе, а не пісна лемішка.

Сидячи коло пічки й помішуючи в чавуні мамалигу, старий думав про нового товариша. Боляче було дивитись на цього юнака, але він мусив звикнути. Дід зняв страву з вогню, зцідив зайву воду в окрему миску, а мамалигу виніс надвір.

— А ти смаж цибулю, та помішуй добре, бо пригорить. Як стане прозора мов скло, тоді поперчиш.

Дід уместився на колоді й, затиснувши ногами шпаркий чавун, узявся до копистки. Борошно ще не проварилося наскрізь і всередині було сухе, тому він раз по раз поливав його паруючою водою з миски. А коли покінчив із цим, одніс чавун до хати. Добре розмішана мамалига стала тверда, мов грудка.

— Ти коли-небудь їв таке?

Юнак відійшов од пічки й примружився на яскраве світло. Сльози від цибулі вже давно зійшли, тільки обличчя в нього розпашіло. В кімнаті стояв смачний дух.

— Мамалига! — сам собі відповів дід. — Отаку тобі не кожний зварить. Мене навчили трансільванські шахтарі.

Дід порізав мамалигу на товсті жовті шматочки, розіклав їх у тарілки, тоді полив токанем, собі взяв ніж, а гостеві поклав на стіл виделку. Він одрізав чималі порції і вмочав їх у жир, притрушуючи зверху засмажкою, далі вправно настрикував ножом і клав у рот.

¹ Токань — угорська національна страва, вид підливи.

Юнак їв жадібно, й по підборіддю в нього збігали масні брунатні струмки.

— До біса смачно, — бурмотів він, а сам думав, що треба б якось пояснити свій незвичайний апетит. — Ви забралися на край світу, поки дійшов... Та й ходак із мене кепський... А я до того ж і пообідати не встиг.

Юнак ще нижче схилювся над тарілкою. Права щока в нього була попечена — то був наслідок нещасного випадку. Він сказав:

— Моя мати як щось і зварить, то тільки нашвидку. Вона й сама працює. Їй досить того, що попоїсть на фабриці, ну, а я... Вечорами в неї болять ноги — вибігається ж за цілий день. Вона працює обліковцем на чотирнадцятій шахті. Робота нелегка. — Юнак угамував перший голод і тепер копирсався виделкою в засмажці. Вже тільки задля цього варто було сюди прийти. — Я давно шукаю роботу, але нічого путнього не знайшов.

— А до того що робив? — спитав дід.

— Щодня мусив ходити в шахтарську лікарню, ванни там і всілякі вправи... Тепер мені набагато краще, так кажуть лікарі. Її мати так каже.

— І послала тебе аж сюди?

— Не через гроші! — квапливо заперечив юнак. — А щоб десь був при ділі й не нудився. То дарма, що в мене пристойна пенсія, я ж не старий. — Він поглянув на свого літнього співрозмовника й швидко додав: — Одне погано: треба все починати з нуля.

— Ми з тобою зживемося.

— Добре було б.

— Можеш тут заночувати, місця вистачить на обох. Чого блукати поночі... — Дід витер лезо долонею й склав ножа. — А мати не побиватиметься?

— Та ні... Вона знає, що я тут. — Юнак завагався, чи говорити далі, але потім-таки мовив: — Нащо я їй, такий нікчемний каліка!.. Це вже тягнеться третій рік. Тоді вона поплакала, боялась, щоб я дуба не дав. А тепер... Тепер я в неї жорном на шиї, авжеж! Хіба мені повилазило? Та й вона ще не така стара.

— Про це не треба, — сказав дід.

— Хай буде по-вашому. Тільки ж то шило в мішку, однаково не сховаєш. І я вже не мале дитя. Сусіди язиками плещуть, мовляв, чим бідна вдова займається! Тепер, вишкіривши зуби, вони єхидно питають її: то як вам живеться?.. Їй що, їй добре! Хоча вона вже застара, щоб мати коханців...

— Таке верзеш, це ж твоя мати!

— Ото ж бо й воно. Коли б ви бачили її кавалерів...

Старий одсунув тарілку й рішуче встав:

— Треба чогось випити.

Хлопцеві наче язик усох. Кортіло побалакати, вилити свою образу й гнів, а його грубо перебили. Він ображено випнув гостре підборіддя, а рука на столі нервово сіпнулася. При яскравому світлі сиві лідові очі здавались колючими. Хлопець відчув себе геть приниженим.

— Коли так, то давайте вип'ємо! Де воно там у вас? Виставляйте.

Тепер він дивився на діда прямо, але не зміг витримати його погляду.

— Ти це про що?

... Ви казали— в горлі деренчить! — Він не хотів пошитись у дурні в друге й підвищив голос: — Виставляйте все, що маєте!

— Ну гаразд.

Господар нахилився, дістав з-під столу два бляшаних кухлі й одного підсунув юнакові. Потім витяг стареньку солдатську флягу, відгвинтив кришечку й понюхав:

— Ця вже тепла.

Він підвівся й вийшов у ніч, яка в степу здавалася ще чорнішою.

— На! — повернувся він з мокрою флягою. — Як лід. У нас добра водичка.

— Вода?! — спантеличено прохрипів хлопець.

— А ти думав що? Ми качаємо воду.

Юнак сперся долонями на стіл. Чорти б забрали цього старого дурня. Чи я вже такий ідіот? Що він собі думає!

— Отже, я собі закарбував: тут п'ють саму воду? Так?

— Тут робоче місце.

— Плював я на всі ваші робочі місця!

— А ти думав, що тут корчма?

— Що думав я — це не ваше діло.

— Ось ти який!

Вони вороже втупились один в одного.

Старий налив собі з фляги води, напився, юнак, примруживши око, пильнував кожен його рух, далі схопив флягу й вилив воду на підлогу. Права щока його пашіла вогнем.

— Мене в шахті аж тіпало, — сказав юнак, — коли начальник зміни нюхав мій чай: чи була не з ромом?

— Порядок мусить бути скрізь.

— Інакше викличете міліціонера?

— Якось упораюся й сам.

— Годі! — хлопець грюкнув кулаком по столі й незграбно підвівся. — Ви що: взяли мене повчати? Я сюди для цього прийшов, татусю? Зась, не діждете!

— Телефон у кутку, — кивнув старий на апарат із ручкою. — Гукни чергового й скажи, що насосна станція в Гедреші переганяє джерельну воду, а не самогон. Нехай пришлють механіка.

— Я не про це кажу!

— А про що ж? — здивувався дід. Він сидів і крутив у руках кухоль, дивлячись на хлопця через стіл, а той вихилявся й збуджено махав руками, намагаючись вивести з рівноваги старого незворушного дивака.

— Мене так легко не обдурите, я не такий! Я покалічився в шахті, хай вам чорт, і мені за це дещо належить. Я так не відступлюсь, хоч цілуйте мене в одне місце. Я Куруцові вже казав... — Дід раптом звів догори брови: — ...що маю право вимагати все, на шахті про це знають. Скарги до суду не подав, хоча міг би подати, і в газету написати б зумів, але мене вкосякали з юридичної комісії. Мовляв, нащо тобі ця тяганина, ти ж хлопець не дурний, а ми для тебе все зробимо, тільки пальцем кивни. Куруц мене запевнив: підшукай місце на свій смак, а ми підтримаємо.

— Він чоловік м'який. Коли б тільки не каювся, що так учинив.

— Хай ваша мати кається!

— Нехай...

Дід одверто глузував з нього, юнак це відчув, але вже не міг спитись.

— Отак і живемо... А ті розумники тільки зрадіють, коли я їм скажу, що знайшов місце.

— Ти ж начебто знайшов?

— Шукаю, але поки що не знайшов, татуню!

— Сам же казав, що тобі тут подобається.

Хлопець на хвилю замовк; саме час показати старому, що він сам собі пан.

— Я ще вагаюся! — войовничо гукнув юнак. — Останнє слово за мною. Сподобається тут — лишуся, коли ж ні — будьте здорові й не кашляйте! Ясно тепер?

Дідова рука застигла на кухлику. Він спитав:

— І довго ще шукатимеш?

— Поки знайду! За комір не капає.

— А тут?

— Я ще не вирішив.

— То чого ж ти сюди прийшов?

— А яке ваше діло? Прийшов і все.

Старий миттю підвівся:

— Тоді кульгай звідси під три чорти! Якщо прийшов строїти дурня, то забирайся геть.

Юнак розгублено закліпав, помацав гарячу щоку, навіть його вольове підборіддя мовби втратило колишню твердість.

— Ви мене женете?

— Тут робоче місце.

— Не грайтеся з вогнем...

— Вимітайся, кажу!

— Виганяєте проти ночі?

— Іди, йди.

Гість пошкутильгав до порога, втупився в пільму.

— Ще пожалкуєте! — погрозово мовив він. — Я скажу Куруцові...

— Геть звідси!

Юнак переступив поріг і розтанув у темряві, та кроків за кілька спинився й гукнув:

— Удавіться ви своєю мамалигою, дурню старий!..

У нічній тиші кожне слово ляскало, мов удар батога.

Дід виглянув через поріг, але нічого не побачив: хоч в око стріль.

— Яке капосне! — буркнув дід, хряпнувши дверима.

Прокинувшись, він щоранку бачив порожній тапчан: дід уставав раніше. Мов череватий вартовий, біля тапчана височіла пічечка, начисшена до блиску. У вікно заглядало сонце, й воно теж дивилося туди, на вже заслане порожнє ліжко, дбайливо випростана ковдра палала золотим вогнем, аж очі різало.

Що це таке, о боже, що це таке?!

Він розслабляв м'язи, але серце в грудях гучно калатало, аж у вухах відлунювало, й підвестися не було сили.

Це повторювалося щоранку, коли він прокидався й бачив залитий сонцем дідів тапчан; різке світло викликало в уяві вогняну бурю, всепоглинаючий гуркітливий смерч, який вибухнув того дня в шахті, — саме те, що юнак найдужче хотів забути. Він знав, як позбутися цього жаху.

ливого видіння: мусив знову заплющитися й полежати кілька хвилин. Очі звикали до того світла, страх минав. Тепер можна було відпочити.

Він довго лежав, збираючись на силі й зосереджуючись, бо суглоби в нього дубіли за довгу весняну ніч. Коли робив різкі рухи, гострий біль протинав крижі й хребет. Пекла кожна зламана кістка. Крекчучи й сопучи, хлопець обережно ворухив рукою і, підібгавши ноги, нарешті, перевертався на другий бік. Це було нестерпно, але він мусив устати й одягтись. На душі ставало гидко, ці ранкові тортури принижували його, й хлопець подумки дякував дідові, що тої не стовбичить над ним. У житті бувають моменти, коли людині хочеться побути самій, — без свідків і співчувальників.

Тут було загалом непогано, вдома йому жилося гірше. Мати стояла в нього над головою й гула джмелем, нервово човгаючи капцями й тупаючи ногами: сніданок на столі! Він кутався з головою й бурмотів, що попоїсть пізніше, хай снідає сама. Мати бігала в комбінації й світила дебелими зморшкуватими руками, а він уперто лежав. Справа була не в тому клятому сніданку, хай би він їй скис. Мати хотіла заслати ліжко: бува когось приведе — а в хаті не прибрано. Хлопець усе це знав, тому й не хотів уставати. Сцена повторювалася день у день, але він щоразу переважував, й коли мати нарешті йшла, — на зло їй лишав ліжко розкиданим, навіть кватирки не відчиняв.

Але й це було не головне.

Раніше вони не заважали одне одному. Мати йшла на роботу вранці й поверталася наприкінці дня — саме коли він збирався на нічну зміну. Він завжди працював уночі, його це влаштовувало: надбавка за нічний час перевищувала навіть платню, та й начальства вешталася менше, ніж удень. Бригада підбралась добра — всі до одного молоді, охочі заробити, всі мали й жінок, тільки він був неодружений. Через це хлопці трохи збиткувалися над ним, але тут він нічого не міг удіяти. Не мав змоги навіть запросити якусь дівчину в кіно, бо мусив щовечора поспішати на зміну. Зате йому й заздрили: вільний птах, ніякого клопоту, а вони всі вже встигли запрягтись у родинне ярмо. Хоча хлопець добре знав, що в світі більше легковажних жінок, аніж порядних.

Шахтарське містечко складалося з кількох розкиданих селищ, люди гуртувалися біля кожної нової шахти, а між селищами лишався незайманий ліс. Подекуди досить перейти вулицю — і ти вже серед дерев. Щойно в квітні виткнеться травичка й зазеленіють куші — зникають усі проблеми. Не треба вже в темному кінозалі обнімати дівчат навмання. Коли починало сутеніти, в кущах часом ворухилося стільки пар, що треба було бути дуже обережним, щоб не наступити на когось, шукаючи собі місця...

Тепер хлопець міг тільки мріяти про таке, безпорадно соваючись у ліжку, й згадувати давноминулі часи, коли й він був добрим конником. Хіба ж путня дівчина за калікою побіжить?..

Після аварії він мав насамперед звикнути до нового розпорядку. Півдня никав серед чотирьох стін, а потім ішов світ за очі. Ні, мати ніколи не натякала йому, що не хоче його бачити, коли повертається додому не сама. Але тут і натякати не треба було. Він і так усе знав. І зовсім не палав бажанням зустрічатися з її любчиками.

Ці пообідні години були нестерпно довгі й нудні, а потім надходив вечір. Де згайнувати час? На сходах перед кінотеатром або ж у гурті болільників місцевої футбольної команди. Потім на залізних ліжках

робітничого гуртожитку, — звідти він виходив тільки тоді, коли не було грошей на гру в карти. А ввечері шинок. Інколи приходило кілька давніх братчиків, кожен по черзі замовляв пива для всіх, і він теж не ухилявся від своєї черги. Пізніше в спорожнілій залі лишалося всього двоє чи троє дівчат, що марно чекали випадкових кавалерів; тоді він садовив їх за свій столик і знову замовляв, аби не сидіти самому. Й отак день у день, зачароване коло. Містечко вже додивлялося перший сон, коли він напідпитку вертався додому. Хотілося тільки швидше лягти...

Тепер настали інші часи.

В насосній було тихо, й хлопець як хотів кречав і постогнував, випростуючи кістки. Часом він тихо лаявся, що став таким безпорадним і важким. І втішав себе як умів, аж поки непомітно не засинав. Але вдруге прокидався на диво легко.

Дід уже щось робив. Йому не спалося. Старій людині шкода промарнувати в ліжку той недовгий час, що лишилось жити. Він вештався сюди й туди, хлюпав коло порога водою, рубав дрова. Сокира люто дзвеніла, потрапляючи на сучок. Дід уже встиг сходити й до лісу. Він ходив туди кожного ранку й вертався із в'язанкою дров. Це теж було його особистою справою. Ще він умів майстерно підтримувати вогонь: кора й тріски в пічці ледве жевріли, а вода в чавуні закипала. Тепер у кімнаті приємно пахло кавою. Хлопець нарешті встав: немає нічого кращого за солодку гарячу каву.

Коли того першого вечора дід його прогнав, хлопець мало не сказався з образи. Але все влаштувалося: його таки призначили на це місце. Навіть до Куруца не довелося йти. Шахтоуправління мало сувору вказівку — зробити для нього все, чого тільки зажадає, хіба б зажадав стати нічним сторожем на місяці. А він готувався до війни! Настрій у нього був такий рішучий, що від злості аж кольки почались у животі. Та ледве він устиг назвати насосну станцію під Гедрешем, як стегниста жінка підхопилась і з радощів мало не звалила його на свій письмовий стіл: буде зроблено! Потім погортала зошит для реєстрації заяв, щось там черкнула, написала в трудовій книжці кілька рядків і ще й печатку поставила. Все владналося в одну мить, до прикрого швидко. Даремно розганявся й накручував себе. З управління хлопець вийшов злий і розчарований, ніби його хтось ошукав.

А по обіді він придибав до насосної станції. Дід так само грівся коло стіни, сидючи на своїй колоді, й мовчав.

— Подзвоніть черговому, — терпляче повторював юнак. — Він не дасть мені збрехати: мене призначили сюди. Ось подзвоніть, вже є наказ...

Того дня старий не промовив до нього й слова. Вони мовчки нікали кругом будиночка або ховались одне від одного по глухих кутках, і хлопцеві здавалося, що цей клятий день ніколи не кінчиться.

Коли ж нарешті смеркло, вони мусили зійтись. Од світла яскравої лампи кімната стала ще непривітнішою. Під вікном чорнів стіл, на грубо збитих стільцях було мультко сидіти, а солом'яні матраци тхнули полином.

Вечеряли кожен окремо. Дід накришив сала й незворушно жував, а той давився ковбасою. Нарешті впорався й приніс холодної води. Флягу він поклав серед столу, але дід не пив, бо мав би вночі виходити. Його старі нирки погано працювали, а юнак цього не знав.

Коли згодом вимкнули світло й полягали кожен у своєму кутку,

хлопець ображено втупився в темряву, намагаючись дати раду невеселим думкам. Адже він тут не навічно, міг будь-коли плюнути на цього діда й піти собі геть. Ота стегниста жінка завжди йому допоможе. Навіть вижене самого діда й на дідове місце настановить його, варто тільки шепнути. Якої б тоді старий заспівав? Хай би пополупав, так його перетак!..

Ці войовничі думки потроху заколисали хлопця, й він заснув.

Але вранці на нього чекав кухлик свіжої кави. Поволі сьорбаючи духмяний напій, він здивовано роззирався. Ще вчора чужа й непривітна кімната раптом стала добре знайомою і близькою. Навіть старий насос грайливо поблискував скельцями вимірювальних приладів. Усе це бентежило юнака. Він пробував зазирнути дідові в очі, але погляд у того був так само сивий і гострий.

Після сніданку дід натягнув засмальцьований комбінезон.

— До роботи... Я зараз все тобі покажу.

— Ви вже не сердитесь? — радісно гукнув юнак. Тепер він торохтів без угаву, аж вуха йому набрякли й почервоніли: — А я думав, що ви й досі на мене злі. Бо я можу й піти звідси, тільки скажіть, коли не хочете зі мною працювати... Я б це вам ще вчора сказав, аби ви тільки чого не подумали... Бо я не такий...

Старий нахмурився.

— Годі вже.

— То ви не сердитесь? Тільки скажіть...

— Чого б це я мав на тебе...

— Ні, ви просто скажіть, що не сердитесь, — наполягав юнак.

— Ну, не серджусь.

Очі в нього справді наче полагіднішали, й він подумав, що цей хлопець ще зовсім дитина, найменші труднощі виводять його з рівноваги. Й тернув себе по шорсткій щоці. Сьогодні він поголився вдосвіта, готуючись до цього відповідального дня. А білої щетини на обличчі старий органічно не терпів.

Радісний настроїв хлопця бентежив його — він такого не сподівався. А той говорив і говорив, безперестану жестикулюючи, гостре підборіддя стрибало вгору й униз, а попечена щока наливалася темним жаром.

— Коли щось не так, ви скажіть просто, я зберуся й піду, не хочу вам заважати... Але якщо й справді не маєте на мене зла, то я найщасливіша в світі людина! Робитиму все, що загадаєте. Між нами буде злагода й мир.

— Добре.

— Я й на важких роботах був.

— Тут багато сили не треба.

Що б дід йому не казав, юнак усе сприймав із захопленням.

— Аби голова варила! Це машина, авжеж, але я з нею впораюся! Я ж їх і на курсах вивчав, нам розповідали про гірничі машини. Й хімію та геологію вивчав — здуріти можна, я вам кажу! І кому воно треба? Мені? Та ці мудрощі й інженерам ні до чого. Хіба що головним? Нам хотілося швидше в шахту, а тут сиди за партою й слухай нудні балачки. Мене провалили з угорської мови, не знав чортових ком, та й з історії трохи... Ну що ж, думаю: не вийшло з мене мудреця, не дадуть мені диплом вибійника, зате ж відкатником візьмуть скрізи!

Дід нетерпляче перебив хлопця.

— Добалакаємо ввечері за столом.

— Як хочете,— кивав юнак.

— Не поспішаючи.

— Все: більше ані слова!

— Та ти питай, коли чогось не втямиш. Краще питай тепер, бо тоді буде пізно, як станеш коло машини сам.

Хлопець і досі збуджено совався. Побачивши на столі шкільний зошит, він простяг руку:

— Я запишу все, що ви казатимете.

— В тебе що: пам'ять куряча? Поклади зошит назад! Тут не контора.

— Сам бачу! — Перед очима хлопцеві постала крижиста конторська працівниця, він мусив бодай на ній зігнати зло, що наростало в ньому останнім часом.

— Робота проста, без мудрощів. Але гав не лови, бо ми тут за все головою...— Дід наморщив лоба: — Пильнуй свою голову!.. Коли чогось не зрозумієш — перепитай.— І нашвидку виклав юнакові всі особливості роботи: житимуть обидва тут, і якщо справа піде добре, то працюватимуть через день, по двадцять чотири години. (Юнак згідливо кивнув.) А в цьому зошиті черговий розписуватиметься. То робочий журнал.

Старий ще раз розгорнув зошит, показав хлопцеві розграфлені сторінки, місце для дати й підпису. Юнак знову кивнув.

— Так треба. Такий наказ. Бо ми тут за все головою, не забувай!

Він одсунув зошит убік. На синій обкладинці стояло: «Робочий журнал», нижче була печатка й чийсь карлючкуватий підпис. Кілька разів блимнувши на юнака, дід завагався: сказати чи не сказати? Врешті все-таки не витримав і сказав:

— Тут уже був один до тебе. Нікчемний чоловік, ледацюга. Був та загув.— І раптом на думку йому спало щось геть нове: — Хлопче! А чи почуєш ти телефон, як спатимеш?

— Телефон? Почую...— не дуже впевнено відповів той.

— Воно вночі добре спиться. Ну, й спи собі. Та тільки як задзвонить, то вже хапайся і мерщій біжи... То ти ж прокинешся?

— Я тепер не дуже міцно сплю, як бувало. От колись я хропів! А після аварії...

Дід невдоволено мовчав.

— Хай я сам перевірю. А то заночую отам, — він кивнув у бік містечка,— а тут раптом сигнал... Поки що нікуди не ходитиму.

— Не ходіть! — Його неспокій поволі передався хлопцеві, й він притих. Усе виявлялося значно складніше. Хлопець новими очима глянув на агрегат: було б і справді безпечніше, якби дід нікуди не ходив бодай перші дні.

— А ще нам з тобою доведеться прибирати в хаті. Ну, й пильнувати насос. Це найголовніше. Щоб він був готовий удень і вночі! — Дід значущо підняв палець: — На те ми й тут!

— Щоб драйти оце одоробло?! Чи як?

Дід стримано посміхнувся:

— Я знав, що ти це питаєш, так питають усі новачки. Нас тут поставлено тримати насос у бойовій готовності, щоб тільки подадуть сигнал — і ми могли ввімкнути його. Затям: це аварійна служба! Краще б

тих сигналів тривоги ніколи не було, чуєш? Бо якщо сигнал — значить, у шахті нещастя.— Він витер пальцями кутики губів.— Тож хай краще наш насос байдикує.

Хлопець потроху розумів.

— Якщо в шахті вибухне пожежа, воду в шахту подаватимемо ми.— Очі в нього знову блищали.— Ми ж гаситимемо й вогонь!

— Але нас можуть підняти по тривозі, якщо десь там у них прорветься вода.

— Тоді ми будемо викачувати!

— Робитимем те, що нам скажуть. На те ми з тобою тут.

— А часто бувають тривоги?

— Та ні. Але напоготові треба бути. Вдень і вночі. Щоб ти знав, синку, навіщо воно, оте наше драїння.

Він перехилився через стіл і пильно подивився на хлопця, а в того в уяві раптом зринули вузькі колії під землею, по яких з гуркотом мчить потік води, змиваючи на своєму шляху вибійників, мов пацюків... Тоді нараз привиділася пожежа, дерев'яне кріплення аж палахкотить, зі стін і стелі падають дошки, відвалюється розпечений антрацит... Пекло!.. І враз із головного штрека з'являється вода, їхня рятівна водичка, вона швидко піднімається й рине туди, в найбільше пекло, вогонь люто сичить, клубочиться важка задушлива пара... Юнак збуджено глянув на старого і попросив:

— Діду... Увімкніть мотор!

Старий по-справжньому обурився:

— Ти так нічого й не збагнув! Анічогісінько... Для кого ж я досі язиком плескав?

Молодий робітник ошелешено кліпав очима, мовби його раптом розбудили з міцного сну:

— Та чого ви... Хіба я що... А ви вже й лаєтесь... — Він зніяковіло втупив очі в стіл.— Я просто хотів почути, чи добре гуде. Це заборонено?

Дід зітхнув:

— Ми вмикаємо машину двічі на тиждень. Такий закон: для профілактики. Рубильник он там. Це недовго: раз — і мотор оживає. Тільки на все свій час. Треба спершу вивчити машину, а тоді й...

Він і досі хмурився, хоча вже й не так, але «сином» хлопця більше не називав.

Мало не півдня юнак висидів за столом, уважно стежачи за кожним діловим рухом. Старий чистив машину добрих кілька годин, ця робота виявилася дуже забарною. Тільки десь опівдні нарешті сів, вручивши засмальцьоване клоччя хлопцеві, й поки той працював, не зводив із нього ока. Погляд був прискіпливий і важкий, і хлопець, старанно натираючи кожний гвинтик у машині, відчував його на собі майже фізично.

Насамперед він позмітав пилюку з корпуса й труб. За день її збиралося хтозна-скільки, бо вітер гнав у відчинені двері навіть пісок. Треба було все гарно вимести. Затим він узяв металеву шітку й заходився шкребти, але тепер дід раз по раз гримав:

— Не дуже натискай! — Незвикла рука слухалася погано, шітка то спорскувала кудись убік, то раптом починала сипатись, тонка крицева щетина рясно падала на насос, і хлопець нервувався. А дід сопів та бурчав.

Найважче було дотягтись до потрібного місця ззаду й збоку, де курява нашаровувалась коржем. Труби теж незручно звивалися попід стіною — спробуй-но допнишь. Він якось протискався поза машину, щоб за якийсь час ледве виповзти назад, і це нагадувало кумедну пантоміму. Часом його посідав страх, що він застряне там і не зможе вилізти. Тоді він панічно шарпався й кречав між трубами, переживаючи цю жахливу мить, потім розглядався, з хвилину відпочивав і, видихнувши повітря, обережно викручувався з труб.

Врешті надходив час змащувати насос. Для цього було наготовано спеціальне клоччя. Юнак спершу розминав його, потім кропив з плескатої олійниці мастилом — так, щоб не протікало в жменю, інакше набіжить повні рукави. Він акуратно змащував боки насоса, широко водячи рукою зверху вниз, ледь згинаючи її в зап'ястку, і так доти, поки насос почав світитися чорним блиском. Дід невдоволено бурчав, коли мастило крапало додолу, хоча кожну деталь доводилося терти по кілька разів. Нарешті хлопець упорався з корпусом насоса й змастив шестерні, стромляючи носик бляшаної олійниці в дірочки.

Коли вже залишалося протерти вимірювальні прилади, надійшов час обіду. У животі кумкало. Хлопець начистив манометр і стукнув пальцем по склі — чи підстрибне стрілка. Прилад ожив.

На молодому вилицюватому обличчі застиг вираз тихого вдоволення:

— Блищить, як лялечка!

Старий кивнув, і вони разом оглянули агрегат з усіх боків.

Страва вже домлівала в чавуні — дід між іншим упорався з готуванням обіду. Усе йшло добре. Вони вимили руки скипидаром і передяглись у чисте.

Навкруги до самого обрію простягся степ. За літо тут вигоряло все до цурки, в сухій траві бовваніли тільки похмурі чорні будяки. Під неродючим піском одразу залягав сланець, і цей водонепроникний шар, порізаний жилами глини, збирав питну воду для всіх навколишніх містечок і сіл. Поряд з насосною станцією було маленьке озеро — джерело, яке люди розкопали й вимостили дереном. З озерецька біг струмок, лишаючи по собі вузьку зелену смужку, а паралельно з нею до самої шахти тяглась труба, зав'язана піском і порохом.

На заході між пагорбами виднілося містечко шахтарів, а трохи ближче зяяли глибокі кар'єри з ковбаннями, які псували пейзаж. Добрих півстоліття тут брали пісок і глину, заповнюючи ними вироблені штольні старих шахт, наминали ґрунт земснарядами й потім викачували воду, а покинуті вибої замулювало глиною та піском. Сотні тисяч вагонів ґрунту перекачали в шахти, після чого на землі лишились жахливі рани. Відтоді цю місцевість називають Гедрешем². Так її називав і дід.

Насосна станція стояла на пагорбах під лісом, одвернувшись від степу та смердючих ковбань, і з дверей було видно гори. Юнак знав, що ті верхи в давнину підмивало море. На думку їхнього викладача, воно ніколи не підходило до вулканічної гряди, зате Малий Альфельд, розташований трохи нижче, як написано в книжках, протягом останніх мільйонів років заливався водою не раз і не двічі. Часом вода відходила тисячоліть на сто, й тоді трясовиння обростало джунглями, велетенські дерева шелестіли просто в оцьому степу, та згодом рівень моря

² Gödrös (угорське) — поритий ямами.

знову підіймався й тропічні джунглі вкривалися мулом. Так повторювалося безліч разів, і вся та непрохідна густина перетворилась на мільйони тонн вугілля. Юнак чудово знав, що це тільки така собі шкільна дурничка, й дідові про неї розповідати не хотів, бо хто може пам'ятати якесь там стародавнє море в наш тисяча дев'ятсот шістдесят четвертий рік? Жителі містечка знали найголовніше: вугілля є.

Сидячи в сутінках перед будинком, відпочиваючи після денних турбот, хлопець із дідом навіть не думали, що сидять на морському дні. Та й чого б вони мали сушити собі голову дурницями? Їм було взагалі не до думок. Вони втішались вечірньою прохолодою, дослухалися до далеких неясних звуків і помічали тільки одне: як швидко темнішає. Ліс ставав дедалі чорніший, і коли зовсім смеркло, темрява мовби зцідилась із нього й повільно розпливлася по землі.

— Гарно,— зітхнув юнак.

На це не треба було відповідати. Старий сидів на колоді, своєму улюбленому місці, прихилившись до дерев'яної стіни. Але хлопець іше не звик до тиші, в нього свербив язик:

— Воно й добре, що Куруц улаштував мене сюди, але, знаєте, я шахти й досі не забув. Щоночі сниться, наче я впав і лежу, а вогонь ближчає й ближчає...

— І досі не забув? Це недобре. Треба забувати все погане в житті. Інакше здурієш.

Піскувата земля дихала теплом, а від лісу струменями плинуло нічне повітря. Темрява огорнула все доокруж — вони вже не бачили один одного. Юнак човгав по піску.

— Ви й не питаєте, як це було?

— Не питаю.

— Вам байдуже? — голос ображено затремтів.

Дід буркнув по недовгій мовчанці:

— Нехай колись. Як більше не снитиметься аварія. Потерпи.

У водоймищі за будинком жаби здійсмали страшенний лемент. Нічну тишу сколошав крик сови. Жаби нараз утихли, але незабаром почали знову.

— І все-таки тут паскудно.

— Ти про що?

— Про нашу з вами роботу. Яка глушина! За що тільки тут платять? Чужий хліб задурно їмо.

— Якось перекліпаємо.

Юнак зопалу крикнув:

— Аж ось коли ви себе показали! А досі торочили одне: відповідальність, велика відповідальність лежить на нас!

— Бо це правда.

— А якщо там уже горить? А ми собі сидимо й теревенимо.

— У нас є телефон, почуємо.

— Відколи я тут, він ще й не теленькнув!

Дід мовчав, ніби його й не було поряд.

Юнак наполягав:

— Чи вам і взагалі ніхто ніколи не дзвонить?

— Вряди-годи. Для контролю. Колись дзвонили мало не щодня, перевіряли, а тепер...

Юнак потягся до нього всім тілом:

— А тепер? Чому нас не викликають?
Старий не відповів, хіба знизав плечима в темряві.

Дні тяглися без пригод. Зранку сяяло сонце, короткою тінню минала ніч, літо ще не набридло людям, і на станції панував бадьорий мир.

Одного такого ранку дід поплентався до містечка — купити того-сього. Склав навіть списочок, підкресливши найважливіше олівцем: передусім цукор, бо з'явився ласун, далі газети, хоча про них дід і так ніколи не забував. Він із кожної платні підносив кіоскерові форинт, і кіоскер щодня відкладав йому по кілька газет.

По обіді, лишившись удома сам, юнак сів на незайняту дідову колоду, щоб відпочити в холодку. З-за пагорба виринула дрібненька по-стать. Це здивувало молодого робітника, й він почав угадувати, хто б міг прийти на станцію в такий час.

Постать наближалася й поволі росла, тоді зненацька спинилась, поклати ношу до ніг, і степом розлігся вигук:

— А-го-о-ов!.. — Незнайомий горлав і щосили вимахував руками: — Аго-го-го-ов!..

Це не було схоже на поведінку службової особи. За якусь хвилину чужинець помахав удруге, але однією рукою.

То був досить дебелий чоловік, рудочубий і рудобровий, навіть обличчя його ряхтіло рудим пшоном. Коли незнайомиць підійшов, сонце з-за будинку порснуло йому просто в очі, він примружився й зупинився, а на його носі — картоплиною — заблищали крапельки поту.

— Насилу дійшов!

Чоловік стомлено поклав додолу свою ношу: пузату шкіряну сумку з безліччю кишень, неймовірно засмальцьовану й потерту, ще й підперезану мотузком, щоб не репнула. Такі сумки колись носили поштарі.

— Ось ми й приїхали,— грубим голосом промовив незнайомий.

Мружачись проти сонця, він байдуже зиркав на юнака, якого досі ніколи тут не бачив. Піт стікав йому по щоках, а в очах прокидався подив:

— Ти хто такий?

— Людина,— не дуже приязно сказав юнак.

Той рушив до дверей і взявся за клямку.

— Ви це куди? Стороннім заборонено!

— Кому? Сторо-оннім?

— Авжеж! Хіба ви погано чуєте?

Чоловік опустил руку з клямки й підійшов до юнака. Черевики в нього були геть розтопані, а живіт викотився з потертих парусинових штанів, мало не торкаючись хлопцевого носа.

— А ти хто? Сторожовий собака? — Він нервово шарпнув вилогу свого теж парусинового піджака.— Я Франці, допер?

— Ви тут колись працювали? — зметикувач юнак.

— Франці всі знають!

— А-а, тоді ясно...— Хлопець відчував себе зовсім безпорадним проти такого здоров'я.— Мені наказано тут пильнувати,— промимрив він, мовби виправдовуючись.

— Щоб хтось насоса не вкрав? Чи щоб хлопчаки не розтягли його собі на коліщата?

Йому сподобався власний жарт, і він довго реготав і ляскав себе по череві, нарешті вгамувався й трохи відступив:

— Де фатер?³

— Хто? — Юнак запопадливо нахилився.

— Я сказав: де фатер? Отой дідуган, що тут вештається!

— То ви його синок? — здивувався хлопець.

— Тю-тю! За такого синка його б давно віддали анафемі. Не допер? З партії б виключили!

Франці знову зареготав — аж череву йому тряслося. Маленькі очі-ці були по-дитячому безтурботні й голубі.

Юнак усміхнувся. Цей чоловіча щойно його так налякав, а тепер почав йому подобатися. Несподівано для самого себе він теж зареготав.

— Коли б я кожному, — сказав чоловік, — кого називав фатером, та доводився рідним синком!..

Він широко гадав, що потішив хлопця цим дотепом. Але той нараз пригадав, як він сам під час першої зустрічі задиравсь із старим, називаючи його «татусем».

— А ти молоток, ми б з тобою знюхалися, — вишкірив до нього зуби рудий. — Швидко б знюхались!

— А з дідом ні?

Франці відмахнувся:

— Зануда він. Та ти й сам побачиш. Одно втупиться поперед себе й мовчить. Або жує газети. Я тобі що скажу: воно й у газетах є над чим посушити голову, тільки не мені. В мене політика ось сюди заходить, — тицьнув пальцем у вухо рудий, — а звідси виходить! — І він показав на друге вухо.

Він щодалі дужче подобався хлопцеві. Юнак аж тепер відчув, яка тут досі панувала тиша. Нестерпна тиша й нудьга.

— Ходімте до хати! — раптом озвався він. — Чого ми стовбичимо й смажимося на сонці? Можна ж і гам?

— Одне слово, фатер кудись пішов? По газети?

— В магазин.

— Понесла його нечиста! — Настрій у Франці помітно підупав, а його добродушне пухкеньке обличчя нагадувало тепер сиру котлету. — Ну, ходім посидимо, бо сьогодні пече...

«І він не любить, коли щось не так», — подумав хлопець і важко підвівся. Він спершу поворушив кінцівками, тоді викинув негнучку ногу вперед і, мовби веслуючи в повітрі руками, рушив до дверей.

Уже біля столу він помітив, що Франці з подиву застиг на порозі.

— Що це з обою? Ого-о...

— Після аварії в шахті.

— Не бреши!

Юнак ображено посміхнувся:

— Мене переїхав візком сміттяр! Тепер повірите?

— Ну й перепало ж тобі! Як трав'яний коник із зламанною ніжкою. — Він незграбно переступив через поріг, імітуючи кульгання. — Коник ги стрибунець, не буде вже з тебе гвардійця.

— Тільки про це й журюсь, — мовив хлопець.

— А коли ти сидів, я нічогосінько не помітив, правду кажу! Бо хто б міг подумати, що ти тільки півлюдини!

³ Der Vater — батько (нім.).

— Годі про це.

Рудий жартома тицьнув його кулаком у груди:

— Ну чого ти сюрчиш, конику!

— Я не сюрчу, тільки й ви більше не плямкайте!

Але Франці так просто спинитися не міг:

— Ти тепер за дівчатами не бігай, чув? Бався з ними навсидячки. Адже все інше у тебе міцне, клопоту не маєш? Ну, й гуляй, це найголовніше!

Він самовдоволено ляснув себе по череву, настроїв у нього знову піднявся. Франці не зважав на юнака, який надувся і мовчки сидів коло столу. Франці широкими кроками міряв кімнату й щось мимрив собі під ніс, неначе нікого більше й не було в приміщенні.

— А ця хатка й досі стоїть, бісова хатка на курячих лапках, побив би її грім. Хай би її вітер зніс! Тут на мені взимку мисливські підштанки від холоду шкарубля.— Він постукав кулаком по стіні: — Хатко! До тебе Франці в гості завітав! Прийшла ниточка до клубочка...

Нарешті він сів і собі за стіл:

— Матуся мені казала...— Франці застеріг: — Але не моя рідна мати, щоб ти, конику, знову не подумав казна-чого! Отож казала мені матуся: поплачеш іще за ним! (Тобто за Гедрешем.) Кажу: плети, чого б то я мав за ним плакати? А вона знов: попожуришся! Й вийшло по її: я мало не щодня згадував Гедреш, просто шкодував! Матуся каже: ти став не такий. Поки ходив через день у Гедреш, то й хату міг перекинути ногами догори, не те що... Наче той вогонь. А тепер на що звівся? Вайло вайлом. Збайдужів до всього на світі!

Рудий неначе сповідався перед юнаком:

— Що ти на таке скажеш? Я б їй сказав, що на новому місці гріх сачкувати. Бо й справді гріх. Приходять шахтарі після зміни й хочуть помитися: де твоя гаряча вода? А нікого не обходить, що в нас старий котел! Спробуй його напалити! — Франці втупивсь очима в стіл: — Такого доброго місця, як отут, я вже не знайду зроду. В шахті більша платня, та ще й прогресивка. Нічого не скажу. Можна більше й на книжку класти. Але з моєю матусею покладеш. Вона вже загинає пальці: залізну огорожу з ворітьми треба — раз! Щоб як у сусіди. Розламати стару комору — це два. Натомість прибудувати ще одну кімнатку: Грета в нас уже он яка, хай має власний куточок.— Від себе рудий додав: — Щоб було куди водити коханців!

Він різко свиснув, схопився й почав бігати від машини до дверей. Тоді раптом став і постукав пальцем по начищеній табличці:

— «Генріх Шалк». Ну й обдурив я старого, як він сюди прийшов.— Ластовиння розцвіло в нього на обличчі.— Я сказав, що цей брухт має власне ім'я й прізвище, як у людей. Чи не через те він мене й не терпів, що я завжди з нього кепкував. Отаке-то, малий! І довелось мені збирати манаття.

Юнак відчув, що далі мовчати просто ніяк, і сказав:

— Тепер я на вашому місці.

— Тобі щастить. Хоч ти й нікчема, та ба! — знову засміявся Франці.— Фатер ніколи щасливчиком не був...

— Вам жилося з ним дуже кепсько?

— Бувало всього. Але совість у мене чиста. Ким-ким, а шахраєм я не був ніколи. Франці любили скрізь, тільки оцей стариган гудив.

— Та він і мене добре привітав!

— Уявляю, як привітав... Та коли б ти знав про нього стільки, як я!.. Ти б тільки вухами ляпав. Ну, та годі про це. Давай трохи по-мовчимо.

Юнак совався на стільці, йому хотілось поговорити.

— То ви через нього звідси пішли?

— А ти ж думав! — несподівано охоче відповів рудий.— Це довга балачка, та вже розповім, коли ти такий охочий. Тільки... щось у мене в горлянці деренчить. А зажди-но трохи, я зараз принесу. В мене тут є схована пляшечка. Бо все одно пропаде, як знайде отой зануда: вилле в помийницю і оком не морге!

Франці проліз між машиною та стіною, в найбільше сплетіння труб, і тепер було видно лише його ногу. Він довго кречав, намагаючись просунути руку під станину. Врешті там щось дзенькнуло, Франці випростався й переможно відсапнув. У руці в нього була пляшка, вкрита з одного боку шаром пороху. Він стукнув нею об стільницю й потім довго розглядав:

— Бачиш, який чепурун? Аж туди дотягався віником. Його рука!

Франці відкоркував пляшку, й у кімнату пішов різкий горілчаний дух.

— Це не якась там крамнична,— запишався рудий.— Не з деревного спирту, присмаченого казна-чим. Домашня! — Він розлив у склянки.— Хруснемо по маленькій? І щоб до дна, брудер⁴, враз і до дна!

Юнак вихилив свою частку й подумав, що рудий перехвалив своє зілля.

— Добра штука... А що воно таке?

— Швабська горілка! Тепер такої не женуть.— Коли випили вдруге, він згадав: — То питаєш, чого я втік? Через фатера!

Він одкинувся на спинку стільця, витягнув ноги й схрестив руки під черевом.

— Ажеж! Хоча мені й хотілось більше заробляти, бо вдома балачки одні: росте донька та росте донька.— Я б і пальцем не кивнув, мене ж перевели сюди з доброю платнею! А там, у шахті... — Він перехилився й знову налив.— Краше я почну здалеку, бо не допреш. А я це зробив дуже хитро!

Гордовито стукнувши себе пальцем по лобі, він прибрав ту саму позу: ноги вперед, руки під черевом.

— Остогидло мені бути кротом, копирсатись у шахті! Прикинув: із сорок третього до шістдесятого. Ще три — й буде двадцять. А під землею ж кожен рік за два. І я з лопатою сам на цілу бригаду. Відкидай, Франці! Накидай, Франці! Я й за тесляра — кріплення ставив, я скрізь, тільки не на вибої: для цього треба було документ. А тоді ще й школу вибійників відкрили. Як посунуло в шахту тих шмаркачів, та всі з дипломами! Ну, думаю, все. Як я тепер викручусь? Я довго думав і таки перехитрив усіх!..

Обличчя його просяяло.

— Гляди, конику, я старому про це ніколи не казав! Бо хто прийшов звілти,— він підняв палець догори,— той простого шахтаря ніколи не зрозуміє, хай би навіть сам вугілля рубав. Так і лишиться для нас чужою людиною, затям!.. А тепер давай вип'ємо... Отож я й сказав собі: Франці, прикинься хворим на ревматизм або силікоз! Але ж ревматика рано чи пізно турнуть на пенсію, а тоді що? Матуся враз помі-

⁴ Der Bruder — брат (нім.).

тила б, що з мене й досі добрий жеребець, і тоді б довелося мені пріти на тому чортовому городі, що нам його виділив Сарський кооператив. Одне слово, на пенсію я не хотів іти. Я тільки хотів легкої роботи з високим розрядом. Хіба за сімнадцять років я не заслужив цього? А з тим силікозом дуже просто: Ох-ох-о! Спірає груди, задихаюсь уночі!.. Мене зразу до лікаря, зробили рентгенограму й веліли харкнути при них. А в якого шахтаря нема всередині пилюки? Якщо пилюки мало й лікар бурчить — уперто не здавайся й тягни своєї: О-о-о-о-х!.. Ночами давить у грудях, ооох, пане лікарю, задихаюсь, мені потрібна легша робота, бо хочу працювати ще, пане лікарю, а тут не можу. І якщо тебе переведуть за станом здоров'я, то розряд залишать старий. Так написано в кодексі! Мене перевели. Я покинув шахту й навіть пішов на якісь там курси — аби тільки влаштуватися сюди, бо звідси близько до Сара... Що ти скажеш на це, конику?

Хлопець мовчав, приголомшений розповіддю рудого. Той узяв пляшку й глянув проти вікна:

— Ну й звіряча ця швабська горілка! В ній і картопля є! — Він задоволено засміявся, налив собі й випив сам. — Вишні й картопля... Мені тут півроку добре велось — у мене ще був напарник, то ми з ним через день: тижнями не бачилися. Тоді прийшов старий... Найперше він домігся, щоб я йому дозволив ночувати отут, мовляв, до містечка далеко, та й однаково живу сам. Я собі думаю: нехай, хоч матиму товариша. Згодився на свою біду! Спочатку він звав мене паном майстром, а тоді перестав. Сидить мовчки на колоді й лише блимає, а як і піде куди, то ввечері приносить самі газети. Й отак раз у раз: Я й кажу йому одного ранку: так і так, збігаю додому, ти ж однаково тут, а я швиденько. Так затався ж і не схотів: тобі платять за двадцять чотири години, то й ви-сидь їх до кінця! Я плював на це діло й вряди-годи заскакував у село, а він бурмосився. Не до шмиги були йому й пляшки. А що я мав робити? Балакати з ним не вмів, — наші ролики крутилися в різні боки. Він розказував про страйки та про ті часи, коли ще був членом партійного комітету — все щось отаке. А мені воно дуже треба, скажи, конику?! Не через те, що... А просто так, нудно слухати. — Франці схилив голову до юнака. — Й тоді він вигадав зошит. Ось оцей!.. Бачу, ділуган і тебе теж впіймав на гачок, і ти розписуєшся.

Він схопив зошит і ляснув ним по столі.

— Тут ніколи нічого не трапляється, — сказав він. — Але якби раптом таки трапилось, ну, хоча б озвався той дурний телефон, а ніхто не підняв би трубку? Що тоді було б! Я знаю: дід накрив би мене мокрим рядном, ще й піддав би ззаду коліном. А ти ж думав як! Такого тертого комуніста кругом пальця не обкрутиш, кажу собі, а сам озираюсь на всі боки: куди втекти, куди сховатись...

Він устав і великими кроками попрямував до дверей, сердито розчинив їх навстіж, і в кімнату війнув свіжий вітерець. Франці повернувся і мало не перечепився через власну сумку. Він раптом щось пригадав, поліз у піджак і витяг звідти клаптик паперу.

— Або ось це! Тут написано, коли скільки макаронів та цукру він купив, бо я й справді не купував нічого. І він мені дорікнув! Та я б для нього не пошкодував і горілки! А він оце таке...

Франці схопив сумку, зірвав мотузок і почав викладати з неї якісь пузаті важкі мішечки.

— Глянь, конику, скільки я приніс! Буде з нього! — Він завалив мішечками цілий стіл. — Це я на прощання. Хай жере. Тепер ми з ним

квити.— Він заїржав, аж голос несподівано зірвався на хрипке кигикання — Це пісок. Накопав з балки.— Потім він витяг оберемок газет.— А це на закуску. Кожний щонайменше років по два. Хай гризе разом з мишами. Гарний жарт? Тепер подивимось, яку мармизу скорчить наш дідуган!

Юнак нахилився до столу, й Франці здалось, що той хотів узяти пляшку.

— А не перебереш? Швабська горілка добре п'янить! — Проте налив трохи.— Пий, конику! Ну що, зайве?

Хлопець ледве ворухив язиком, права щока в нього пашіла.

— Сп-правді п'янка... Хоча я й можу багато випити, але ця!..

Франці задоволено заїржав і витер піт із розчервонілого обличчя.

— Дарма! Ти хлопець класний. Це я побачив іще там, надворі.

Він знову сів і вивалив череву на стіл. Тоді заохотливо підморгнув хлопцеві:

— А тепер ти давай про своє!

— Не варто,— сказав юнак, лунко хруснувши пальцями.— Хай йому чорт...

— Змагались наввипередки?

— Було й таке...— Він кивнув обважнілою головою, підборіддя в нього стриміло вперед, а вилиці зблідли.

— Я цього надивився досхочу. Шмаркачів завжди обдурюють, не вважають на те, що це часом погано обертається.

— У мене було трохи не так...— Хлопець намагався подолати сп'яніння.— Я розуму ні в кого не позичав, і якби не моє дурне серце...

— Хто спускається туди, той ніколи не знає, чи тупагимо додому на своїх ногах.

— Я був обережним... Тільки слухайте-но сюди! — Хлопець присунувся ближче, поклав стиснені кулаки на стіл, якимось незграбно випнувся над столом: — Коли б ваші приятелі потрапили в біду, ви б змогли одвернутись?

— Ну, давай, давай!

— Було якесь там змагання — ось що було... Твоя правда.— Облизавши губи неслухняним язиком, він повів далі: — Вони хотіли вийти на рекордну, про кріплення не дбали, аж поки на них обвалився пласт. Не дуже великий, але досить було й цього! Вони борсалися й кавчали, мов купка жабенят, коли на них наступиш ногою.

— Бачив і таке.

Юнакові тепер стало зовсім легко: рудий усе розумів.

— Не міг же я стояти й дивитись! Я кинувся до них. Вигрібав їх із-під клятого вугілля ось цими десятима пальцями! Видряпував і просив, щоб не рюмсали, бо я тут і нікуди не втечу, як це зробив би хтось інший.

— Ти молодець. А що з ними?

Юнак довго дивився в отвір дверей, тоді наче струснув із себе заціпеніння й заговорив знову:

— А що їм! Їм нічого, так переляком і відбулись. А як вони тоді голосили! Якби це був я, я посоромився б.

— Слабовиті пацюки... А далі?

— Як я їх повигрібав, заходились обмацувати себе, чи все гаразд, а я побіг до штрека, хотів узяти відбійний молоток, щоб усе вичистити. Бо коли б начальство дізналося про обвал, прогресивка полетіла б. А тоді...

Йому забракло повітря, він сапнув і каламутними очима втупився в п'їтму: кімнату огортав чимраз густіший морок.

— А тоді почався справжній обвал... Вони самі побачили, що це таке, коли людину придушить ціла гора вугілля. Закидало самого мене...

— Але ж вони тебе витягли?

— Вони? Всі до одного повтікали. Мене витягли не вони, а хлопці з рятувальної бригади. Вдосвіта наступного дня. Ото я стільки лежав під вугіллям. Потім наді мною цілий тиждень чаклували лікарі, я мало не одкинув ратиць у тій лікарні. хоч міг би згоріти й у вогні: після обвалу почалась псжежа. Я вже згодом про це почув, бо майже нічого не пам'ятав, що там було. А тоді два місяці вилежав у гіпсі...

В темряві цокнуло скло по склі:

— Випиймо за героя! Бо ти герой. За таке треба дати ордена. Тобі дали?

Юнак замислено хруснув пальцями:

— Ні... А хіба належить?

— А то ж як! Не дай себе обдурити.

— Я не дам, хай і не думають...

Франці знову забряжчав склом, налив собі помацки й випив. Тоді глянув на невидимого юнака, линув йому і простяг склянку.

— Коли б я тебе знав, конику-стрибунчику... Хоча це тільки дурні балачки, бо де б ми з тобою могли здибатись? Але коли б усе-таки зналися й ти мене спитав, куди тобі податись, я б тобі відповів: не лізь у шахту! Ким завгодно будь — єпископом чи підмітачем у нужниках — тільки не шахтарем... Я й доньці кажу те саме, хоч у неї є лій у голові, за шахтаря ніколи не піде. Вона ж бачить по мені, своєму батькові, що це таке, коли чоловік одбухає ніч під землею. Ти не спиш? Бо я хотів тобі розказати, що й сам ніколи б не став шахтарем, якби не скрута. Чув? Але я не мав куди подітись... Хай йому біс, пляшка порожня. Чи на раз є?.. Отож сорок третього мене призвали в армію, тоді цілий світ наче здурів, ти не знаєш, що то таке — дурний світ... І в нас у Сарі повиринали найбільші йолопи, найгубатіші крикуни. В нас було багато швабів, і фольксбунд їм диктував, а ми тільки роти роззявляли. Ми вірили, що скрізь тут буде рейх. Ми б і в таке повірили, що столицею в рейху стане Сар... Одне слово, я на все те плював, усе те мені було до одного місця. Але в армію не хотілося йти — страх не хотілось. Бо я знав, що на фронті не в ляльки граються, а життя в мене тільки одне, конику. Чув?.. Якби я пішов в армію, то мав би проситися тільки в СС, у селі не полюбляли, коли хто з наших просився не в СС. А тоді одна дорога: російський фронт! Можливо, думав я собі, для Сепі чи Ганса це й добре, але для Франці ні! Огак я думав. І сушив голову над тим, як би його викрутитись, куди втекти. Кебетз в мене змалку варила, зварила й тепер: треба йти в шахту. Збагнув, конику, чому? Бо шахти були військовими підприємствами. Отже, вперед, у шахту, сказав я собі, й ніхто мене звідти не витягне. Витягти не змогли, зате з села мене прогнали ті паршиві фольксбундівці, мовляв, хочу відкрутитись од військової служби, саме коли армія великого рейху збирається проковтнути цілий світ! На здоров'я, подумав я, тільки без мене... Ім я цього не сказав, та ж і як я міг сказати, коли й дома не ночував, аж поки моїх ровесників позабирали. А тато був на мене дуже лихий, нахвалявся задушити власними руками, якщо переступлю його поріг. А сусіди ще й підбурювали: так його, так, не наш хлопець

Франці, він тільки нас ганьбить!.. А що вони казали згодом? Було каяття, та не було вороття. В сорок шостому сільрада вивісила списки: прізвища тих, кого мали переселяти. Вони й клялись, і плакали, що їх зігнали в той фольксбунд силоміць, а їм не вірили. Тоді з Сара виїхало багато сімей, виїхав і мій батько. На станцію щотижня подавали товарняк, а міліція виселяла. Я теж був би мав клопіт через батьків, та вирішила шахта, бо то великий пан! Жодного, хто в нас працював, не зачепили. Вугілля треба без кінця, вугілля державі завжди мало. Так ото я й zostався в батьківській хаті сам один, але й село стояло порожнє, аж поки зїхались переселенці з інших областей... Тож чия була правда? Сепі з Гансом чи моя? Вони вдавилися російським снігом, бо хотіли проковтнути цілий світ. А Франці махав киркою. Отаке-то воно, конику, думати треба наперед. І в шахті зі мною нічого не траплялося, бо під землею головне — щоб вуха завжди були насторожі... Спитай у старих кротів — вони це знають з досвіду, й хто не слухає старих, тому горе, як оце тобі. Можеш бути й героєм, але ти все-таки дурний герой... Бо хіба ж люди самі в шахті? Е, ні!.. Є й ще дехто. Там ще й оті, що стережуть вугілля, відколи воно в землі... Вони безтілі, але вони там. Це ж вони гасять твою лампу, заводять у глухий штрек... Їх тільки чуєш, бо вони стогнуть і зітхають у пластах. Але побачити не можна, хоч як світи. Хто про них знає, того вони не кинуть у біді, треба тільки пильно наслухати. Почув стукіт — це вони попереджають, що йде вода, коли ж отак шалено загупають, тоді тікай, бо то з вугілля піднімаються гази... Ти цього не знав, конику? Тепер знатимеш і ти. Тільки слухай. Я поганого не навчу.

— Там ще є горілка?

— Нема.

— Де пляшка?

— Випито все до дна, конику!.. Ну, бувай! Бо мені пора вшиватися.

— Куди?.. Хочеш мене покинути?!

— А ти бува не напудив у штани? — зареготав Франці. — Герой! Вони так рано не приходять, іще ж не ніч. Якщо ти їх боїшся, то склади з віників хрест, постав під дверима й не бійся... Ну, бувай! Я не хочу зустрічатися з тим занудою. Скажеш йому, що приходила ниточка до клубочка...

Юнак ще почув, як грюкнули двері, тоді раптом почав провалюватися в темну безодню й упав обличчям на стіл.

Збудило його яскраве світло, від якого пекли повіки й розколювалася голова. Дід метушився біля нього, і коли юнак змовницьки йому підморгнув, почав лаятись:

— Тільки вийшсв за поріг, а ти вже нализався? — Він кивнув на телефон. — А якби подзвонили? Ти б і не почув, п'яного!

Він помалу торснув його за плече:

— Хіба ж так можна! Скільки я вже казав: це робоче місце. Та як горохом об стіну... Завтра побалакаємо. Тепер іди ляж, я поможу тобі роззутися...

Тут він помітив пляшку й підозріливо прийнявся:

— А це звідки?.. Чи не за машиною знайшов?

Дід пішов до машини, тоді обернувся й глянув на стіл. І тільки тепер помітив накидані купою мішечки. Він помацав трохи розпоротий мішечок з етикеткою харчоторгу, і з дірки посипався пісок. Дід потер його пучкою:

— Що це таке? — Він зразу схопився, мов йому щось упекло руку: — Франці! Франці був тут? Чого ти регочеш? Ти, смердюче поросля!

Він стрімко підійшов до дверей і розчинив їх навстіж — щоб вивітрився горілочаний дух, тоді глянув у темряву й аж затрусився від злості.

Вигнати капосного здохляка! Це здавалося тепер єдиною можливим рішенням. Але по хвилі він усвідомив, що вже не може цього зробити.

Після того випадку що б старий не казав, юнак нетерпляче відмахувався:

— Знаю й сам. І це знаю! А про це ви вже торочили тисячу разів. Дайте мені спокій!

Дід не набридав, тільки мовчки дивився незворушними сірими очима. Як раз ошпариться молоком, то дмухатиме й на холодну воду, думав собі дід. Поки що було марно повчати, хлопець не терпів поведирів, дід це відчув і дав йому жаданий спокій.

Коли день був не його, дід більше не вештався на станції, як колись, а йшов у містечко — аж до вечора.

Повновладним господарем насосної тоді ставав юнак.

Він навіть рухався значно швидше, коли поряд нікого не було. Раніше він викидав хвору ногу вперед, тоді незграбно підтягався й сам, а тепер намагався ходити дрібнішими кроками, як це робили інваліди війни: мов на дерев'яному протезі. До нового ритму він ще не звик, часом утрачав рівновагу й падав, через те боявся людей: сторонне око сковувало. Цей спосіб ходити юнак винайшов одного дня, коли діда саме не було на станції. Спочатку за кожним кроком він одчайдушно хапався за повітря, та згодом потроху звик. Він знову відчув себе людиною. Сп'янівши від цього дивного почуття, хлопець починав крутитись і вистрибувати, аж поки вертався дід.

Діда хлопець ревно стерігся й далі.

Але якось наприкінці дня, повернувшись із походеньок трохи раніше, дід заглянув у вікно. Хлопець хитко вистрибував коло столу, кружляв і реготав — не знати було, чи то він знову п'яний, чи втратив глузд. Він не помічав діда, й старого дратували ті мавпячі стрибки, хотілось стукнути кулаком у вікно; дід вже підняв руку й нараз застиг: юнак обернувся в профіль. Обличчя в нього наче розцвіло, воно випромінювало таку щиру, дитячу радість, що дід аж відсунувся й сховався за стіну. По хвилі він заглянув ще раз. Юнак і досі вистрибував, святкуючи першу перемогу над власною німеччю, й попечена права щока його пашіла вогнем.

Дідові похололо в грудях. Він зрозумів, що підглядів чужу таємницю.

Зігнувшись попід вікном, старий одійшов за будиночок і швидко подався геть. Зупинився він аж за першими кущами. Тут починався ліс. В натомленому серці щось боляче пошпигувало — колись він його взагалі не відчував. І причиною була не тільки втома...

Після цього дід зовсім іншими очима дивився на юнака. Але той ставав чимраз нестерпніший. Старий розгубився й уже не знав, як поведистись.

Юнакові враз обридло чистити й змащувати німий агрегат. У свою зміну він намагався якнайшвидше покінчити з цим докучливим ділом, невтомно шастав кімнатою з кутка в куток, але навіть власна рухливість його більше не тішила: він до неї звик.

У нього з'явилась інша втіха: закінчивши драїти старий насос, він умикав рубильник, відходив до столу й сідав. Попервах від хвилювання калатало серце, адже дід сам визначав дні, коли можна було перевіряти машину. Й тоді вони робили це завжди вдвох. Але хлопця цікавило не випробування, а сам процес: як двигун чмихає і набирає швидкість, як розганяється й гуде... Він переводив його на найвищі оберти. Тепер мотор просто ревів, усе навколо двигтіло, тонко бряжчали кухлики на столі, й кімнату виповнював оглушливий гуркіт. У хлопця від захвату туманилося в очах: то була нова перемога.

Він ішов до свого ліжка й лягав. І тоді починало здаватись, ніби він летить в автомобілі чи в літаку. Він утішався своєю владою, і тільки це не набридало йому.

Перед його заплюсненими очима поставали дивні картини. Скрізь гуркочуть танки й літаки, а він поспішає в бронетранспортері з бойовим наказом на грудях. Так, як це він бачив у кіно. Навколо земля здригається й двигтіть од вибухів. Бум! Бум!.. Голос його тоне у гуркоті машини, а серце стискає солодкий страх. Він відчуває себе воїном. Коли батько загинув на війні, йому не було й року. Він його не пам'ятав, тільки мати казала, що замерз в українських степах. Юнак не міг навіть уявити такого. Батько ж не був жебраком, ані п'яницею, й отака безглузда смерть... Просто незбагненно. Можливо, саме через те чужою здавалась і весільна фотокартка здома на стіні, през'язана ліннялою чорною стрічкою. То був просто материн чоловік, а не його батько!.. Але мотор гуркотів, і поряд потроху виринало обличчя з короткими вусиками. Батько йому змовницьки моргав, щось незрозуміле вигукував, але зусібіч вибухали міни й горіла земля й отак вони мчали вперед, удвох в одному бронетранспортері.

Ці картини стали єдиною втіхою для юнака.

Дід знав про його розваги, бо часто вештався поблизу, збираючи гриби в лісі. Він всіяко марнував час, аби тільки не стовбичити у хлопця перед очима. Він тільки ніяк не міг зрозуміти, навіщо той змушує машину даремно працювати.

Одного вечора дід обережно запитав:

— Синку, нащо ти так часто вмикаєш мотор?

— А звідки ви знаєте? — насторожився юнак. — Ви підслухували?

— Та збирав у лісі гриби...

— За мною шпигували!

— Та ти не кричи. — Дід спокійно глянув на нього. — Я ж тільки спитав, для чого ти це робиш. Адже ми з тобою домовилися, в які дні вмикати машину. Діло твоє, як собі хочеш. Я тільки спитав, нащо ти її так часто... Ще й не спиняєш по півдня. А вона ж так страшенно гуркоче! Нащо це тобі?

— Щоб гуркотіло!

Дід здивовано витріщився:

— Та й годі?..

— Авжеж! Бо в такій глушині можна здуріти.

Дід знову нічого не збагнув, лише непорозуміло глянув на хлопця.

— Ти тут занудьгував?

— Яке ваше діло!

Все це стосувалося тільки його, та він би до пуття не зміг і пояснити дідові, якби й хотів. І раптом оті розваги йому й самому видались безглуздими, й він розізлився на старого хробака, що непрохано ліз у душу.

— Я спитав, а ти нічого не кажеш.

— То й збирайте мовчки свої гриби! — Юнак сів на ліжку, з якого шойно встав. — А коли мені й справді нудно? Хіба це така вже дивина! Очі хлопцеві посмутніли, і дід, розуміючи, кивнув:

— Тобі тут зі мною нудно. Цілими днями сам, а роботи мало: протер машину й сиди...

Юнак ехидно випнув губи.

— Ви ж казали, вряди-годи дзвонить телефон! Чому ж він і досі не дзвонить? Бо до нас нікому нема діла! Ми тут нікому не потрібні! Чого ж ви мовчите?

— Ти занудився,— мовив дід.

— А ви й раденькі?

Нічого не відповівши, старий подався надвір і принишк у темряві, коли ж знову ввійшов, хлопець уже лежав на зібганій ковдрі, відвернувшись до стіни.

— Тут ось радіо,— сказав дід. — Поганеньке, та вже яке є. Коли захлинеться — треба лиш стукнути, й воно знову заговорить. Слухай і ти. Всно не зашкодить, а ще й щось цікаве скаже. — Дід підійшов трохи ближче. — Ти не спиш, синку? — Хлопець ворухнув плечем. — Ми жили в панській економії, далеко в степах, тоді тато віддав мене до школи, а вона в селі. Та й ходив я туди тільки взимку, бо ще пас одному багатієві гуси та поросят. А за зиму багато не навчишся: як закрутить хуртовина та вшкварить мороз, то в наших степах і носа з хати не вистромиш, а школа аж у селі; за п'ять років я закінчив лише два класи. Тоді й тато помер — від туберкульозу. Хоч сядь та й плач. А тут саме шахта купила коней у нашого пана, то я й пригнав їх сюди. Така ото моя наука. А я любив книжки... Коли б моя воля...

Юнак роздратовано сіпнув плечем, але до діда не обернувся.

— Йдіть ви з цими напучуваннями під три чорти! Хіба мені позакладало? Я ваші лозунги знаю давно: «Вчитись і вчитись!»

Старий підступив іще на крок:

— А хіба це погано? Тобі треба думати про завтрашній день. І не огризайся, дослухай до кінця, що я казатиму. Ти молодий, посидь отут і набий руку коло машини, а тоді вже дивися й вибирай, бо під ногами буде якась опора.

— Ось куди ви гнете! Ви ніяк не діждетесь, поки я звідси заберусь?

— Синку, не плещи язиком! І чого ти такий колючий! Хіба я що погане кажу? Щось тобі гризе душу, а ти тільки настовбурчився, мов той їжак, і мовчиш. Хіба я не бачу? Коли питаєш мене — то мені тут добре. Я своє прожив, мені багато не треба. А тобі? Ось Франці був на курсах механіків. А ти що — гірший? Ти б зумів! І мав би тоді справжню роботу, не таку нудну, як на цій насосній станції, авжеж! Та ти б ще міг і в начальство вийти, це я тобі кажу. Станеш інженером або ще кимось... Тільки не харапудься й усе зваж.

І юнак почав зважувати. Оте лунке слово припало йому до смаку: начальник? А що? Начальники скрізь потрібні...

За кілька днів, ледве діждавшись діда, юнак враз гукнув йому:

— Діду, послухайте сюди! — Старий не озивався — він заглибивсь у свіжу газету. — Та киньте ви ту макулатуру! Слухайте сюди! Я подумав, що начальники повинні бути скрізь. І на нашій станції також.

Дід, нічого не второпавши, перепитав:

— На нашій?

— А то ж на чий!
— Щоб нам прислали третього?
— Та на дідька він тут!
— Отож-бо! Нам добре й так. Навіщо тобі начальник, коли ми тільки вдвох?

Юнак скривив губи:

— Я кажу не про вас. Ви де-небудь училися? Ні! А в мене документ про закінчення школи вибійників. Що? Не вірите? Але це так. А чому нам не треба начальника? Там, де двоє, один може бути керівником. Та ще на такому відповідальному місці, як отут!

Дід знову закрився газетою.

— Одчепись.

— І не подумаю!

Дід поволі згорнув газету й ще повільніше поклав її в загальний стос: нова хлопча витівка його спантеличила. Він вирішив обернути все на жарт.

— Ото й добре. Але скажи-но мені таке: ось ти став моїм начальником. А далі як? Зможеш ти мною командувати? Часом дати прочухана, часом похвалити? Але тільки так, щоб я не зазнався!..

— Це не жарт! — Хлопець був підвищив голос та одразу ж знітився, бо старий утупився в нього чіпкими сірими очима, які приковували до стільця. — Чого ви на мене вирячились! Хіба я не здатний бути керівником?!

— Здатний кричати...

— А западіться й ви, й ваші порядки! Я ще вам усім покажу!..

Діда мов ужалило.

— Ах ти ж нікчемне цуценя! Паскуда! — Голос його лящав, аж повітря в хаті дрижало. — Ти ще й працювати не навчився до пуття! Накинув мені всю роботу, мов на дурного осла, та хочеш так і далі? Але зась: я більше не мовчатиму! Свій хліб заробляй сам. Досі я тебе жалів, тепер вибачай...

Відтоді вони цілими днями не розмовляли, й цілими днями хлопець блукав і думав лише про одне: як завершити почату справу. Діда він тепер просто зневажав, тому вирішив звернутись до «вищих інстанцій».

В один з вільних днів, зібгавши в клунок брудну білизну, навіть не попрощавшись із старим, він рушив до містечка. Сонце ще не вставало з-за горба, степом гуляв ранішній вітер, та поки хлопець дійшов до ковбани, сорочка його просякла потом. Він озирнувся назад. Станція ледь видніла серед піщаних пагорбів, така присадкувата й нікчемна проти них, що юнакові на мить здалося, ніби вона силкується вирватись із їхніх палких обіймів і втекти, але ліс надто далеко, а ноги грузнуть у сипкому піску...

Юнак скинув піджак і запхав його в клунок. Не по-літньому теплий одяг належало замінити вдома чимось легшим.

Стурбована тихим вітерцем, глибоко в крайній ковбані вилискувала ґрунтова вода. По берегах кар'єра та його стрімких осипах не видно було ані травинки — кругом самий пісок. І в ці вирвища та яри, заповнені смердючою темною водою, споконвіку бігала купатись містечкова дітлашня. Бігав і він малим. Із голосним криком вони сповзали крутим берегом й кидалися вниз. Вода була неймовірно холодна, а глибоке починалося відразу з круч: і не пробуй, однакво не дістанеш ногою

дна! Посинілі й налякані, хлопчачи одчайдушно борсалися, бо плаваги майже не вміли, а вибратись на берег було ще важче. Руками й ногами збовтуючи мул, вони пливли до трохи похилішої кручі й упиналися в неї нігтями, але підступний пісок сипався й відкидав їх знову назад, у чорну крижану воду. Й містечко часом стрясала новина: ще один утопився в кар'єрах. Після доброї прочуханки хлопчачи не ходили купатися по кілька днів. А тоді все починалося спочатку. Вони крадькома вислизали з дому й бігли до ковбань, мов пересмалені сонцем чорні жабенята; найсміливіші скидали сатинові труси й стрибали з кручі в темну глибіню...

Хлопець зазирнув у ковбаню. Не завадило б трохи змити піт, але він поспішав і тепер не міг дозволити собі цього.

Містечко вже виглянуло з-за горбів, але він ледве доплентався до своєї Чологанської вулиці, приючи й спотикаючись об нерівний брук. Раніше він якось не помічав оцих шестиквартирних комунальних будиночків, а тепер зупинився й розглянувся навкруги. Будиночки були брудні й перехняблені, а вулиця запалась і нагадувала довгий рів: під нею проходила стара штольня. Грунт повільно опускався й неблаганно перекошував стіни та дахи. Місцями траплялися вже й порожні будинки з хрест-навхрест позабаваними дверима й сліпими вікнами. Кожен мешканець вулиці нетерпляче ждав, коли настане і його черга переселитись у Нове місто, де є центральне опалення і взагалі всілякий комфорт. Вони без жалю лишили б тут і свою кімнату з кухонькою, й смердючу спільну вбиральню у дворі, бо рано чи пізно цей старезний обшарпаний будинок міг упасти їм серед ночі на голову. Проте жінки й далі розмальовували трояндами хиткі кухонні двері, й далі фарбували в рожеве й сине стіни під своїми вікнами — кому як заманеться. Будиночки мовби трималися на самій фарбі.

Юнак довго не міг одімкнути дверей — ключик чомусь не обертався. Він придивився ближче й тільки тоді збагнув, що мати поставила новий замок. Господи, чого-чого, а такого він од неї зовсім не сподівався. Невже мати вирішила просто викинути його надвір?

Юнак сів на зачовгані бетонні східці, ледве стримуючи злість. Матір хтось явно намовив. Але хто? Котрийсь з отих паскудних кнурів?

Із сусідніх дверей виглянула жінка:

— А ти чого тут? З роботи вигнали?

Він хотів був поскаржитись їй, що з ним учинила рідна матуся, га вчасно прикусив язика. Коли хлопець вертався додому напідпитку й сварився з матір'ю, ця стара відьма чула все, а вранці приходила випитувати, що тут було вночі, чому вони так репетували й не дали спати її дорогому чоловікові. А чоловік той був переляканий горбатий дідуган, із яким вона поводитися, мов із приبلудним псом.

— Я забув ключ на роботі,— буркнув юнак.— Тепер мушу йти аж на шахту!

Схопивши клуночок під пахву, він подибав до центру, дочекався автобуса й сів. До шахти, де працювала мати, було п'ять зупинок. Черговий вахтер його пізнав, юнак увійшов і вмовився на шпалах за брамою, стомлений і лихий.

— Тітко Маріко! — почувся дзвінкий дівочий голос із вікна.— До вас гості!.. Якийсь чоловік молодий і нежонатий!..

«Оце дожилась!..— подумав він про матір.— З неї вже тут кепкують старі й малі. Добрикалася...»

— То це ти?..— підійшла до нього мати. На її свіжовипраному сірому халатику білів мереживний комірець.— А то що за клунок?

Хлопець не відповів — сказав зовсім інше:

— Поміняла замок? Витурила мене з хати?

— Та цить...

— І думаєш... оце й здихалася мене?

У неї затремтіло гостре підборіддя, й син уперше глянув прямо на матір. Під очима в неї не було звичних зморщок, обличчя здавалося брезклим і чужим, і він із ненавистю відвернувся.

— Гляди, бо я піду й у міліцію...

— Що ти верзеш, схаменися, не плещи язиком, бо люди почують...— Вона роззирилася навкруги.— Що на тебе напало? Я не маю права помінати зламаний замок? Уже не можна було дверей одімкнути, а ти таке... Я колись через той замок була б надворі заночувала! — Хлопець завагався й тепер не знав, що сказати, а вона зневажливо додала: — Злякався!.. Дам і тобі ключа. Мені он випиляли... — Вона не сказала хто. — А ти враз галасувати!

Син мовчав, зціпивши зуби, а попечена щока його пашіла вогнем.

— Коли ж прийшов і не можу зайти до хати!..— врешті озвався він.

— А я могла кинути відчинені двері? Що то в клумаку? Кажі швидко, бо я вже йду.— Вона торкнулась пальцями зачіски, й він помітив цей рух. Волосся матері було в тонкій павутинці мережки; таку мережку вдягають одразу після відвідин перукаря.— Он уже вагонетки надходять, мені треба йти, чуєш? Ото що?

— Брудна білизна.

— Залиш тут.— Вона розгорнула клунок.— А сам чого не виправ? Руки поодсихали б?

— Мені там ніколи,— сказав він.— Там не дуже посачкуєш.

Мати з цікавістю глянула на юнака.

— Що ж воно за робота? Хоча б розказав!.. Але швидко.

Син нахмурився й повагом відповів:

— Дуже важлива робота. Постійний контроль. І кроку не можна ступити від телефона. Бо коли в шахті пожежа чи ще якась біда, розумієш... то все залежить тільки від нас. Велика відповідальність!

— Он як! А сьогодні-таки сачкуєш?

— Сьогодні в мене вихідний.— Син раптом одвернувся, й мати не зрозуміла чому.— Де того ж маю справу в Головному управлінні...

— Тебе викликали туди? Щось накоїв?.. Скажи!

— Вигадуєш! Якраз навпаки! Нам потрібен начальник. Я ж тобі пояснив, яка це відповідальна робота!

— А до чого тут ти? — підозріливо скривилась мати, знаючи його схильність до фантазувань.

— Побачимо,— відповів син.— Справа ще не вирішена.— Він підвівся.— Мені треба бігти.

— Ось тобі ключ. Перевдягнешся й візьмеш чисту сорочку. Знайдеш там угорі, в шафі.

— Нема коли! Через тебе мушу тепер йти в брудному! — Він витяг із клунка піджак, узяв під пахву й покульгав до прохідної. Й лише за брамою спинився й озирнувся. Мати порпалась у простирадлі з білизною, а сама зачудовано дивилася йому вслід. На душі в хлопця потеплішало.

Десь біля Головного управління він уповільнив крок, раптом завагавшись: іти чи не йти? Може, відкласти до наступного вихідного дня? В містечку слова «Головне управління» вимовлялися з особливим притиском. Вищої інстанції не було, там вирішувалася доля всього краю, відколи люди пам'ятають себе. Найстаріші шахтарі теж дотримувались непохитної думки, що проти вироків Головного управління ніхто ніколи не апелює, бо це не контора якоїсь там шахти чи нікчемного підприємства. МАК РТ⁵ звело цей одноповерховий будинок у формі літери П, просторий двір якого колись оточував добрий мур із залізною брамою, що призначалася для екіпажів і карет, а потім — автомобілів промислових магнатів з Пешта та Відня. Тисяча дев'ястсот дев'ятнадцятого року директориум⁶ зруйнував браму та мур, однак пам'ять про них лишилася, мов примара давніх часів.

Нещодавно споруду підняли ще на один поверх.

Юнак і досі нерішуче тупцював коло дверей. На нього, мов скельця суворих пенсне, блимало безліч усіляких табличок. Інший від того блиску збентежився б, але хлопець відчинив двері й рішуче подався на другий поверх. Дорогу він знав, але ще довго тинявся коридорами, спинаючись мало не біля кожного вікна. В пофарбованих ящиках біля вікон росли химерні квіти. Вони дивились надвір, мов умисне відвертаючись од хлопця, який, нарешті спинившись коло потрібних дверей, читав прізвища. Зараз його цікавили жінки, але й жіночих прізвищ тут було кілька. Котре ж належить отій, його знайомій крижастій працівниці? Він обрав навмання: Фрідьєшне Енгельмайер і, повторивши кілька разів, щоб запам'ятати, відчинив двері.

Крижаста сиділа за столом, і хлопець привітався:

— Добрий день. Мені до товаришки Енгельмайер!

— На жаль, її сьогодні не буде.

Тепер юнак таки збентежився й почервонів.

— Тоді я до вас... Ви мене пам'ятаєте?..

Він розповів, ледве перемагаючи зніяковіння, що його сюди привело. Жінка не перебивала. Вона не вирішувала таких справ, однак начальство ставилося до цього хлопця з особливою увагою, й не скористатись із доброї нагоди було б гріх.

— Я все з'ясую,— охоче відповіла вона.— Потім вас повідомлять.

Юнак вийшов і неслухняними пальцями розстебнув комірець, бо аж задихався від люті на самого себе. Ота дурна помилка з прізвищем тепер могла зіпсувати весь його так старанно продуманий план...

На станції нічого не змінилося. Дід із хлопцем так само никали по кутках, так само не розмовляючи один з одним. Але одного суботнього дня, зачувши далекий гуркіт автомобіля, вони повискакували за поріг.

— Нічого не видно,— промимрив дід.— Хіба вчулося?

— Що?

— Та наче десь машина...

— Авжеж!

У животі юнакові раптом скаламутилось, і він почав розгублено озиратися довкіл. Що робити? Він давно чекав цього дня, старанно ховаючи свою таємницю від діда, який так нічого й не запідозрив.

— Сьогодні субота, кого б це принесло в такий день?

⁵ МАК РТ — акціонерне товариство угорської кам'яновугільної промисловості.

⁶ Директориум — виконавчі органи Угорської Радянської Республіки 1919 р.

— Перевірка...

— Саме тепер? Дурниці!

Але з-за пагорба й справді виринув автомобіль.

— Поживемо й побачимо,— вдавано байдуже сказав хлопець і пошкандибав назад. Його це не мусило хвилювати. Якщо це й справді ті, кого він сподівався в гості, то без нього їм не обійтись, так чи так. А якщо не ті — тим більше: хай з ними панькається дід.

Хлопця нічого не обходило, крім його власного клопоту. Тепер він аж зрадив, що саме сьогодні його зміна: заповнений журнал на столі, машина в цілковитій бойовій готовності, скрізь порядок і чистота. Після візиту в Головне управління він ставився до своїх обов'язків підкреслено серйозно. Хлопець огледів себе й хитро посміхнувся. І тут усе було в ажурі, свою роль мав відіграти навіть засмальцьований комбінезон.

Дід стояв коло порога й дивився на машину, яка шарпалася й над-ривно гарчала в піску, підстрибуючи на вибоїнах, мнучи колесами ріденьку суху траву. Водій додав газу, й «Победа» на першій швидкості зрештою доїхала аж до джерела.

— А ви казали! — задоволено мовив комусь водій, ляснувши машину по капоті. З кабіни вилізло ще двоє чоловіків.— Думали, що я не дотягну сюди! Та коли б не ця тарадайка, тьопали б ви від самого шосе. Отож більше не знущайтесь!

Дебелий чоловік почухав потилицю й, усміхаючись, обернувся до водія:

— А скільки ми з тобою застрявали!

— Коли то було!.. А тепер? Ви мені про сьогоднішнє кажіть!

— Ти, Йошко, від скромності не помреш, будь певен!

Третій чоловік, значно молодший за дебелого, смаглявий і худий, холодно посміхався в тоненькі вуса. Він тримавсь оддалік, і відразу впадало в око, що зумисне не втручається в ту балачку. Начальник розмовляв з власним водієм, і сторонньому втручати було ні до чого.

Тим часом підійшов старий, і дебелий чоловік простяг руку:

— Сили вам і довгих літ!

— Здоров, Куруц! — відказав старий, і вони поручкалися.

— Я ж казав, що заїду в гості!

— Казав торік.

— А самі до мене часто заходите? Хоч вас бачать у місті мало не через день. Партком нікуди не переїхав, хіба що в сусідній кабінет. Ви ще не бачили мого нового кабінету. Килим такий м'який, що й гусенят можна пасти. А в куточку бар, ось хай скаже Йошка!

Водій лише рукою махнув:

— І що ж із того? Вам не можна пити через тиск, а в мене виразка шлунка.

— Ну, що ж...— Куруц уважніше глянув на старого.— А ви нівро-ку як на свої сімдесят!

Дід поправив:

— Сімдесят чотирі.

— То ви однолітки з моїм батьком? Авжеж! Тисяча дев'ястот шістдесятого року я ж сам вас вітав із сімдесятиліттям і вручав нагороду. Я добре пам'ятаю той день!

«І я його не забуваю,— подумав старий.— Мене тоді вивели з парткому. Бо в парткомі стало надто багато дідів».

— Ви пам'ятаєте, як прийшли до мене й попросилися знов на роботу?

— На пенсії не мед...

— А я собі подумав: коли вже й мене на пенсію переведуть? Гуляв би та ловив рибку на здоров'я!.. Але брехня: я б теж не витримував. Прийшов би проситися до вас. Візьмете років через десять?..— Куруц відчував, що багато й надто голосно балакає, зовсім не так, як належало б розмовляти з дідом.— Та годі про це. Я колись нахвалявся приїхати в гості — й ось я тут. Ще й з товаришем.

Дід уважно глянув на обох.

— І чого ж ви приїхали?

Куруц відповів не зразу.

— Цей товариш із Головного управління.

Представник управління стримано кивнув:

— Вадас⁷.

— Але не такий, як ми з вами! — засміявся водій.— Не справжній! У нього тільки прізвище таке.

Вадас несподівано заперечив:

— Справжній чи ні — не має значення. Головне те, що ми їдемо в Сарське лісництво полювати.

Вадас поправив поли брезентового плаща, чи не вперше вдягненого. На ньому були гарні штани, перехоплені попід литку блискучими ремінчиками, а мисливські черевики з м'якої шкіри зручно облягали ногу до кісточок. Поряд із випнутими на колінах дідовими штанами та синьою сорочкою з закасаними рукавами цей костюм здавався Куруцу маскарадним і викликав роздратування.

— Товариш Вадас казав, — озвався Куруц, — ніби тут у вас виникла організаційна проблема. То ми з Йошкою й завернули сюди, однаково по дорозі... Ще й товариша Вадаса взяли.

— Та насилу вмовили! — докинув шофер. Це був низенький губань, над залисинами в нього просвічував ріденький пушок.— Ні за які гроші не хотів їхати!

— Бо знав, що ти вестимеш машину! — квапливо перебив його партійний секретар.

Водій знітивсь, а дід почав запрошувати гостей:

— Ходіте до хати, побалакаємо в холодку.

Йошка лишився коло машини, не бажаючи більше втручатись у їхні балачки, недарма й прізвище мав Галгош⁸.

Куруц нахилив голову й переступив поріг, а коли випростався, кімната раптом стала маленька й зовсім низька.

— Ще один знайомий! — Куруц зиркнув на юнака, той кивнув і лукаво посміхнувся.

Дід із Куруцом сіли за стіл, інженер Вадас примостився на дідовому ліжку. Куруц глянув на нього й нетерпляче промовив:

— Не гаймося... Насосна станція так чи так підпорядкована вам, ви її безпосередній начальник, то й кажіть, товаришу Вадас. Коли в шахті спалахне пожежа чи прорветься вода — ви ж даєте команду цим людям?

Інженер випростав одну ногу, і з-під гетрів у нього виглянули білі бязеві кальсони.

⁷ Vadász — мисливець (угор.).

⁸ Halgoss — мовчи і слухай (угор.).

— Я б сказав, що це не в компетенції диспетчера, але якщо вже товариш Куруц виявив таку ласку й запросив мене...— Він склав руки на грудях.— Однаково комусь довелося б їхати на цей об'єкт, щоб налагодити систему субординації між робітниками. Як нема кому, нехай це буду я...

— Субординація? — здивувався дід, але інженер говорив тільки з Куруцом, не звертаючи уваги на старого робітника.

— Коротко кажучи, в Гедреші потрібен керівник: вони самі просять. Об'єкт зовсім незначний, тут працюють тільки двоє, тому ми досі не думали призначати сюди окремого керівника.

— І нам це ні до чого,— мовив дід.

Куруц був здивований:

— Так це не ви? А я думав... А то кажіть, ми враз уладнаємо, товариш Вадас теж за.

— Мені це ні до чого,— повторив дід.— Нікого я не просив і не збирався.

— То хто ж тоді просив?

Куруц глянув на хлопця, і той опустил очі. Від цих людей він сподівався зовсім іншого й тепер картав себе за легковажність: авжеж, чого можна було чекати від розумників, які знюхалися з дідом іще там, коло машини!

Інженер переможно всміхнувся до партійного секретаря:

— Товаришу Куруц, я ж вам казав, що не варто їхати. В жодному колективі не буває без дрібних непорозумінь. Ми їх легко залагоджуємо.

— Гаразд!

— Ви тільки через це й приїхали? — спитав старий.

— Питання вичерпано! — Куруц підвівся й важко зітхнув: — Товаришу Вадас, мій шофер вас одвезе. А тоді хай приїде по мене.— Він звернувся до старого робітника: — Навпростець попід лісом ближче ж? Піду покажу. А тоді ми з вами набалакаємося, бо доки Йошка туди та назад!..

Вони з Вадасом вийшли. Дід подибавав і собі, а хлопець шарудів матрацом і розглядав свої гострі коліна. Коли повернувся Куруц і надворі загарчав мотор, він рвучко підвів голову:

— Чого ж мовчите? Починайте!

— Що?

— Читати нотацію! Що виженете мене під три чорти!

«Це було б дуже просто»,— подумав парторг, розглядаючи молоде кістляве обличчя з войовничо стисненими губами. Він мовби бачив перед собою не цього настовбурченого юнака, а його батька, з котрим колись дружив. Який то був вибійник, донжуан і чарколюб! І ні перед ким не ламав шапки, хоч убий. Сорокового року, під час великого страйку шахтарів, допомагав організувати робітничу молодь — і добре допомагав. Тоді Куруца разом з керівниками страйкового комітету Тігничем та Баршонею кинули до в'язниці, а його в перші ж дні війни відправили на фронт. І тепер Куруц вагався: розповісти хлопцеві про його батька чи ні?

— Ну й виганяйте, лише не тягніть kota за хвіст, ви взяли гору!..— знервовано торохтів юнак.— Я вам наплював у тарілку? Та хто ж його знав, що ви такі свати-брати з цим занудою!

Куруц ледве стримував гнів, зчепивши товсті пальці так, що вони аж побіліли.

— Ти вгадав: ми й справді не вперше бачимося.— Голос у Куруца став тихий і якийсь глухий.— Сорок років знайомі! Тоді він ще був молодий. Прийде до нас і сидить на кухні. Або щось їсть — моя мати завжди йому попоїсти давала, а коли я канючив у нього гроші на кіно — сварився. Він мене сам водив, коли я на те заслуговував, а ще, бувало, брав із собою в степ. Ото підемо, збудуємо собі з кукурудзиння курінь, бо сонце в степу пекуче, й сидимо, ще й Кайлу до себе пустимо: був у мене такий білий пес. У ті часи старий ніколи не мав доброї роботи. Сторожував. Шахта орендувала в поміщика землю, то він її стерег, а ще нарізав шахтарям городи.— Куруц блимнув на юнака: — Яка то людина, коли б ти знав! І як йому нелегко жилося! Та хіба тільки йому? Я міг би...

Куруц несподівано замовк. Його розповідь зовсім не цікавила хлопця, який зневажливо кривився й сопів.

— Чого ти скис?

— Бо знаю наперед, що ви зараз казатимете: «У вас тепер безтурботне життя! Колись ми раділи шкуринці хліба, та й тієї частенько не було!..» Я це не вперше чую!

— Що ти верзеш! — спалахнув Куруц.— Який тон!.. І тобі не соромно?

Юнак зятю не відводив очей.

— Дуже соромно! На тебе кричать, а ти сиди й мовчки кліпай. А зась! Мене вже словами не проймеш, я інвалід, чого мені ще боятися? Виженете мене з цієї нори? Ото лихо, якимось і на пенсію проживу!

Куруц труснув чубом. Злість уже пройшла, й він раптом відчув себе знесиленим і безпорадним. Тепер він і справді не знав, що сказати цьому юнакові.

— Не кипи. Ніхто не збирається тебе виганяти. Коли б я хотів, то не теревенив би з тобою, повір мені.

— А чого ж ви хочете?

— Щоб між вами був мир, жити треба в злагоді. Йї робота тут не яка... А побалакати нам з тобою таки не зашкодить.— Куруц змовницьки підморгнув.— Я знаю, дід крутий, але ти ж молодший і мусиш розуміти...

Юнак перебив його:

— Я все розумію!

— Так зразу все й збагнув? Дай домовити...

— Для вас головне — аби йому добре. А я ніщо? Я ж вас наскрізь бачу!

— Ти знову нічого не зрозумів...

— Тут і розуміти нічого, все ясно: рука руку миє. Хіба не так?

— Це людина, яку я поважаю й люблю. І ні від кого цього не приховую.

— А я що кажу? Тільки я в нього за хлопчика на побігеньках не буду!

— І не треба. А тільки живи з ним у злагоді. Оце й усе. Коли визнаєш його краще, то й сам усе зрозумієш. Він має право на спокійну старість.

Юнака наче щось ужалило:

— То я ще маю за ним і прибирати? Панькатися з ним? Піклуватись про його дорогоцінне здоров'я й подавати в ліжку сніданок? Хтось мусить робити й це, правда ж? Бо в нього було таке

жах-х-х-ли-ве життя!.. То чому ж ви не наймете для нього санітарку, якщо цей дід вам такий дорогий? Вирішили купити доброго дурника?

Куруц підійшов і торснув хлопця за плече:

— Годі базікати! У мене вже у вухах лящить. Коли хочеш знати, то цей чоловік мені й справді дорогий, він заслуговує на спокійне життя.— Куруц трохи не кричав.— Це ти собі добре затам і не дуже розперізуйся! А якщо знову мордуватиме біс, то краще піди в сарський шинок і напийся. Але старого не чіпай!

І Куруц вискочив у двері. Сонце несамовито пекло. Він торкнувся руками гарячих щік і пішов за хату. Й зненацька побачив свою машину й водія, що спокійно куняв у холодочку.

— Ти чого тут? А де Вадас?

Йошка швидко заторохтів:

— Вони з дідом пішли до поїзда... Я не пускав, так хіба ж дід послухає!.. Я йому кажу...

Очі Куруца зникли в набряклих зморшках, на лобі виступив рясний піт. Він завжди пітнів од нервового збудження.

— Дивний ти чоловік.

— Я не винний! — ухопився за примирливе слово шофер.— Я вже й мотор увімкнув, так дід і сісти не схотів. Каже: «Я знаю стежку навпростець, машиною там однаково не проїдеш, а поїзди ходять двічі на годину». Вадас тільки кивнув головою, й вони пішли... А що я мав робити? Цей дідуган — така штучка...

Куруц звів подих.

— Упізнаю старого впертюха. Він завжди поверне на своє.

— Тоді їдьмо, чи як? Товариство досі їсть печеню в егеря...

— Сиди. Зачекаємо старого.— Куруц витер піт.— Хочу з ним побалакати. Сідай, сідай, не вистрибуй у мене перед очима.

Вони сіли у холодку, де труби пірнали в широку яму водоймища. Куруц іще довго сопів, але врешті мусив заговорити, щоб розвіяти злість:

— Цей шмаркач вивів мене з рівноваги... Та й дід якийсь мовчазний, наче щось приховує. Невже згадав старе? Не можу повірити.— Куруц зітхнув.— Це не така людина!

Пам'ятаючи свій гріх, Йошка тепер намагався догодити начальникові.

— Я його враз упізнав: бачив колись у парткомі. Він вам щось торочив про власників приватних автомашин. А ви слухали й не перебивали. Я б так не зміг: коли б на мене — я б одразу послав його під три чорти.

Куруц гримнув:

— Плетеш казна-що!

— Та я ж нічого такого...

— То й помовч. Ти його знаєш хоч трохи? — Йошка кліпав очима й мовчав.— А що ти тоді знаєш? І що ви взагалі знаєте про нас? Нічого! — Він гнівно махнув рукою на водія: — Коли б цей чоловік увесь час повторював, що один та один буде два, я й тоді б його терпляче слухав!

— Але чому?

— Бо ця людина...— Куруц затнувся й не договорив.— Довго пояснювати.

— Розкажіть! Поки дід прийде... Однаково ж сидимо. А там свого

не прогавимо, найцікавіше в егеревій хаті починається тоді, як смеркне: що було й чого не було...

— Це не мисливські побрехеньки, не кожен збагне!

Йошка ображено втупився перед себе.

— Та вже ж... Куди бідному шоферюзі!

Куруц нахилився до нього й підштовхнув плечем:

— Образився? Ну, за що? Ми ж із тобою вже не раз балакали.

Але це... Про таке важко говорити! Наче виказуєш таємниці власної сім'ї, бо він мені й справді, як рідний. Боюсь, молодше покоління не зможе всього зрозуміти: нас і нашої доби.

— Балакали про діда, а звели на всіх,— сказав Йошка.

Секретар зітхнув.

— Дід був одним із нас. Не можна говорити тільки про нього, не маючи на увазі всіх... Але він людина мужня, ніколи не боявся важити життям... Хоча це й не завжди було виправдано. Ризикувати ризикуй, але стережися прірви, звідки немає вороття. Вперед іти можна тільки доти, поки маєш змогу при потребі відступити крок назад. Це зветься політичною розважливістю. Сліпа відвага тут ні до чого.— Куруц ніяково стенив плечима, неначе поправляв піджак.— Саме цієї обережності й бракувало старому. Він усе «доводив до кінця», як сам полюбляв казати. В цьому полягала його головна біда... В дев'ятнадцятому стався перший такий випадок. В одному селі священник підбурював парафіян, виголошував бунтівничі проповіді, внаслідок багатії вигнали нашого представника. Шахта послала десятох червоногвардійців — навести лад у селі. Багатії тим часом озброїлись і вчинили спір. Довелося йти на штурм. Двоє шахтарів загинуло в перестрілці, а ті восьмеро палали бажанням помститися за своїх товаришів. І першим під руку нагодився їм отой священник. Він кинувся на червоногвардійців із револьвером у руках, і вони його застрелили! Але тут утрутився наш старий: наказав узяти вбитого й повісити на акації коло сільради... Хортісти скористалися з цього й після поразки революції оголосили попа великомучеником і мало не святим. Білі офіцери всюди розшукували нашого діда як «головного ватажка», щоб учинити над ним розправу, однак його не легко було знайти. Коли ж урешті вони його схопили, то так просто застрелити вже не могли: мусили віддати до суду. Хортісти охоче пішли й на це. Діда звинуватили в убивстві священника, й вирок міг бути тільки один: смертна кара.

— Ну й здалеку ж ви почали! — не витримав Йошка.

Куруц міцно стиснув кулак, немовби силкувався щось у собі подолати, потім опустив руку й сказав:

— Інакше ти нічого не зрозумієш... Голову місцевого директоріуму Тігнича теж схопили біляки. То була справді свята людина! Такий непоказний зовні чоловік, але він об'їздив усю Європу, багато бачив і ще більше читав. Тігнич іще перед першою світовою війною мав серед робітників неабиякий авторитет, однак директоріум не зміг гідно оцінити його заслуг. Так тоді казали старші, бо сам я ще був малий. У в'язниці Тігнич вирішив усе взяти на себе. Для нього порятунку однаково не було, й він заявив слідчому, що сам наказав червоногвардійцям убити того попа. Повірили йому судді чи не повірили, та хортістів його заява цілком влаштовувала: можна було роздути справу й виправдати перед світовою громадськістю закон про смертний вирок. Але розстріляти Тігнича вони так і не змогли: на його захист ви-

ступили австрійці, бо він був їхнім земляком, а уряд Радянської Росії обіцяв за нього велику групу угорських офіцерів, що потрапили в полон під час першої світової війни. Тігничу засудили на довічне ув'язнення. Він довго сидів. Його випустили тільки через багато років, уже безнадійно хворого на туберкульоз, щоб не вмер у в'язниці.

— А де ж подівся дід? — роздратовано запитав Йошка. — Ви мені про діда кажіть, бо я тих нікого не знаю!

Куруца здивував несподіваний запал водія, й він з цікавістю глянув у його схвильоване обличчя.

— Суд виправдав його. Своїм життям старий завдячує Тігничеві. Але що то було за життя! Поліція ходила за ним назирці. Він виїхав за кордон, якийсь час працював на шахтах у Бельгії, та згодом повернувся назад. Був сторожем, бо кращої роботи йому вже ніхто б не дав. Більше того: навіть дехто з наших товаришів мали його за вбивцю. Дід опинився в ізоляції, активно включитись у підпільну роботу він теж не міг, бо лишався на підозрі в поліції. Та за такого життя й ангел би здурів, не те що людина! А він усе витерпів. І жив мрією про відплату. Сорокового року допомагав нам організовувати страйк. Страйком керувала група Баршоня, так звані «молоді», а старих партійців очолював Тігнич. Підпільна парторганізація складалася з двох груп.

Йошка випростав заляклу ногу.

— Цікава історія, — промовив він. — Але коротка... — В Йошчиному голосі бринів щирий жаль.

— Історія не кінчилася, — сказав парторг. — Найдраматичніше попереду... В кінці сорок четвертого столична поліція натрапила на слід. Ниточка потяглась од Баршоня до шахтарського партійного центру, але нам пощастило дізнатись про це того самого дня. До збройного виступу ми ще не були готові. Мали б негайно поховатися й зберегти своїх людей, але сталося непередбачене. Я так і не збагнув, хто з наших допустився помилки, що багатьом з нас коштувала життя. Ми просто не тямались од люті. Через річку один за одним стояло три мости, їх посилено охороняли німці, й ми напали на них! Та зробити нічого не змогли й змушені були відступити в гори. Тим часом поліція похапала в місті всіх наших товаришів, що не встигли сховатися. Там були й профспілкові діячі, й соціал-демократи... Ось чого коштував той наш необдуманий крок. Тігничу, якого вже доїдав туберкульоз, ледь живого потягли в каменоломні й розстріляли там разом із продавцем газет Йою... Страшно й згадувати про ті часи... — Куруц потер долонею шоку. — Ми повернулися в місто вже з колоною радянських військ. Наступ був такий стрімкий, що не всі фашисти встигли повтікати, не втік і наш головний інженер. То була хитра бестія, справжній лис, і його на шахтах усі ненавиділи. Коли старий його схопив, цей чоловік почав огризатися, мовляв, злочинці не мають права судити, тим більше ті, що здатні кинути в скруті свого найближчого друга й благодійника, аби тільки врятувати своє життя. Головний інженер натякав на Тігничу, старий не витримав і пустив йому кулю в лоб. Діда посадили, за анархію карають і під час війни, й ми не збиралися його виправдовувати. Та роки взяли своє. Все потроху відійшло в минуле...

Куруц невидючими очима глянув на водія, зітхнув і повів далі:

— Але старого ніхто не забув — надто колоритна людина. Хоча й до діла ніхто не залучав. На всі керівні посади Баршонь настано-

вив своїх людей. Діда теж відтерли, і він тільки вдавав, ніби нічого не розуміє. Він казав тоді: Баршонь став політиканом, його хитрування до добра не доведуть. А вони ж були колись друзями й соратниками. Навіть зовні були схожі. Але насправді вони мали тільки одну спільну рису: вміння наполягати й усе «доводити до кінця». Це не людина, а граніт. Кремінь! Хоча... Коли згадаю, як він по-батьківському піклувався про мене, сироту... Та й Тігнич не слід скидати з рахунку. Вони дружили все життя, й старий в усьому намагався бути схожим на свого вчителя. Їх не розлучили навіть в'язничні мурита кордони. Навіть ота страшна Тігничева смерть... Дід так і не зміг примиритися з фактом... Тігнич і його родина мовби для того й з'явилися на світ, щоб витерпіти всі можливі людські страждання. В нього був синок. Старий його доглянув і зробив людиною, інакше й бути не могло. Під час контрреволюції будинок міськради захопила група покидьків, шостого листопада до них прийшов парламентар, капітан міліції, ті підпустили його й застрелили. Це був син Тігнич. Єдина на ціле місто жертва тих подій. Мені стало страшенно шкода старого, бо то неабиякий удар: він ніби втратив рідного сина... Смерть молодого Тігнич знову зблизила нас. Давно минулі справи й фракційні суперечки раптом здались такими дрібними й нікчемними. Я згадував лише ті далекі часи, коли помер мій батько, а він приголубив гіркого сироту. Оце ми з ним такі родичі. Збагнув?.. Кілька років тому ми вирядили його на пенсію, йому було вже за сімдесят. І що з того вийшло? Він як був, так і лишився хворобливо підозріливим. Один час приходив до мене мало не щодня: «Оті власники приватних машин скоро нас усіх передавлять! Непман знову ожив!». Це ти вже й сам пригадуєш. У газетах підкреслював ті рядки, де повідомлялося, що когось переїхав приватний автомобіль. «Ще одного пролетаря вбито! — казав дід. — На автомобілях знову їздять ті самі, що й колись. Ми відступили перед міщанами!» — Куруц надовго замовк, утираючи піт і відсапуючись. — Часу катма, а широко побалакати з ним конче треба... Він був до того себе довів, що насилу в лікарні виходили... Такі люди на пенсії довго не живуть. А тут йому добре. Тиша й вільний степ, саме для старої людини: і робота не важка, і не без діла. Тож я йому й порекомендував іти сюди. — Куруц обтер губи й махнув рукою. — Все, що він зробив і до чого прагнув, було викликане закономірним розвитком життя. І що врешті сюди потрапив — також життя...

Коли дід повернувся, Йошка порпався в моторі, сховавшись під капотом і не зважаючи глянути на старого.

Куруц куняв, сидючи в затінку на колоді, й розплющив очі лише тоді, як почув кроки.

— Ти й досі тут?

— Чекаю!... Не вертатися ж назад, коли нарешті вибравсь у вашу пустелю.

— Ти наче поспішав до лісника? — Дід підозріливо хмурился.

— Давайте трохи посидимо вдвох. До лісника ніколи не пізно. Ви так зразу втекли, що ми з вами й словом не встигли перекинутися.

Дід сів:

— Мало тобі свого клопоту?

— Таке!

— Ну, добре.

— Нащо ви з тим інженером хтозна-куди йшли? Я вже вилаяв Йошку, що вас пустив. Нащо було бити ноги пішки?.. Ну, дарма. Ми тим часом побалакали з вашим напарником. Шкода юнака: отак по-калічився! Ми обіцяли йому допомогти, зробити все можливе. Перевірка підтвердила виробничу аварію, є й протокол. Начальник зміни був у цей час далеко, хоча й знав, що хлопці готуються змагатись. Не застеріг, а мусив... — Куруц дивився кудись вдаль. — Мені стало шкода хлопця, та я, мабуть, забагато на себе взяв. Йому сплачено відшкодування. Тут усе гаразд. Але пенсію визначено з подвійної зарплати, й це вже мій гріх. А він же ще може поскаржитися в суд, я так його зрозумів, хоча справа майже напевне скінчиться не на його користь. І не на мою, бо тоді все з'ясується з отією пенсією, впливе нагору мій гріх, і міністерство мене з'їсть. Там уже хоч плач, хоч доводь, що ти керувався принципами соціалістичного гуманізму. Перед фіноорганами всі ми рівні... Ну, та нехай. Я вирішив підшукати йому неважку роботу, він же таки заслужив, але тепер бачу, що не зашкодить трохи провчити цього віслучка...

— Дай йому спокій...

— Дати йому спокій, щоб він варив з вас воду?

Дід суворо глянув на партійного секретаря:

— Ти з ним не зумієш! Я сам.

Парторг здивувався:

— Ну, глядіть...

Розмови з дідом часто збивали його з пантелику, це тривало вже п'ятий десяток літ. І за всі ці роки Куруц ніколи не зважувався «тикнути» дідові, дарма що до інших однопартійців звертався тільки на «ти».

Куруц умисне змінив тему розмови:

— То як ви тут живете? Розкажіть, я ж задля цього й приїхав. Там у вас газети на столі... Читаєте? Ви завжди були в курсі всіх справ. Стежите за нами?

— За світом!

Куруц пригладив товстими пальцями волосся й раптом згадав:

— А ви пам'ятаєте дядька Йою? Продавця газет! Маленький чоловічок в окулярах і брезентовій куртці, в солдатських обмотках до колін... Пам'ятаєте? Такі обмотки носили в першу світову війну. Дядько Йою, страшенний буркотун! За будь-якої погоди ходив із парасолькою, а газету завжди чомусь подавав пінцетом, якщо хто зважувався купити «Непсаву». Й при цьому згідливо кивав: добре, добре. Звідси й оте прізвисько: дядько Йою⁹.

— Я його не любив.

— А я дивився на нього з дитячим захватом. Він у нас часто бував. — Куруц сперся на руку підборіддям. — Вони з татом воювали в одному полку. Наче й зараз бачу: дядько Йою, непосида й балакун, сидить за столом і весь час крутиться, а тато кунє на ящику з вугіллям, прихилившись до ще теплої плити, в спідній сорочці й підштанках; груди запалі, а сам худий-худий, геть посічений осколками... Отак я його й запам'ятав: у спідній сорочці й підштанках...

— Аж диво бере: ти ж був зовсім маленький!

— А запам'ятав. Чи не через того дядька Йою. Діти легко запам'ятовують незвичайних людей. І тепер вони згадуються мені тільки вдвох, разом.

⁹ Ю — добре (угор.).

— Він був запеклий соцдем.— Дід неначе розмовляв сам із собою.— Скільки йому не кажи — як об стіну горохом: за все на світі він винуватив нас.

— Це правда, він вірив тільки в те, про що писала їхня «Непсава»: твердолобий соціал-демократ. Але розстріляли його все-таки разом із нашим Тігничем. Коли фронт відійшов, ми їх знайшли в одній могилі, пригадуєте той день?

Дід нахмурився.

— Я ще не такий старий, щоб жити самими спогадами.

— Я не хотів... Просто згадалося...

— Кажи, кажи. А сам собі думаєш: постарівся дід, ану трохи пожалію! Так чи ні?

Куруц нетерпляче засовався:

— Навпаки! Ну чого ви бурчите на мене? Я змалечку вас любив, як рідного батька. Ви мене чукикали на колінах і водили в кіно...

Дід скупно всміхнувся.

— Тепер би вже не почукикав, ти ж он який став! — Старече обличчя знову посерйознішало.— Я з тобою не сварюсь. Я вже більше ні з ким не сварюся. Я б сказав, що й ти чукикав мене на колінах, бо коли після Баршоня настановили тебе, я був обраний до парткому. Це тільки твоя рука, я знаю. Баршонь про мене б і не згадав.

— Та знаєте, то були інші часи, коли Баршонь...

— А ти його не захищай. Мені відомо, які то були часи. Баршонь витував з парткому всіх ветеранів. Ми годились тільки на те, щоб тягти лямку. Вряди-годи висував куди-небудь і нас — аби не вешталися попід ногами, але до парткому й близько не підпускав: боявся, що підриватимемо його авторитет. Партія — це Баршонь і більше ніхто. Потім усе змінилося: ти згадав про нас! Та чи надовго?

— Воно-то й так...

— Не виправдовуйся, знаю й сам. Політика. Сьогодні одне, завтра інше, післязавтра щось там ще... А я завжди однаковий, усе хочу доводити до кінця, що розпочинаю, а на те все я плював.— Дід, примружившись, дивився у степ.— Ти гадаєш, я не знаю, чого ти тут? І чого ти до мене так по-людському? Бо жалієш мене, що я сам у цілому світі, що Дюсі вже нема.

— Не тільки через Дюсі Тігничя...

— Не треба було мені пускати його до них! Якщо вже вам так закортіло вести переговори з отими гицедями, то чого ви не послали мене? Нащо послали Дюсі?

Куруц спробував утішити діда, але слова, тягучі й недохідливі, теж якось ніби втрачали сенс.

Дід, низько схиливши голову, сказав:

— Не клопочися. Це все тепер тільки моє. Вже якось дам собі раду, поквитаюся з цілим світом і з собою заодно. А ти думав, угамувався старий хробак?

Куруцові стало зовсім кепсько.

— Але ж ви самі просилися сюди!

— Я не про роботу,— відповів дід.— Робота добра, спасибі тобі, я оклигав у Гедреші, бо байдикувати не звик. Мало не здурів тоді з неробства, вже почало казна-що ввижатися. Тож і пішов до тебе, щоб ти

допоміг. Більше не мав до кого. А воно ж страшне — отак тинятися з кутка в кутку без діла й чекати пенсії. День такий довгий та нудний. Людині треба щось робити...

Куруц аж зрадів:

— Тепер працюєте!

Дід знову глянув у степову далечинь.

— Хіба це, синку, робота для мене? Я після сорок п'ятого посправжньому й не наробився. Все якось так...

— Старість...— невпевнено нагадав парторг.— Багато ваших ровесників ще після визволення попросились на пенсію. Бо чого тільки не зазнали на віку!

— Тут мені є коли подумати, все сам та сам! І я став такий розумний!..— Тепер старий дивився на Куруца: — Трохи пізно? Зате я тепер добре збагнув, що даремно нарікати, ніби ми хотіли не такого життя. Життя роблять люди, не тільки я і ти, бо нас у світі багато, а в кожного на в'язах своя голова, й кожне міркує по-своєму. І яким буде те життя колись? Ніхто не знає. Я тільки тут дійшов до цієї великої правди. Тепер я знаю головне. З цього й треба було починати, та ба... Я вже геть старий і ні на що не здатний.

Куруц перебив його:

— Я завжди вірив, що ви не такий, як інші... Бо ви ніколи не здаєтесь!

— Цього ніхто самохіть не робить,— сказав дід.

— Я б не здивувався, якби почув, що ви вчинили щось надзвичайне.

— Вже не вчиню.— Дід раптом хитро примружився: — Чи ще жар не перетлів?

Куруц торкнув його за лікоть:

— Ви тепер далеко від нас, це дуже погано. Коли збирається партком, то так і хочеться всіх перелічити, неначе нас поменшало на одного. Старий глянув йому в вічі.

— Нащо це ти сказав?

— Бо то правда.

— Знову пожалів?

— І не думав. Але ви в цій гнітючій самоті...

— І тут є люди. Я вже не сам, синку, та й світ уже не той, усе так міняється... Там у космос летять, там роблять бомби, кожного дня щось нове винаходять. Тільки люди ті самі. Тож якщо зумієш підібрати ключа бодай до одного з нас, переробити дурня на мудрого, то ти своє зробив!

Куруц здивувався:

— І це кажете ви?! Та вам же раніше здалося б мало, якби ви перевернули догори ногами й цілий світ!

Дід хитро всміхнувся. Це теж була новина, бо він усміхався дуже рідко.

— Я ж тобі кажу: порозумнішав на старість!

— Чи мене не зраджує слух? — весело гукнув Куруц. Його бентежив і разом з тим утішав такий перебіг розмови.— Я досі й не знав, що ви вмієте жартувати!

— Мало солі зі мною з'їв?

«Чи не надміру багато»,— подумав парторг. Бо це теж недобре — дивитись одне на одного отак зблизька.

Вранці, коли після гостей лишилися тільки сліди протекторів на

піску, старий помітив, що хлопець зник. Руки в нього знесилено опустились, і він раптом відчув, яка довкола мертвотна тиша... Дід напружив слух, щоб упіймати бодай якийсь звук, але марно. Він зрозумів, що не почує нічого, бо лишився в кімнаті сам.

Він вийшов з хати й розглянувся, але хлопця й надворі не було. Не знайшов його дід і на колоді за хатою...

Сонце несамовито пекло, хитаючись над голим степом, неначе ось-ось упаде в розпечені піски. Сліпучо-білі дюни їжачились ріденькою сухою травичкою, ліс танув у тремкій імлі, на обрії лишилась тільки вузьенька темна смужка. Була одинадцята година ранку.

Хлопець не виходив дідові з голови. Може, він подався додому — попоїсти материних страв? Чи пішов до Сара? Але чого? Крамниця в неділю зачинена. Хоча б слово сказав: іду туди-то!.. А, може, взагалі втік?.. Дід почав гарячково обдивлятися кімнату. Ні. Всі речі лежали на місці...

Дід знову заходився чистити насос, намагаючись не думати про хлопця. Вчора ж начебто й словом йому не дорікнув, а він образився? Але сніданок з'їв, не відмовився й від кави... Дід сам себе покартав: було б таки побалакати! Ну, сказати зо два слова й не сидіти сичем. Треба було поговорити, хлопець, певно, й сам цього хотів, та не зважився першим. А тоді не витримав такого напруження й утік...

Дід никав по кімнаті, раз у раз виглядаючи в двері й вікно, але бачив тільки голий степ та білі пагорби. Він вимив руки й попоїв, що було під рукою, бо варити не хотілося, потім узяв газету й сів коло вікна. Але рядки пливли перед очима, від спеки й дрімоти розболілась голова, й дід вирішив трохи полежати, та непомітно заснув.

Прокинувся він пізно по обіді й пішов на свою колоду. Він був сам. Відколи Франці не стало й на його місце прийшов цей юнак, дід іще так гостро не відчував своєї самотності.

Хлопець повернувся аж уночі.

Він був добряче напідпитку і ледве тяг покалічену ногу. В одній руці він тримав кривий дрючок, певно, виламав у лісі, бо так би не зміг дійти, а другою вчепився в одвірок, п'яно сміючись і щось белькочучи.

Насилу доплентавшись до свого ліжка, він упав на нього, а дід цілу ніч слухав його стогони й хрюпіння. О шостій ранку дід його не збудив. Хлопець прокліпався аж після дев'ятої й перебрав зміну, а дід пішов до міста по газети.

Відтоді він це робив кожного свого вихідного дня — їм було важко лишатися разом. А хлопець цілими днями байдикував. Йому набридло постійно чистити й змашувати машину: дурний би він був, коли це може зробити хтось інший. Він тепер навіть мотора не вмикав, одно вилежувався, вставав з ліжка тільки тоді, коли в шлунку починало бурчати, а через день кудись бігав і повертався тільки вночі, п'яний як чіп.

Галасу він наче не здіймав, але дід однаково схоплювався спронування:

— Це ти?

— Де т-там! — белькотав хлопець. — Н-не я... Духи... Бугу-гу-гу!

Він надимав щоки й витріщався, мов блазень, і це повторювалося кожного вечора. А вдень він знову тинявся навіпосліпки або просто спав. Наступного дня все повторювалося спочатку: він ішов у село, напивався й приходив опівночі, коли дід уже додивлявся другий сон.

— Нащо ти таке робиш? — урешті не витримав старий.

Після невдалої спроби стати начальником юнак уникав розмов з дідом. І тепер теж мовчав, похнюпившись.

— Таке й Франці вмів.

Юнак спробував розчулити діда:

— В мене голова болить, хоч ви не лайтесь...

Але дід не зважав:

— Сам винний. І не бреш, що тебе хтось змушує напиватися. Де ти знову вештався цілий день? — Хлопець іще більше похнюпився. — Тепер тільки сопеш. Синку, схаменись, так не годиться. Вино до добра не доведе. Що тебе мучить, розкажи!

— Нічого.

— А ти все-таки розкажи. — Юнак підвів голову, але нічого не сказав. — Я ж бачу: й роботу геть занедбав. Ти хоч у журналі розписуйся, бо раптом трапиться біда! Я ставлю дату й розписуюсь через один рядок, а ти ж думав! — Дід умисне його лякав, але на того й це не справило враження. — Ти до всього на світі збайдужів. Щось тобі гризе душу, але що?

Юнак глипнув з-під лоба. Колись очі його жевріли неприязним вогнем, тепер дід побачив тільки тупувату впертість. Хлопець не брався до роботи вже два дні, це викликало в діда щирий подив, він відчував, що починає злитись.

— Кажи й не викаблучуйся! — гримнув старий. — Тобі тут погано?

— Та вже ж не рай...

— А що тут тобі не до вподоби?

— Не «що», а «хто», — ехидно виправив хлопець.

— Я-а?..

Юнак незворушно дивився на діда, й спечена шока його поволі бралась мереживом хворобливих плям.

— Коли хочете знати — ви!.. А тепер ідіть і шкрябайте на мене донос. Адже вам досить пальцем кивнути, й мене враз витурять, я ж не сліпий, знаю, хто ваш найкращий друг.

— Хай тобі чорт! — вилаявся дід. Злість у ньому вже перегоріла, лишилася сама гіркота. — Чого це я маю шкрябати доноси? Мовчиш? Ну, добре. Тоді скажи, який кіт перебіг нам дорогу? Що тобі не так, чого бракує?

— Ви мене обдурили.

— Я обдунив?..

Юнак мовчав. Він не вірив у доцільність таких розмов «Ну про що ми можемо з ним балакати?» — думав він.

— Як же я тебе обдунив?

— Ще й питаєте?! Бо ви не той, за кого себе видавали! — Хлопця охоплював істеричний гнів. — Ви ж мені не сказали, хто ви такий. Змовчали! Прикинулися простим дідусем, ще й каву мені вранці варили. А воно бач, який дідусь! — Хлопець уп'явся в діда лютим поглядом. — І чого ви взагалі опинились тут?

— Я тут працюю.

— Я ж не кажу, що байдикуєте! Але чому саме тут? Оце мені не ясно.

Дід мовчав, а юнак переможно вигукував:

— Отож! Навіть вам заціпило! А що мав казати я? Ви тільки прикидалися мотористом насосної станції, бо ви насправді велике цабе. Ясно? Оце все, що я про вас думав. А тепер ви скажіть: на якого біса вам ця станція? Чого ви тут? Підробляєте до пенсії? Та ж у вас пенсія,

мабуть, така, що вам немає потреби пріти в цьому клятому Гедреші. Сиди собі та знічів'я ногами теліпай. Або катайся по світу, куди очі заведуть, або їдь купатися на Балатон чи навіть на море. Шо, може, не правда?

— Плетеш казна-що.

— Я плегу?! — Хлопець войовничо сперся на покалічену ногу. — Я тільки сказав, що про вас думаю. Ви ж самі підбивали мене на це.

— Кожен має право працювати там, де хоче, — відповів дід.

— Не кожен!

— Чому?

— Бо не кожен! — уперто наполягав юнак. — Це всім відомо, крім дурників та дітлахів, а я маю голову на в'язах.

— Он якою половою натоптана твоя голова! — Старий і досі не міг прийти до тями. — Скільки тобі не торочиш... — І раптом вибухнув: — Або я вже такий дурний, або ти недолугий, хай тобі чорт! — Але гнів його швидко випарувався, й дід гірко пробуркотів: — Люди з неробства казяться...

Увечері старий довго вовтузився й шарудів матрацом, а коли нарешті заснув — прийшов із нічних походеньок хлопець, брезклий, ледве тягнучи ноги. Після цього він наче вгамувався й кілька днів не виходив з хати. Дід зрадів. Але незабаром усе почалося знову.

Далі терпіти дід не міг, він мусив іще раз побалакати з хлопцем, спокійно, як рівний з рівним. Але він не знав, з чого почати, де знайти найпереконливіші слова. А що, коли хлопець і тепер упреться?.. Та далі так тривати не могло.

Але незабаром трапилось таке, що на якийсь час зовсім вивело його з рівноваги.

Дід уже міцно спав. Розбудило якесь гупання — наче на даху. Він припинив і почав дослухатись, однак нічого не почув. Та незабаром знову гупнуло: раз, тоді ще тричі, а згодом старий утратив лік, тільки лежав і сторопило слухав: гуп-гуп-гуп...

Голова йшла обертом, він нічого не розумів. Може, щось із машиною? Але що? Такого досі ніколи не бувало.

Дід підвівся й сіпнув хлопця за ковдру. Той спросоння прохрипів:

— Господи... Це хто?

— Прокинься.

— Ви чого? Ану, пустіть ковдру!

— Цссс! Чуєш?..

Знадвору долинав той самий таємничий звук.

— Господи боже мій... Хто там такий?.. Чи не духи?..

Юнак жалібно заскиглив у сліпу пільму, й дідові стало ще моторошніше. Він нічого не розумів. Гупання не вщухало, немовби хтось ходив там нагорі й намагався проламати дах чобітьми. Юнак тіпався й злякано белькотів:

— Це оті... Духи...

— Не верзи дурниць!

— Але це й справді духи! А ви думаєте хто?

— Кат його знає...

— Ото й мовчіть!

— Коли б духи... — Дід схаменувся й відійшов од юнака: — Задурйш голову людині!...

Тим часом стукіт ушух. Вони довго прислухались, але за вікном стояла тиха й незворушна ніч.

— Давай спати,— сказав старий.— Само втихло. Дух — не дух, а виспатися треба,— й уже з ліжка додав:— То вітер. Авжеж!..

Наступної ночі юнак сам збудив старого. Він стояв біля нього й злякано торсав за плече:

— Діду, вони знову тут... Послухайте...— Голос його тремтів, дід ледве второпав, що він верзе.

— Я вже давно чую... Але не зважувався встати й підійти до вас...

Старий остаточно прокинувся. Поки хлопцеві страхи не заповнили і його, він мусить щось і справді зробити. Дід рвучко підвівся з ліжка, човгнув п'ятами по підлозі й попростував до дверей. А за дверима тим часом гупало й гупало, наче хтось бив молотком по причільній стіні. Дід розізлився й уже не слухав хлопця, який сичав на нього:

— Не відчиняйте!

Старий став босий на порозі, видивляючись у теплу ніч. На ньому були підштанки та сорочка. Під ногами шарудів пісок.

Трохи збоку від будиночка на тлі ясного неба дід помітив кілька постатей — якісь люди жбурляли груддя на дах та в глуху стіну. Вони теж побачили діда, перестали кидати й попригинались до землі, тоді, тихо перемовляючись, зникли в темряві. Ніч вступила в свої права.

Старий трохи постояв за причітком, поки пройшло хвилювання, бо теж був злякався, тоді подибав до хати й запалив світло.

— Ну, що?..

— Якісь чорти груддями кидали. Поночі не впізнав. Паскудни-ки! — Проти яскравого світла він здавався зовсім блідий.— Ото такі твої духи!

З хлопця ще не вийшов переляк, губи його тремтіли, коли він спитав:

— Хіба ви їх бачили?

— Голомоза босячня!

— Ви їх не бачили...

— Заторочив! Бачив, як оце зараз тебе! І ти б їх побачив, якби не наклав у штани.

Юнак сидів на дідовому ліжку, супився й від нервового збудження протягло позіхав.

— А ці духи приходили не до мене! — суворо глянув на нього дід.

— А до кого? Хто вам сказав?

— Сам здогадався. Зі мною б так ніхто не жартував.

— То це були просто жарти?

— Якраз! Оті типи чогось хотіли.

— Чого? Й від кого?

— Не вдавай, наче ти нічого не знаєш!

— Я таки нічого не знаю... І що я повинен знати? — здивувався юнак, а проте відвів очі, не витримавши пильного погляду діда. Обличчя його скривилося.

Старий уже не відступав:

— Ти одно зникаєш, пиячиш і вештаєшся ночами бозна-де й з ким... А що ти там іще робиш? І на мене з-під лоба зиркаєш і сопеш, камінь за пазухою носиш... Я ж не сліпий, трохи бачу!

— Ви знову за своє...

— Куди ти ходиш? До сарської корчми?

— Куди ж мені ще ходити,— стенив плечима юнак.

Дід пошкріб неголене підборіддя:

— Я так і знав... Але корчма до добра не доводить, ти таке чув? То послухай. Чи тобі як горохом об стіну? З жиру казишся, синку мій...

Хлопець одкопав губу:

— То що ж мені: гибіти в оцій буді? В'їлися й гризете, гризете... А добре знаєте, що додому я не можу піти. Немає в мене дому! — Очі його звузилися. — Вам балакати легко, бо вам що: квартиру маєте, еге ж? А вона вам дуже треба? Хто б казав, а хто б і помовчав...

— Зажди, чого ти так гарячкуєш! — спинив його старий, щоб розмова знов не перетворилася на сварку. — Коли матимеш вихідний, то заходь до мене: Шостий район, вулиця Сазсорсеп, двадцять вісім; запам'ятай. Квартира порожня.

— І ви б оце дали мені ключі? — здивувався хлопець. — Справді дали б?

— А ти ж думав! Це краще від отієї корчми. Почитаєш якусь книжку, ввімкнеш приймач — він на нічному столику. А якщо маєш кого, — перехопив він здивований погляд, — то приводь, я не лятимусь. Людина ж не камінь, правда? Може, ще й стрінеш таку, що схоче вийти за тебе.

— Дивина... — промимрив хлопець.

— Ви могли б і жити там, коли не мириш із матір'ю. Квартира як вигін: кімната й кухня, тільки меблі старі. Хоча й молодші за мене... Ну та побачиш сам. Хочеш?.. А послухай-но сюди: давай підшукаємо тобі якісь курси! Фрезерувальників чи там токарів... Он Франці ж учився на курсах. А роботу ми з тобою поділимо так, що матимеш час і для навчання.

Юнак підозріливо дивився на старого.

— «Навчання»! Знову завели... І не обридло вам торочити одне й те саме? Через якісь дурні курси тьопати степом двічі на день? Та хай вони западуться, снілись вони мені!

— Станеш людиною! — вигукнув дід. — А до корчми бігати не важко? — Він підсів до юнака: — Синку, був колись і в мене старий друг, Тігнич. Я прийшов на шахту з глухого села, так він не погордував мною: взяв мене до себе й сам навчав. Зробив з мене людину, а я віддячити йому так і не встиг. У грудні сорок четвертого його не стало, залишився тільки син-сирота Дюсі. Він був мені за рідного. Дюсі вчився так, що підганяти не доводилося, бо знав, що доскочити чогось можна тільки навчанням, а він же ще й працював: капітан міліції. Служба дуже нелегка! А тоді у п'ятдесят шостому його вбили, і я знову zostався сам...

Юнак аж підстрибнув на ліжку.

— Отож! Бачите! Бо ліз попереду всіх! — Тепер хлопець уже говорив голосно, з переможним виглядом, і це дратувало старого робітника. — Що ви хочете мені втовкмачити? Щоб і я перся наперед? Дайте мені спокій! І не треба мені ваших ключів, краще не треба. Я не спіймаюся на ваш гачок, тепер я вже бачу, до чого ви ведете!..

Дід підвівся з ліжка.

— Дивись, як собі знаєш. — Голос його був трохи рипучий і глухий. — Я тобі поганого не радив. Діло твоє... Скажи-но тільки, чого приходили оті сарські парубки? Розтовкти тобі піку? Чим ти їм не догодив?

— Я не знаю... — нервово потер обличчя юнак. — Справді не знаю.

Може, заявити на них? Бо чого доброго — ще вб'ють у цих пісках! Давайте заявимо в міліцію, бо ці селяки...

Дід підвів голову. Ще малим, живши в глухій пустизні, він не полюбляв нахабних сільських парубків.

— Чого ви завелися, кажи!

— Я з ними не заводився... Чи той... Ну, та ви ж знаєте, які ці селяки бувають... Можуть причепитися до людини просто так. Чомусь їм не сподобалась моя пика... — Хлопець відчував, що на нього уважно дивляться, й намагався говорити переконливо. — Вони й духу нашого пролетарського не зносять, причина тут не в мені. А тепер ось хотіли розгромити насосну станцію! Авжеж! Це ви й самі бачили, хіба не так? Збиралися її підпалити, я вам кажу, бо вона їм стала більмом на оці! Вони все наше гудять і на все плюють: і шахти їм не до шмиги, й наше місто не таке... Чого ви з ними панькаєтеся? Прикрутіть отим смердюхам хвості! Ви ж самі кажете, що ваш син, чи ким там він вам доводиться, був неабияким цабе? То ви тільки свисніть — і міліціонери дадуть отим селякам! Вам же це нічого не варто...

Хлопець раптом замовк: обличчя в діда було таке чуже й напружене, мов у підричника динамітної бригади, коли той кладе палець на контакт.

— Давай спати, — буркнув дід і потягся до вимикача.

В кімнаті стало темно й тихо, юнак швидко заснув, тільки час від часу крутився на злежаному матраці й совав ногами.

А старий не спав, обурений домаганнями хлопця. Він мовби й досі чув його зухвалі слова, й од того неприємно давило в грудях. Не даремно приходили ті сарські парубчакі — щось він там накоїв і тепер підбурював проти них старого. Але дід уперто стиснув губи. Він уже сто разів зарікався, що більше й пальцем не кивне, а тепер досить, тепер він хотів одного: спати й спати...

Дід наче й не заснув, але нараз опинився в містечку. Кругом лежав сніг, бойова група щойно вийшла з лісу, тих, що були верхи, діл вислав наперед, городяни жахались, а він їх умовляв: «Нас вам нема чого боятися. Ми бились із німцями на тих трьох мостах. Бачите: ще й трофеїв узяли, бо своєї зброї в нас було мало. Гітлера б'ють на всіх фронтах, скоро заженуть до самого Берліна!»

Дюсі йшов поряд із ним, гордий і розчервонілий. Гвинтівка була для нього заважка, він раз по раз підтягав ремінь майже дитячою рукою й за кожним дідовим словом згідливо кивав: авжеж правда, ми вели бій не тільки на мостах, а й у Сарському лісі!.. Біля школи Святого Імре лежав гітлерівський солдат, і Дюсі зупинився. Одна нога вбитого задерлась аж на стіну, руки були розкидані, і хлопчина раптом спитав: «Де тато?» Його вразила ця нагла чужа смерть. «Прийде гвій тато, — сказав старий. — Тільки-но довідається, що ми тут, і прийде, ходім!» — «А хіба тато не знає, що ми тут?» — «Не знає. Він теж не може знати всього...» Навколо з'юрмилося чимало городян, хлопчик ніяк не міг одірвати погляду від убитого, дід і собі стояв, аж поки підійшов Куруц: «Не змогли ми тоді підірвати мостів: повтікали фашисти! — Він узяв Дюсі за руку й потяг із юрби. — Ходімо шукати радянську комендатуру». Падав негустий сніг, люди у каменоломнях довбали замерзлу землю: розстріляні мали бути поховані десь тут, і всі квапились. Уже надходила рання зимова ніч, коли під камінням

знайшли два трупи. Газетяра Йойо дід упізнав одразу. Потім витягли й Тігничу... Сама шкіра та кістки, туберкульоз доконав би його й без ката. Хвороба не здолала тільки його рук: долоні були так само важкі й натруджені, як і колісця.

Дід узяв Дюсі за лікоть: «Не плач, синку!— Хоча підліток і не плакав, тільки невідривно дивився на страшний труп.— Ми помстимося за твого батька! Коли я так кажу, можеш бути певний: помстимося!»

Їм принесли гарячого чаю з радянської кухні, й Кіншський оголовив, щоб усі партизани зібрались до комендатури. Дідові не сподобався цей чоловік. «Досі нишкнув у якійсь норі,— сказав дід Куруцові,— а тепер виліз та ще й погукує на всіх, кому й що робити... І чого ми набридатимемо радянським товаришам?» Кіншський був за перекладача.

Проте смерком вони всі двадцятьоро зібрались в бенкетному залі казино, курили махорку під рожевими люстрами, сніг на їхніх черевиках танув і стікав на паркет брудною водою. Потім прийшли радянські офіцери. Комендант, старанно виголений майор, незвично м'яко вимовляючи слова, привітав партизанів і подякував за допомогу, яку вони подали радянським військам, далі поцікавився, хто очолював шахтарський партійний комітет.

Вийшов Куруц: Тігничу вже не було, Баршонь застряв у Будапешті. Про діда ніхто не згадав, хоч він зі своєю бойовою групою першим увійшов у місто, а перед цим бився з гітлерівцями в Сарському лісі та на мостах. Комендант говорив про головне завдання колишніх партизанів і підпільників: перебрати владу й налагодити видобуток вугілля.

Дід усе ще мовчав. Та коли їм видали пов'язки бійців протиповітряної оборони, він зиркнув на майора й звернувся до своїх товаришів: «Про який це він видобуток балакає? Тепер війна, наше діло мститись!» — «Кому?» — здивувався Куруц. «Як то кому? Ми двадцять п'ять років обіцяли народам, що прийде той день, коли знову настане диктатура пролетаріату. Ось він, цей день, і тепер ми помстимося всім панам і підпанкам!...»

Ночували вони в підвалі казино. Скоцюрбившись під ковдрою, Дюсі стогнав, його намагались заспокоїти, але він плакав і торочив одне: якби тоді не пішов до лісу й сидів удома, то цього б не було, він би зумів захистити батька. Вночі до діда прибіг Кіншський і шепнув, що головний інженер шахти Гаузер нібито не встиг утекти й переходиться на Цементному заводі. Дід аж засичав: «Не кажи про це Куруцові! Я сам піду на завод!...» І подався.

Збігши лункими сходами до підземних печей, він гукнув у темряву: «Ви тут, пане Гаузер? Виходьте сюди, вже не ховаєтеся!» Спалахнув ліхтар, і дід побачив закидане ковдрами складане ліжко й самого Гаузера; вже вдягнений, той стояв у кутку, навіть модний реглан встиг накинути, тільки черевиків не зашнурував. «Я ж не ідіот і сам бачу,— сказав інженер,— що ховатись тепер безглуздо. Затримався на день, сам винний. Я знав, що ви не забаритесь...» Його запалі очі блимали хижим вогнем, а тоненькі пешені вуса зовсім губились у дводенній щетині.

«Вашому пануванню кінець, пане Гаузер. Тепер уже справді кінець!» — «Можете притягати мене до судової відповідальності!» — «А ви

й стоїте перед судом». Гаузерові губи скривилися, він пополотнів. «Авжеж... ви напрактиковані вбивати. Я пам'ятаю, як ви вбили того па...» — «Поговорімо краще про вас! Не бійтеся, буде вам і суд, ми вам усе пригадаємо, геть чисто все: був собі в Головному управлінні поганенький інженерик, ми його взяли до нас, а він після поразки революції нас таки ж і зрадив». — «Я врятував Тігничу, коли йому загрожувала смерть, інакше б його розстріляли». — «Ви побоялися вбити його просто так, вирішили замучити, й він дістав у в'язниці туберкульоз. А як побачили, що ось-ось помре, — випустили. То хто ж його вбив? Після вашої в'язниці він ледве з ліжка підводився. А шахтою ви керували так, як того хотіли німці та нілашисти. Де ті сто двадцять наших шахтарів, що їх похапала поліція? За всіх відповісте, й за Тігничу також!» Од люті Гаузер іще дужче зблід: «Ви наважуєтесь говорити про Тігничу?! Та ви ж самі ганебно втекли, а його покинули напризволяще! Такий покидьок не має права судити інших людей!» — «Витягніть руки з кишені!» — «А що: злякались? Йі досі мене боїтесь?..» У бетонному склепі лунко грянув постріл. Гаузер упав, спортивне польське пальто задерлось йому на голову...

В колишній жандармській в'язниці дід просидів чотири дні. На п'ятий його викликали до канцелярії. Він і раніше тут бував, тут іще парубком схопив першого ляпаса. Біля стіни стояв сірий письмовий стіл, за столом сидів комендант міста. Кіншський знову перекладав. «Скільки мене ще тут триматимуть!» — обурився дід. «Пан комендант хоче допитати вас у справі Гаузера». — «Тут і питати нема про що». Голубі очі Кіншського швидко забігали: «Е ні, помиляєтесь, є про що! Знаєте, який галас здійняли пани? Лікарі поховались, а інженерів нам довелося стерегти, бо без них шахта стала б. Вони бояться, що їх усіх тепер переріжуть». — «Плював я на панів! Негайно звільніть мене!» Кіншський сказав, прибравши поважного вигляду: «Ви забули маленьку деталь: вас заарештовано. Росіяни карають за анархістський терор. Військово-польовий суд може приректи вас до страти». Сірі стіни хитнулись, і дід не зразу почув зляканий голос Кіншського: «Ну, не мовчіть, скажіть щось, бо буде пізно!..» Майор, побачивши, що дід зовсім приголомшений, вирішив допит відкласти.

Наступного разу за столом сидів незнайомий кавалерійський офіцер. Кіншський часто кліпав очима: «Отже, так: стався прикий випадок, ваш пістолет вистрілив сам, а куля ненароком улучила в пана головного інженера. Вірно я кажу?» — «Я його застрелив!» — дід не впізнав власного голосу. Кіншський закліпав ще частіше: «Думаю, це було не зовсім так... Згадайте краще!» — «Я його просто вбив, і ви це добре знаєте». Кіншський застеріг: «Убили випадково!» Він щось там переклав, тоді знову звернувся до діда: «Зараз вас одведуть, на сьогодні досить. Якщо ви вбили того типа захищаючись, слідство це доведе. Хай вам бог помагає...»

Коли діда знову привели, в кімнаті сидів сам Кіншський і гортав папери: «Назбиралась ціла гора, неначе нам більше робити нема чо-го.— Кіншський помовчав, потім раптом сказав: — А ви знаєте — Баршонь уже тут. Він тепер велика людина! Баршонь вас узяв під своє крило... Та ви зараз його побачите, он він іде...» Двері й справді відчинились, і до кімнати ввійшов невисокий чоловік, значно нижчий за діда, й став перед ним. Баршонь був завжди тендітний, а тепер ще й схуд. Гномик. Так його позаочі звали всі. На смаглявому обличчі

поблискували окуляри: гномик і край! «Заварив ти кашу! — промовив він.— Гаузера треба було віддати до суду, як велить закон».— «Отого паскудника?!» Погляд у Баршоня був холодний і твердий: «Для анархії в нас немає місця. Скрізь має панувати порядок і закон».— «Доборилися! — буркнув дід.— Оце така ваша диктатура пролетаріату?» Баршонь спалахнув: «Ти нічого не тямиш у політиці!» — «А я на твою політику плюю! Революційний закон скрізь однаковий, і я знаю цей закон! Чи я мав стояти й дивитися, як Гаузер киватиме п'ятами через міст? Чи спокійно чекати, поки він мене вб'є?» Баршонь одвернувся: «Зброї в Гаузера не було. Але ми написали, що ти вилучив у нього пістолет». Сірі стіни почали знову хитатися, й дід тільки простогнав: «Хоч розстрілюйте... мені все одно...» Баршонь аж за голову взявся: «Що ти плетеш?» — «Ви всі настроєні проти мене...» — «Можеш іти. Ось твої документи. Цього разу можеш іти...» Щось образливіше годі було вигадати: «Цього разу можеш іти!..»

Улітку в Сарі виник невеличкий загін: кілька старих друзів, які зневажали коаліційний уряд і не стали б ризикувати за нього життям, але палко прагнули щось робити. Вони двадцять п'ять років чекали цього дня, а ними знехтували, списали по всіх статтях. У перші місяці їх узяли до міліції, але згодом витіснили й звідти: даруйте, але нам треба молодих... З того часу в них залишились нарукавні міліцейські пов'язки, а гвинтівки тоді валялися мало не під кожним кущем, — так і виник загін «червоногвардійців», що складався з п'ятох диваків. По першому снігу вони рушили в гори, патрулювали в навколишніх селах та лісах, вистежуючи недобитих есесівців і нілашистів, навіть вивісили оголошення коло сарської корчми, в якому закликали населення допомогти їм у цій справі. Але за тиждень потрапили на очі справжній міліції й самі опинились під замком у сільській корчмі.

Надвечір приїхав Баршонь і розкричався: «Ви подуріли, чи що?! «Червона гвардія»... Оце так!.. Та ви знаєте, який би був політичний скандал, коли б хто довідався? Ви старі рипуни, а не комуністи!..» Їх роззбрóили й поздирали пов'язки з рукавів. Дюсі в повній міліцейській формі стояв і тільки глипав, але очі в нього були такі, наче він ось-ось заплаче...

Дід глянув у вікно. Небо вже почало сіріти.

На сусідньому ліжку неспокійно спав юнак.

До Сара йти зовсім не випадало, хоч після тієї події сплигло багато води... Тільки не до Сара, вмовляв себе дід, раптом відчувши, з яким нетерпінням чекає він сходу сонця.

Сар являв собою одну довгу вулицю й лежав у долині між двох гір. Ліс починався відразу за городами: далі його відігнати люди не змогли. Дерева стояли одне коло одного тісно, то був немовби суцільний мур, а молода паросль наче тільки й чекала слухної нагоди, щоб посунути на селище — відвойовувати старі позиції. Вдень схили пухким зеленим килимом слалися до людських осель, зате вночі їх не можна було впізнати: вони прокидалися і загрозливо гули, хати злякано тислися до бруківки, ледь освітленої жовтими колами мерехтливих ліхтарів, розгойдуваних рвучким горішнім вітром.

Хати обабіч вулиці стояли в три ряди. Господарям задніх доводилося найважче, й у цьому нічого дивного не було. Адже вони вели

постійну боротьбу з лісом. Підступне коріння раз по раз піднімало їхні паркани й вистрілювалось паростками на городах та в садках, і хоч паростки ті нещадно вирубували, боротьба тривала з перемінним успіхом, бо весь ґрунт був насотаний корінням лісових дерев.

Але дід був далекий від цих проблем, його не хвилювало змагання людей з деревами. Він прийшов боротися за інше й мусив перемогти.

Дід увійшов до сільради. В неширокому коридорчику було кілька дверей, під вікном у протилежному кінці косата дівчина щось друкувала на машинці.

— Можна до товариша голови?

Дівчина перестала клацати, відкинула косу за плече:

— Його викликали на нараду в місто.

— А заступник є?

Та кивнула пальцем на ближні двері:

— Нащо він вам?

— Треба,— буркнув дід.

Заступником виявився молодий блідоликий чоловік у білій сорочці, який то знімав, то знову начіплював окуляри. Він застеріг:

— Ваш Гедреш не належить до Сарської сільради. Гляньте сюди!

Заступник одвернувся. За спиною в нього висіла карта села. Різноколірна територія сільських угідь була обведена товстою чорною лінією.

— Оце й уся наша земля: вузьенька смужка між горами.— Він махнув рукою кудись убік: — Рівнина вже давно відійшла до шахти. Отак і живемо. Коли вночі випростаєшся в ліжку, то з шахти кричать, щоб забрали ноги, бо там уже їхня земля. Тож краще зверніться до шахти...

Дід і не глянув на стіну, де й досі бігав пальцем по карті заступник голови сільради.

— Знаю й сам, до кого належить Гедреш, але...

Блідоликий чоловік нервово схопився за окуляри:

— Ну скажіть: що я можу зробити?

— Приборкати отих босяцюг! В інтересах робітничого класу.

— Яких босяцюг?

— Що не дають нам спати. То ваші парубки.

— Звідки ви знаєте?

— А то чиї ж! Хто б це серед ночі ходив у Гедреш аж із міста! Та й живуть там самі пролетарі.

— Але чому ви прийшли до мене?

Дід нерухомо виснув над столом.

— Бо то ваші люди.

— Тоді хоч прізвища назвіть!

— Оцього вже я не знаю.

Заступник голови сільради випнув губи й невдоволено засопів:

— Аякже, коли щось не так, то обов'язково селяни винні! В кожній капості підозрюють нас. Ми вже до цього звикли.— Він зняв окуляри й нервово постукав дужкою по столі.— Подайте скаргу в письмовій формі. Але справа така неясна...

— Тоді я піду в міліцію.

— Ідіть... Справа така, ну... неконкретна, що я можу сказати наперед...

Це вже не цікавило діда, він крутнувся й попростував до дверей.

— Де ваша міліція? — вже в коридорі спитав він.

— Зовсім близьенько! Он там. У їхньому квітнику ростуть чайні троянди, такі пишні кущі, а квітки жовті й великі, як моїх дві долоні, зроду не бачила нічого кращого!

Троянди дід розшукав ураз, але будинок виявився замкнений. Дід пройшов на подвір'я й побачив іще двоє скляних дверей, але теж замкнених. Відчиненою лишилась тільки фрамуга в одному вікні.

Під причілком у зелених діжечках цвіли олеандри, серед них чийсь голенький хлопчик ліпив з піску пасочки. Дід завагався, чи спитати в малюка, і в цей час із веранди, густо повитої плющем, виглянула літня жінка й півголосом гукнула в хату: «Хтось прийшов, синку, вставай!» Із хати вийшов заспаний чоловік, у самій сорочці.

— Що там таке, дядьку? — І коли дід розповів, міліціонер засміявся:

— Сьогодні вночі? На вашу насосну станцію? А нащо вона їм здалася, дядьку? В нас тут і людей таких нема!

— То мені ж не приснилося! — торочив дід, уже й сам трошки завагавшись. — І перед тим теж, правду вам кажу. Просто так до вас не прийшов би.

— У нас люди тихі, — запевнив його міліціонер.

— А не вірите, то пришліть когось: ми їх тоді схопимо. То хлопці з вашого села. Сарські хлопці.

Міліціонер протер очі й зітхнув:

— Нас тільки троє, кого ж я пришлю! Люди роз'їхались у відпустки... Та й район же не наш. Воно-то звичайно... Тільки коли б знаття, що то справді наші... — Він застібнув комірцець. — Вас чіпали?

— Поки що всі живі.

— Жартуєте... Ви впізнали хоча б когось?

— Не впізнали. Вони шпурляли грудки здаля. Поки що нічого серйозного. Поки що! Але як завариться каша...

Міліціонер спохмурнів:

— Та стривайте!.. Скажіть мені таке: чого вони від вас хотіли? — Дід не відповів. — Не знаєте й самі? Ну, що я вам скажу... Якби ви хоч підозрювали когось! Або щось... Без причини нічого не буває. Вам, дядьку, треба було б розпитати людей.

— На те є міліція.

— Ова! То ви хочете, щоб я все те сам робив?.. Дядьку, я ж вам кажу: тут люди тихі, дай боже скрізь, кожний зі мною вітається здалеку, а я тепер маю хапати когось за поли й кудись тягти? І що вони мені скажуть? — Сорочка в міліціонера розхристалася аж до пояса, він почухався. — А ви все-таки підіть і трохи порозпитуйте в дядьків, тільки дуже обережно, ну, мало що! Бува то й справді наші... Але що вони можуть мати проти вас?..

Старий примружив око:

— То це я мушу йти сам?

— А що ж тут такого! Знатимемо тільки я та ви. Хіба ви не хочете швидше розплутати справу?

— Задля цього й прийшов до вас.

— А що як усе те робилося не з лихим наміром, а просто так? Могли ж хлопці пожартувати? От і довідаєтесь у корчмі. Мені вони цього ніколи не скажуть, бояться мене.

Дід згодився:

— Воно-то так...

— Вас у селі знають? — Дід повів плечем. — Ви тут часто буваєте?

— Ні... Хіба коли на поїзд. Пішки до міста далеко йти, а поїздом одна зупинка.

Міліціонер, вважаючи розмову закінченою, підсумував:

— От і добре. А тепер підіть до корчми. Побалакаєте з дядьками — про що вони там гомонять. Хоча люди тут у нас тихі, не здатні на щось таке...

— Це ви вже казали.

— Бо воно так і є!

Дід глянув на чисто виметене подвір'я, голеньке дитя й досі ліпило між олеандрами пасочки, на веранді за плющем ходила молода жінка, й старий збагнув, що нічого не доб'ється в цьому тихому закутку.

Все треба зробити самому.

Просторий будинок сарської корчми й досі дивився чотирма вікнами на вулицю, дід його зразу пізнав. У цій корчмі їх тоді роззброїли. Дід рішуче переступив поріг. Усередині було брудно й холодно, мов у льосі, за рівненько розставленими столиками жодного відвідувача.

Хтось не знати звідки гукнув:

— Зачинено!

І тільки тоді з дверей по той бік прилавка виринув шинкар.

— Було відчинено, я й зайшов,— промимрив дід здавленим голосом, бо все тут лишалось таким, як і за його пам'яті... Він ледве тримався на ногах.

Шинкар пояснював:

— Оце мають привезти вино, а я не можу зачинити. Бо якщо зачиню, то клієнти здіймуть такий галас, що посиплються шибки: така публіка! — Він сперся ліктями на бляшаний прилавок. Руки під закасаними рукавами були такі волохаті, що здавалися чорними.— Прошу вас, ми відчиняємо о п'ятій годині...

— Я піду, тільки налийте чогось випити!

— Пива немає й не було. Нам його привозять так мало, що я міг би його випити й сам. Хочете пуншу?

— Ні,— сказав дід і вхопився рукою за прилавок.

Шинкар невдоволено зітхнув.

— Тоді лимонаду?

— Чистої газованої води!..— Дід відчув себе дуже погано.

Волохатий чолов'яга націдив йому склянку газованої води.

— Тільки з люб'язності, прошу вас! А ви не тутешній?

Дід відповів:

— Угадали. Але хочу спитати вас про тутешніх людей...— Він дивився на чоловіка за прилавком доти, поки нарешті відчув, що сили йому повертаються.

Шинкар сказав:

— У мене така робота, що маю стерегтися пліток! Інакше на цьому місці довго не втримаєшся. Клієнти люблять плітки, але не про себе.

— Я не пліткар! Я з шахти.

Шинкар нахилився до діда:

— У службовій справі? — Тоді виглянув у вікно, чи ще немає автомашини, далі зиркнув на порожню склянку в дідових руках, і це

дивне замовлення нараз видалося йому вельми значущим.— Ну, коли так...

— Сюди хлопець із Гедрешської насосної станції часто заходить? Ну, такий кривий, кульгає на одну ногу...

Шинкар ніби аж зрадив:

— Зачекайте! Чи не Коник-стрибунець?

— Як ви сказали? — не збагнув дід.

— Його так прозиває Франці... Вони грають у карти за отим столом — у куточку. Відколи цей каліка почав приходити до корчми, карти тут стали модою. А він грати мастак, каже, навчився з нудьги: після того, як потрапив у якусь аварію й покалічився. Ясна річ — мені ця їхня мода не подобається, хоч вона й дає план. Але тут вечорами такий галас, аж у вухах лящить. Програвати ніхто не любить, а цей каліка кожного разу виграє, лупить із наших селяків гроші. Правда, поганого я про нього не скажу: він потім замовляє на всю компанію, а це їх іще дужче злить... Не знаю, я враз відчув, що він людина непорядна, а тепер ось і ви прийшли...

Дід був трохи розчарований:

— Ото й усе? Грає в карти, та й годі? — Він сподівався бозначого.

Шинкар знову сперся волохатими руками на прилавок.

— Як то «все»? Ви ще не чули про Треску, а вже кажете «все». Та яке право має цей каліка до неї ходити? Це злить усіх чоловіків. Кіно в нас немає, нема жодних розваг, а дівчата дуже хочуть вийти заміж. Розумієте мене? Нам лишається тільки Треска. Треска та оця корчма, якщо вдуматися.

Дід нетерпляче відмахнувся, геть розчарований своїм юним напарником, який навіть накоїти чогось по-справжньому не зумів.

— Де її хата? — байдуже спитав дід.

— Трохи нижче, де приймають молоко, — сказав шинкар і вже навздогін крикнув: — Хоч добре всипте йому, своєму кульгавому!

Вивіску молокопункту дід побачив майже в кінці села. Хата світила ребрами. На місці вікна зробили двері на вулицю; там приймали молоко. З двору дах підтримували криві дерев'яні стовпи, цегляна підлога веранди вичовгалась і покололася.

Біля кухонної плити поралась гладка жінка, на ній була плетена сукня з глибоким вирізом і без рукавів.

— Це ви Треска? — грубо спитав дід.

Жінка наче й не здивувалася, кивнула.

— До вас і досі ходить отой хлопчак? Такий кульгавенький... Мовчите?

— Чому б я мала мовчати? Бідний юнак... — сказала Треска. — Хіба то гріх, що я до нього добре ставлюся?

Дід спалахнув:

— А ви ж думали! Гріх! Бо в нього через вас неприємності на роботі!

— Чому? — витріщилась на нього дебела Треска. — І при чому тут я? Я не бажаю йому нічого поганого. Бідний юнак, він такий нещасний, що я не могла...

— Він більше сюди не прийде, — сказав дід. — А якщо з'явиться, то виженіть його...

Жінка нічого не питала, і дід відзначив собі, що вона все сприймає

без зайвого мудрування. Помішуючи страву на плиті, Треска посміхнулася до діда:

— Ви мене боїтесь? Чому ви не сядете?

— Я вже нічого не боюсь. Я тільки зайшов попередити, щоб ви його більше не принаджували сюди.

— Про мене!.. Ви це краще йому кажіть, хай не бігає. Мені що? Та ви не сердьтеся, сідайте ось тут, уже й вечеря доварюється... Заждіть!

Вона шаснула до кімнати — дід і відмовитися не встиг, хоча почував себе дуже незручно. Минуло кілька хвилин, Треска й досі шаруділа чимось у кімнаті, й старому врешті ввірвався терпець:

— Де ви там пропали?.. То я вже піду. Ви чуєте?

Він ступив до виходу, та двері розчинилися й на порозі з'явилася Треска в куценській комбінації, з дивним усміхом на круглому обличчі.

Дід розгубився так, що, задкуючи на вулицю, навіть не вилаявся.

В Гедреші знову настав похмурий мир. Хлопець припинив свої походи. Зате дід, щойно траплялася нагода, брав піджак і кудись ішов. Юнак перший порушив мовчанку. Якось уранці він не витримав і сказав:

— Сьогодні ваша зміна... То я піду?

— Мені саме треба в місто, — несподівано заперечив дід.

У місто... Що йому там робити день у день? Анічогісінько, й це тепер найдужче його пекло; він часом ладен був утекти світ за очі, ходив і ходив, але те ходіння нікуди його не приводило, й дід мимоволі порівнював себе з отим божевільним бігуном, який втратив здатність орієнтуватися й кружляє на одному місці. То був якийсь досі не відомий йому різновид нудьги. Він був знайшов жаданий спокій, а тепер втратив усе зразу й відчував, що не має бажання шукати виходу. Навіть поділитися цими похмурими думками не було з ким.

Хіба з Куруцом, партійним секретарем? Що ж, той його напевне вислухає. А тоді? Що він скаже Куруцові? «Рятуй, дай мені якесь партійне доручення, бо помру з нудьги». Дурниця. Досить сидіти на чужому горбі, насидівся. І в партком нема чого йти, там досить і свого клопоту.

Так міркував дід, ідучи степом. Він і не думав про Сар, та коли схаменувся й розглянувся, був уже в селі... Минулого разу він там і справді нічого не добився, але тепер йому не хотілося нікого бачити, й він старанно обминав людей і хати. Кожна хата щось йому нагадувала... Сорок п'ятого року міліція оточила їх у корчмі... Але він тоді не вперше потрапив до Сара. Вперше він побував тут іще хлоп'яком: у тисяча дев'ятсот п'ятому, коли батько вмер, а його взяли погоничем на шахту.

Тутешній німець Гольцман постачав шахтарським стайням сіно й овес. У його хаті він і познайомився з Тігничем: той винаймав у Гольцмана комірчину з тапчаном. У комірчині господар зберігав усілякий реманент і зброю. Тігнич у місті більше не жив, його звідти давно прогнали, але що поєднувало цих двох людей? Національна солідарність? Гольцман завжди косо дивився на Тігнича, та й родичем той йому не доводився.

Тігнич був довготелесий усміхнений чоловік, білявий і ясноокий. Світ не бачив таких ширих і лагідних людей, як Тігнич. Тільки він

зумів привабити кострубатого сільського дурника з пустизни, що савхався всіх, приятелюючи хіба що з кіньми. Згодом сталося так, що вони й мешкали разом у тій комірчині, повній залізязччя та хомутів, бо Гольцман мав три пари коней, а малого взяв до себе візником.

Тігнич недавно приїхав сюди із Швейцарії, однак, незважаючи на це, вже встиг стати помітною людиною в місті. Він мав чимало книжок, одна з них добре запам'яталась дідові: на обкладинці гарна жінка з товстеньким немовлям. Назва книжки була несподівана — зовсім не пасувала до того малюнка: «Походження сім'ї, приватної власності та держави».

Вечорами вони часто розмовляли під стіжком. Учорашній селючок боявся прогавити хоч слово, і той молодий тридцятирічний чоловік здавався йому страшенно розумним і старим. Тігнич називав його Пуппенкнабе¹⁰ й завжди всміхався. Він говорив: «Пуппенкнабе, життя — це боротьба, хоча ти цього ще й не знаєш». І всміхався кутиками губів. А малий погонич ніяк не міг уторопати: яка ж то боротьба, коли про неї можна так легко говорити всміхаючись?..

Чим він його приворожив, отого затурканого й дикуватого хлопчика? — думав дід, обминаючи хати поза городами. Добре хоч залізнична станція в нижньому кінці села. Звідси до міста було недалеко й пішки, однак старого вже не вабив і газетний кіоск — останні дні літери розпливалися перед очима, а світові події більше не хвилювали його.

На станції дідові подобалося. Тут усе жило, все рухалося, щогодини прибували й відходили поїзди. Гуркотіли робітничі автобуси, на відкритих платформах везли пісок, вугілля й сіно.

Дід дивився на все те, й у голові мимоволі зринала думка, що добре було б отак сісти й поїхати в невідомі краї, в людське виро-вище... В світ.

По той бік залізниці жовтими вежами височіли стоси обкорова-ного дерева — його возили сюди кіньми з далеких лісів. Опівдні, поки коні хрумали в шаньках овес, дядьки ховались у затінок і полуднували. З ними завжди можна було перекинутися словом про врожай, зарплату чи пекельну літню спеку. Дуже треба б дощу. Хай би хоч куряву при-било. Але той клятий атом усе згубив, перевернув і спаскудив клімат, хіба колись таке було?

Дід знав і залізничників, деяких навіть на ім'я. Гладкий вагар мав двох синів-студентів, стрілочник хворів на виразку шлунка й завжди носив пляшку з молоком, у молодого диспетчера завжди була червона шия, бо він намулював її твердим комірцем; він і хвилини не міг усидіти, раз по раз крутив головою, хапався то за телефон, то за стрічку телеграфного апарата.

Дід марно тинявся по станції й шукав, з ким би побалакати, та нікого так і не знайшов.

...Ступаючи зі шпали на шпалу, дід чимраз далі відходив од села. Бачити нікого не хотілось, і він ішов і йшов, і тільки під лісом сповз із насипу.

Він довго лежав, відчуваючи тім'ям крем'яну кору дуба, лежав навзнак і високо над собою бачив молоді вершечки дерев. Ноги отерпли

¹⁰ Der Puppenknabe — лялька-хлопчик (нім.).

й зробились важкі й неслухняні, дід спробував підвестися й не зміг. Тіло скувала гидка кволість... Він ціле життя мріяв про героїчну смерть. Загинути як Тігнич або Дюсі. Впасти в бою. Але так оце...

Дідові не вірилось: невже він може вмерти й отак? Заклякне — і край? Або їхатиме в електричці й раптом упаде — просто під ноги людям?.. Це не вкладалося в голову. Невже він може так по-дурному вмерти? Отак безглуздо закінчити свій життєвий шлях? Чого доброго...

Дід відкинув голову ще більше назад, щоб не бачити свого кволого безпорадного тіла, й дивився вгору на стовбури кремезних дубів. Вони були товсті й могутні, незборима сила проглядала з тріщин чорної кори. Десь у їхньому верхів'ї гуляв лагідний вітер... Зненацька він шалено кинувся на дуби, й столітні велети по-старечому жалібно закрекали...

Невже й вони?.. — подумалося дідові. То що ж тоді казати про нас? Чого варта квола людина? Одного разу й він, так ото жалібно зарипівши, покірно ляже в траву — навіть вітру не треба. Дивина...

Дід зіп'явся на лікті, підвівся й сів. Бридка слабість помалу проходила. Десь далеко в лісі було чути голоси й глухий перегук сокир. Лісоруби, подумав дід і встав, щоб обминати їх стороною.

Село лишилося десь праворуч унизу, й він вирішив іти спочатку прямо, а потім звернути трохи в бік села, щоб не зіткнутися з тими хлопцями.

Нагору йти було важко, праве коліно затерпло, дід кульгав, а від того почала нити литка. Однак він ішов і йшов, умисне не шукаючи стежки, йшов крутим схилом навпростець, аби самому собі довести щось дуже важливе. Дерев ухилялися від гори, а він ухилявся не мав права.

Проминувши невидимий звідси Сар, дід вирішив трохи перепочити — коліно давалося взнаки. Поряд росло химерне дерево, стовбур якого майже горизонтально нахилився до землі: якраз добре сидіти. Коріння дерева випиналось на поверхню. Дерево ще відчайдушно боролось за життя, спершись гіллям на сусідній стовбур, але сонце ковзало вже десь високо понад ним, і не було жодної надії дотягтися до сонця й вітру. Дерево ще жило, ще мучилося, чіпляючись корінням за ґрунт. А чи надовго вистачить йому сили? Чи є в тому безнадійному змаганні сенс? Перша-ліпша буря його доконає, вирве з корінням і скине вниз. На що воно ще сподівається?

Дід підвівся з кривого стовбура й покульгав униз, бо біль у суглобах не віщував нічого доброго. Нога поволі розходилася, й коліно перестало боліти. Йти було легко, дід часом, розігнавшись, навіть пускався підтюпцем, щоб не впасти, а ноги стали на диво гнучкими й несли його далі й далі вниз. Та раптом земля наче похитнулася й кудись вислизла, він злякався й почав хапатися за стовбури, та марно: дерева боляче ляскали по руках, він біг і тільки намагався втримати рівновагу, щоб не впасти, розмахував руками й збивав черевиками шарудкі купи торішнього листа, несучись із гори.

Коли він так востаннє бігав — навіть пригадати не міг, та йому було й не до того. Його несло й несло, він біг і впивався цим бігом, повз нього мчали дуби, вони виринали перед ним раптово й так само раптово зникали в нього за спиною — він дивився тільки вперед, охоплений почуттям легкості й перемоги, й доти дріботів униз, поки скінчився схил і почалася долина.

Дід стояв, хитаючись, і жадібно ковтав повітря. В горлі пересохло й шкребло, у вухах стукотіло, але ж він добіг, і почуття перемоги не зникало. Зате зникло оте почуття безвиході й розпачливої нудьги.

Дід зняв піджак, перекинув його собі за спину, встромивши палець у вішалку під комірцем. Це ще більше підняло настрої. Ось так! А тепер куди подамся? Він почував себе таким дужим і молодим, що міг би йти скільки завгодно, хоч і цілий рік.

Якийсь час дід ішов стежиною, зритою колесами лісорубівських возів, а коли дорога повела стрімко вгору, знову звернув у ліс, дотримуючи одного напрямку, нарешті видерся на полонину й глянув у далечинь. Обрій був брудно-сірий, це свідчило про те, що місто десь недалеко, а Гедреш і поготів — якихось півгодини ходу, он там у піщаному степу, запнутому сірою млою.

Дід ліг у траву. Небо над головою виявилось несподівано ясним і високим, і він задрімав. А коли прокинувся, його раптом охопило тривожне відчуття, ніби він не сам на цій маленькій полонині. Небо схил посинішав і осів. Дід підвівся.

Неподалік сидів миршавий собака й уважно його розглядав.

— Пішов к лихій годині! — гарикнув дід, розгніваний на тварину, що перебила йому сон. Він помацав кругом себе, чи немає в траві грудки або камінця, але нічого не намацав.

Собака не втівав.

— Ти чого на мене витріщився? — крикнув дід.

У цій пустизні край лісу, в безлюдному царстві дерев і трави цей окрик і самому дідові видався якимсь диким, і це ще більше розлютило його.

— Не підходь, бо як устану!..

Дід аж тепер остаточно отямився й роздивився пса. То вже була немолода тварина: ніс порепався й зашкаруб, морда посивіла під саму шию, шкіра зморшкувата й суха, ноги повикривлені ревматизмом. Одне вухо пошматоване в клоччя, висить ганчіркою.

— Хто твій хазяїн? Ніхто? Ти волоцюга. — Пес ожив, почувши людський голос, м'язи на кошовій спині в нього напружились, він сіпнув здоровим вухом, тоді разів кілька невпевнено махнув хвостом, задер його й обережно підійшов ближче.

— Не підходь, бо каятимешся! — застеріг дід. — Ач нахаба!

Він вискуб жменю трави й кинув у пса. Той одскочив, але не від отієї трави, а скоріше від лихого дідового слова. Йї мало не впав, незграбно поточившись і ледве втримавши рівновагу. Пес ходив на трьох ногах, права задня в нього боліла, й він її підтягав до живота.

— То ти ще й кульгаєш? А бодай ти здох. Давай-но подивимось, що там у тебе таке...

Голос у діда забринів несподівано привітно, й пес одразу почав молоти хвостом, роззявив рота й висолопив язик, і дід побачив його жовті покриті зуби. Але очі в собаки були напрочуд виразисті й сумні, з якимось глибоким карим відблиском. Пес важко хекав, стоячи на трьох ногах. Дурна тварина, подумав дід, їй більше нічого й не треба...

— Я тебе з собою не візьму, — сказав дід і підвівся. Собака не зрозумів його й махнув хвостом. — Тільки тебе там бракувало.

Собака припишк, але згодом підступив іще трохи, живіт його глибоко запав, ребра випинались крізь клочкувату шерсть.

— І не лаштуйся, хай тобі чорт! Однаково за мною не підеш! —

сказав старий, добре знаючи, що собака поплентається за ним. І справді, коли він потім озирнувся, собака шкандибав слідом. Дід пішов далі. Що ти робитимеш із такою дурною твариною? — думав він. — І кульгає, як отой мій, і старий та облуплений, як я... Троє нікому не потрібних...

Він ішов і йшов. Уже починало сутеніти й голод давався взнаки.

Дід час від часу зупинявся й поглядав назад, чи встигає за ним собака. Собака не відставав. На його стрибання боляче було дивитися. Пес то біг на трьох, то пробував ступити й на четверту, та ледве хвора нога торкалася землі, як він одразу ж підтягав її вгору.

Отак вони помаленьку й дійшли.

Юнак одразу помітив собаку, який стомлено розлігся під будинком і бив по землі хвостом.

Старий дивився на хлопця.

— А це що таке? — В голосі юнака не було неприязні, особливого захвату теж.

У діда настрій піднявся.

— То — бригадир. Нам прислали начальника. — Він боявся образити юнака, тому й змовчав, що пес кульгавий. — Учепився за мене, що я й здихатись його не міг. Та вже нагодую, а там...

— Хай сторожує хату. Хоч гавкатиме вночі, коли оті бевзі знову прийдуть...

— Це так.

Дід знайшов у хаті бляшанку, накришив туди хліба й линув з кухля води, тоді виніс і поставив собаці, підсунувши ногою під самий ніс. Голодний собака їв, жадібно давлячись, аж поки начисто вилизав бляшанку. Постоявши, дід і собі пішов чогось попоїсти.

Він сидів на колоді й неквапливо жував, раз по раз кидаючи собаці кришеники сала, знесилений пес підбирав їх лежачи.

— Вівчарка чи ні? — спитав юнак.

— Вовчої породи.

— Добрий собака був колись!

— Він ще оклигає, я тобі кажу.

Балакали тихо. Ця звичка з'явилася в них давно.

— Назвемо його Генріхом.

— Оце так!.. Мене висміяв, коли я казав, що так зветься машина, а тепер сам хочеш назвати пса.

— Йому це ім'я більше пасує.

Юнак стояв, спершись на одвірок. Степ огортала ніч, старий тихо сидів на колоді з ножиком у руці, потираючи його масними від сала пучками.

— Сьогодні вам випав гарний день?

Запитання звучало трохи єхидно, але дід удав, що не помічає того.

— Гарний. Дуже добрий день.

Йому не хотілося лягати, сон не брав, хоч за день добряче втомився.

У степу було тепло, дід відчував, як пес обережно плазує до нього на череві, й коли підповз аж до ніг, дід простягнув руку й стромив пальці в його кошлатий загривок.

І так сидів, ні про що не думаючи, поки й сонце зійшло.

Відтоді він перестав спати ночами.

Коли часом над силу й засинав, то швидко прокидався, бо під ребрами щось починало пекти, бракло повітря. Він пробував перевернутись

на другий бік, але тоді гострий біль пронизував його під лівою лопаткою.

Це повторювалося ніч у ніч, він лежав і не міг ворухнутися, дивився в темряву й відчував, як дубіють ноги й руки. Він терпів, тоді хався за простирadlo, сам чув шурхіт грубого полотна, а пучки не відчували тканини... Тіло робилося мовби чужим, переставало йому належати.

Але голова лишалась ясна, надміру ясна й порожня, єдина злякана думка снувалася в голові: що це зі мною?..

І він глухо стогнав.

— Діду, ви вже не спите? — озивався хлопець.

— А тобі що?

— Ви стогнали, то я й кажу: чи не захворіли?

— Спи. Нічого.

— Мене збудив отой шолудивий чорт. Одно шкребеться в двері! І ви через нього не спите.

Дід аж тепер почув тихе скавучання. Собака просився до людей.

— Здуріти можна!

— А ти не зважай.

— Вам добре казати, ви спите, а мене від його скиглення тіпає!

— Впусти його.

— Ото ще вигадали! Нехай стереже там, за що ми його годуємо!

Проте відкинув ковдру й покульгав до дверей. Собака не тямив себе від радощів і стрибав коло дідового ліжка.

— Лягай, Генріху! Так. А тепер тихо,— сказав дід, а сам рушив у дорогу... Під ногами в нього слався м'який пісок, ступати було легко. За кілька кроків починався ліс, але земля так миготіла під ногами, неначе він не йшов, а їхав у вагоні й дивився з тамбура на шпали. Сонце схилилось до самої землі, дід дивився на те розпечене коло, й від того в грудях боляче пекло, аж поки він зайшов у затінок між деревами.

Приємний дух прілого листя збадьорив його, дідові враз полегшало, й він заглибився в ліс. У затінку під дубами стояла старомодна металева лавочка, на ній хтось нерухомо лежав, склавши руки на грудях. Та коли дід підійшов, людина враз підвелась і глянула йому в очі. Дід спинився віддалік. Десять він уже бачив цього чоловіка, але де й коли? Чоловік поманив його рукою, тоді ще й ще. Дідові страшенно не хотілось підходити ближче, ноги мов у землю вросли, але чоловік і далі наполегливо кивав йому, й дід урешті мусив підійти. Підійшов і раптом упізнав Тігничу. Авжеж він! Тігнич сидів, простягаючи йому руку, а діда знову охопив страх — адже Тігнич мертвий! Дід ледве переборов себе, торкнувся простягнутої руки й затіпався з жаху: рука була тепла й ніби жива!..

Дід розплющив очі — хтось торсав його й шепотів:

— Діду!.. Чого ви тремтите?.. Що з вами?

— Де старий?..

— Що ви кажете? Який старий?

Поряд не було більше нікого, тільки юнак. Дід дивився на його білу сорочку й поволі отямлювався, впізнавав свою хату й чорний насос коло стіни. Його рука звисла додолу, і її лизав пес. Який гарячий язик у цієї тварини!..

— Я бачив лихий сон.

Дід уже не зважувався заснути.

Наступний день видався нелегким: настрій в обох був кепський, хлопець озвався десь аж під обід:

— Ви сьогодні нікуди не підете?

— А що?

— Нічого. Тоді я піду. Бо скоро здурію!

— Я старатимусь більше не будити тебе вночі.

— Не будити!.. Хіба тільки це? Все разом! Обридло мені тут. Я не так уявляв собі нашу роботу. Зовсім не так. Ми ж нічого не робимо! Та й ладу між нами чортма.— Він схилив голову.— Авжеж, ви тепер мене зневажаєте, хоч і мовчите. То чого ж я товктимуся тут і муляти-му вам очі?

Всю решту дня, тиняючись по станції, никаючи з кутка в куток, дід шукав виходу з нової скрути, а виходу не було. Стільки мав розповіді хлопцеві, та не зумів: той одразу ставав дибки, він не вірив словам. Тут могла зарадити хіба якась надзвичайна подія, струс, що змусив би юнака замислитись. Але який струс?..

Щось треба було негайно робити...

Вночі йому знову привидівся лихий сон. Серце заходилося од безпричинного жаху, під лопаткою пекло, та він не зважав на все це й підвівся. Але від різкого руху потьмарилося в очах, кімната пішла обертом, і в цій розвихреній темряві дід відчув себе зовсім безпорадним і слабким... Нарешті, світ перестав крутитися. Перед очима ви-прозоріло сіре вікно, він усвідомив, що не спить, поворушив рукою, але нічого не відчув. Дід сперся на солом'яний матрац, однак рука задубіла й лишалася глухою. Він човгнув босими ногами по підлозі й теж нічого не відчув — тільки звук. Ноги від колін мовби розчинились у порожнечі. Дід хрипко дихав, у вухах так стукотіло, неначе хтось гатив по барабанних перетинках молотком...

«Сто чортів її матері! — вилаявся дід, потроху стомлюючись.— І де вона взялася саме тепер, ця клята болячка, якраз коли мені треба бути на ногах!..»

Бо на цю ніч він покладав неабиякі надії.

Коли дід підвівся з ліжка й у самому спідньому вийшов за поріг, ноги ще тремтіли від слабості, а пальці на руках були холодні й негнучкі, мов цурки, зате з лісу тягло свіжим вітерцем, і дідові в грудях попустило. Він почав ляскати в долоні й розтирати пучки, пальці зрештою стали слухняніші, коліна теж, дід повернувся до хати й одягся, тільки черевиків не зашнурував, бо не міг нахилитися.

Тепер можна було йти...

Дід знову видибав надвір і глянув на небо: час не стояв, гаятись було ніколи. Він спершу зробить усе сам, а вже тоді збудить і хлопця, коли той спатиме найміцнішим сном... щоб нічого не запідозрив.

Дід узяв лопату й попрямував до джерел, де труби насоса згиналися й на добрий метр занурювались у воду. Фільтр був густий, зверху захищений решіткою, яка виловлювала найбільше сміття й траву.

Дід з хвилину дивився на темну воду, тоді спробував дістати лопатою отвори труб, але держак виявився надто короткий, не досягав. Тоді дід почав копати землю й кидати в яму, яку раніше сам поглиблював і так дбайливо вичищав, угризаючись у мул мотикою. Тепер той уже засохлий мул він кидав назад.

Собака виліз із хати, потягнувся й позіхнув, аж тоді глянув на діда, підійшов ближче, тернувся об нього й сів. Дід одіпхнув його но-

гою, собака поточився й мало не впав, але потім знову підійшов і почав лашитися.

— Іди геть!.. — стримуючи голос, гукнув старий. Пес не розумів, чого дід сердиться, й приязно метляв хвостом по піску, потім повільно піднявся, став на трьох, підібгавши хвору ногу, й затремтів.

— Генріху, сядь! Не ходи нікуди! — просичав дід.

Нові слова спантеличили собаку, й він знову замолів хвостом, хоча від слабості й переляку трохи не падав, потім знову підійшов до господаря й притиснувся до його ніг, жалісно заскавулівши.

— А хай би ти здох! — Дід уже не тямився від люті. — Іди геть!..

Він замахнувся і вдарив собаку.

Пес аж тепер збагнув, що з ним не жартують, винувато облизався й пошкандибав геть.

За будинком дід тримав дрова, хмиз на розпал і оберемок сухої трави. Тепер він узяв траву й поніс до копанки. Щойно накиданий у воду мул уже трохи осів, перетворившись на густу багнюку. Дід почав кидати в копанку траву й хмиз і втоптувати в мул ногами. Він квапливо топтав, не даючи собі й хвили перепочинку, й коли вибрався з води, був увесь брудний і мокрий.

Ще не віджекавшись, він увійшов до хати й заходився торсати юнака:

— Прокинься! Чуєш, уставай!

Юнак спросоння буркнув:

— Що таке?..

— Нарешті прокинувся? Ну ти ж і спиш!..

— А що трапилося?

— Хіба ти телефону не чув?

Кліпаючи в темряву, юнак спробував випручатися з дідової руки.

— Дайте мені спокій!.. Який там телефон!

— Телефон аж розривається, а ти спиш?! Як на тебе, то хай там хоч горить?

— Балакаєте...

— Ану встань та сам подивись! Розумний з біса!

Юнак остаточно прокинувся й почав обмацувати себе. Кожна кістка боліла.

— Та ви хоч світло засвітіть! — вишкірився він спересердя.

— Атож! Більше мені робити нічого! — буркнув дід, але таки подибав увімкнути лампу.

Юнак протер очі кулаком, і коли вони звикли до яскравого світла, злякано гукнув:

— Що з вами? Де це ви були?

Старий тільки тепер подивився на себе. Мокрі штани поприлипали до ніг, а під ногами на підлозі розпливлися брудні калюжі. Черевики чавкали, обліплені багном, сорочка була вся чорна, руки теж, певно, й обличчя не краще. Дід замазав навіть ковдру та подушку юнака. Але тепер це не мало ніякісінького значення: все йшло гаразд.

— Бачиш? — кивнув на себе дід. — Я тебе збудив не з доброго дива. Вставай!

— Ви застудитесь. Перевдягніться в сухе.

— Коли там перевдягатись! Верзеш...

— Та що ж трапилося?.. Чого ви мовчите?!

Хлопець нарешті почав хвилюватись. Це було саме те, чого дід і прагнув.

- Телефон, — сказав він і блимнув на хлопця.
- «Телефон, телефон»!.. Що з тим дурним телефоном?!
- Ти й справді не чув, як він розривався?
- Я спав... То де ви так убрались?

Дід удавано сердито гаркнув на юнака:

- Ти й слова не даєш людині сказати!
- Я не даю?! — хлопець по-справжньому злився. — Це ви мовчите!
- Я сказав уже: дзвонив телефон! А скільки я тобі втовкмачував, що коли дзвонить телефон, то в шахті непереливки! Тоді всі надії тільки на нас. Ось чому нам треба бути завжди напоготові: вдень і вночі! Ти мені тоді не вірив, а біда прийшла.

Прибравши поважного вигляду, дід говорив і говорив:

- Нас підняли по тривозі... Чи то пак, мене, бо це ж я зняв трубку. Хоч зміна й твоя.

Юнак з нетерплячки аж нахилився до діда.

- Визнаю... Але що вам сказали?
- Щоб ми запустили мотор... І були напоготові!
- Хлопець притих.

— Тоді це справді серйозно. Десь там заливає водою або ж горить газ... Ми навіть не знаємо, що там таке!.. Тепер у нарядній заворушилися, гасають туди-сюди... Уявляю, яка там метушня! — Попечена шока його почала швидко червоніти, він сидів у ліжку й бив по ковдрі кулаком. — З управління наїхало повно начальства, а ті бігають між нарядною та копром, як очманілі. Вже випробували все, нічого не допомагає... Й тут раптом згадали про нас. Бачили таких розумників? Як припекло, то й ми стали потрібні! Тепер вони в наших руках!

Він переможно роззирнувся. Насос чорнів на білому тлі стіни, мов могутня добра істота, здатна виручити з найбільшої біди.

— Треба було поговорити з ними самому, зміна ж таки моя! Ви б зняли трубку й сказали, що я тут, а тоді мене збудили, я б то вже знав, що відповісти тим розумакам! — Він наморщив лоба. — То що ж там у них трапилося? Загорівся газ? Чи вода ринула в лаву? Що ж нам: викачувати воду звідти? Чи гнати туди? Вони нічого вам не сказали? Як це так? А ви й вуха розвісили!.. Тепер усе залежить від нас, а ви не дали мені побалакати з ними...

— Але ж ти спав, мов убитий! — відповів дід, щиро дивуючись несподіваному запалові хлопця. Він і гадки не мав про те, як той любить пофантазувати. Поки що все йшло гаразд. Старий навіть не сподівався такої бурхливої реакції й тепер вагався: чи не надто далеко зайшов?

Тим часом хлопець з неменшим подивом вивчав діда. До чого ж товстошкурый старигань!.. Його насторожувала ця дідова незворушність, і він, раптом відчувши підступ, запитав:

— А цей телефон ніколи не жартує? Чи бувало й таке?.. І де ото ви забрьохались по самісінькі вуха?

Дід лише руками розвів:

— Якби ж ти мене вислухав, а то торохтиш і торохтиш... Лихо в нас трапилося, щоб ти знав!

Юнак розгублено засовався:

— Ви ж сказали тільки про телефон... Щоб машина була напоготові...

— Ти хоч би вліз у штани, коли вже сьогодні твоя зміна! І тоді

побачив би все сам. Я вже каюся, що не передав трубку тобі, бо так чи так за машину сьогодні не відповідаю. Подивись у журнал!

— Ви нарешті скажете, в чому річ?

— Насос не працює...

Юнак охопив панічний жак:

— І ви оце й досі мовчали?! Боже мій!.. Справді! Ви вмикали мотор?

— Трохи..

— І я не почув?!

— Ти не прокинувся.

— Що ви плетете!

— Я вмикав... Спробуй і ти.

Юнак схопив штани, сунув ногу в одну холошу, але друга зав'язалась вузлом, і хлопець нервово шарпався й стрибав по кімнаті, марно силкуючись натягти штани.

Дід спокійно стежив за діями свого молодого товариша.

— Забилася труба. Я пробував її прочистити, та не зумів, тільки даремно вимок. Через те й прийшов, бо насос вийшов з ладу, а його конче треба полагодити.

— Зараз огляну його сам.

— Труба забилася б іще дужче, якби я його запустив.

Старий сів на стілець, одтягаючи на собі штани двома пальцями, бо холодна мокра парусина неприємно липла до колін. Усе йшло як найкраще.

Електродвигун працював, але юнак марно сіпав за ручку насоса, стрілка манометра лишалася на нулі, хоч ти лусни.

Сумнівів не було: засмітілись фільтри; якщо негайно не спинити мотор, у труби наб'ється ще більше мулу. Хлопець підійшов до рубильника й вимкнув струм. А дід накручував і накручував:

— Скільки тобі кажу: догляд і профілактика! Так ти ж до ями й не заглядав. Жодного разу не почистив, ліньки було.

— Балачками справі не зарадиш.

— То я брешу?

Юнак нервово заметушився:

— Може, я доповім, що насос вийшов з ладу?

— Дивись тепер сам...

— А вас це не обходить?

— Тепер ні. Я ж заступлю зранку...

— Піду подивлюсь.

Надворі висла непроглядна темрява, була перша ніч по молодіку. З дверей виливалась ясна світлова калюжа, вони забрели в неї і якусь хвилю мружилися в п'їтму, поки очі трохи звикли.

Юнак рушив до води, але з розкопаного краю ями годі було щось побачити, хоча йому й здалось, наче труби занурюються в воду значно далі від берега.

— Що це таке? Це ви тут накопирсали?

— Я зробив усе, що було в моїх силах! А як злазив до труб, то берег піді мною обвалився, десь-то його підмила вода. Ото й забрюхався...

Юнак розлючено засопів, скинув черевики й поліз у воду. Тримаючись обіруч за холодну трубу, він дотягся до її коліна, за яким почи-

нався фільтр, але тепер мусив зануритись аж по шию. Вода була крижана.

— Трубу засмоктало! — згодом сказав юнак, і голос його різко ляснув у нічній тиші.

— А я тобі що казав! А скільки просив не вмикати машини? Ото фільтри й насмоктали піску.

— Це пісок давній...

Хлопець виборсався з копанки й сів на трубу, стріпнувши брудними руками. Тепер і він був мокрий як хлющ.

— І що його робити? Та порадьте ж хоч щось!

— Треба прочистити фільтр.

— Я з цим і до ранку не впораюся! — відмахнувся юнак. — У нас є ліхтарик?

— Нема. Та він тобі не дуже й прислужився б.

Юнак знову поліз, цього разу вже з лопатою, й почав розчищати отвір труби, але вода сягала йому до пояса, мул на дні був розкошканий і в'язкий, хлопець переступав з ноги на ногу, щоб не загрузнути в багні, й наосліп штурхав у трубу лопатою. Робота була нелегка, й він за півгодини ледве видерся на берег, мокрий і лихий.

— Розумаки! Полізли б вони сюди! З контори легко дзвонити...

— У кожного своє.

Під хатою, ледь видимий у півні, поклавши голову на лапи, лежав пес. Хлопець раптом вибухнув:

— Це той шолудивий увесь берег порив!

— Собака ночує в хаті.

— А вдень?

— Він старий і немічний.

— Я його вб'ю! — крикнув хлопець, однак підвестися йому забракло сил, і він тільки плюнув.

Згодом він трохи при звичаївся й уже легше виколупував лопатою мул з труби, працюючи під водою наосліп. Раптом він сказав:

— Ти бач, тут повно хмизу!

Старий горбився на березі й мовчав, а хлопець, зайшовши у воду по саму шию й стромивши руку в отвір труби, витягав гілля.

Дід стояв і дивився. Нехай старається. Людина без роботи ніщо, їй треба постійно працювати. Він за ціле життя так і не напрацювався досхочу: замолоду доброї роботи не було, а потім постарівся.

— З однією трубою впорався, — сказав юнак, вилазячи на берег перепочити. — Страшно: вся решітка забита хмизом і травою!

— Дай тепер я.

— Не треба, я сам.

— Трохи посоваюся, бо заляк.

— Ідіть до хати й обсохніть. Я тут і сам! — не без гордошів мовив хлопець, обтрінуючи на собі штани. — Краще підігрійте каву.

За годину він прочистив і другу трубу, зовсім знесилівши від напруження й холоду.

— Ну й робота!

— Подобається? — Голос діда був не дуже лагідний.

— Я б цього не сказав, але все ж дещо зроблено. Чи зумів би ще хтось отак!

Він глянув у воду й сплюнув:

— А ті й досі мовчать?

— Та мовчать...

Вони були мокрі й задрипані з голови до п'ят, штани на старому вже шкарубли висихаючи, а з юнака просто текло, та це їх не хвилювало.

— Послухайте-но сюди! — самовпевнено сказав хлопець. — Я зараз трохи почищу дно. Бо коли увімкнемо машину, труби знову замуляться піском. Поки я не розмагнітився...

Дід лише кивнув, навіть не подумавши, що юнак не бачить у пільмі, але говорити не хотілося. Коли почалась боротьба за вугілля, Баршонь випхав його парторгом у сміховинно маленький колектив. «Щоб отямився». Отямлюватися він не хотів і не міг, але по три дні не вилазив із шахти, а на одних зборах сказав, що кожен має знайти своє місце на виробничому фронті. Геть із кабінетів і контор!.. Нам не треба нероб!.. І тоді Баршонь вигнав його й звідти. Як це так — виступити проти нього?! Цей анархіст підбурює, мовляв, народ проти керівників, проти партії!..

Хлопець почав розкопувати дно, витягаючи лопатою мул на берег. Мул був глевкий, кожен крок давався з муками, бо доводилося чалпати до краю копанки з важкою ношею навису. А часто, коли на дні траплявся чистий пісок, він витягав з води зовсім порожню лопату, бо пісок розмивався й стікав. Але хлопець працював широко й заповзято, й навіть перепочити не хотів. А на березі повільно виростали плескати купки мулу, мокрого хмизу та вальків дідової трави.

Коли нарешті розвиднілося, вода в копанці була перебовтана й руда. Біля труб вона вже сягала хлопцеві до шиї, дід більше не витримав і гукнув:

— Годі вже!

— Ще попід краями трошки виберу, — розходився юнак, ляпаючи на берег нові й нові оладки.

— Добре й так! — Старого вже мучило сумління.

Над купами мулу стирчало паліччя та звалена трава, й вода тонкими цівками стікала назад у яму. Хлопець непевно запитав:

— То кажете — годі?

— Авжеж! Скільки можна! — відповів дід.

— Але насоса поки що не будемо чіпати? Нехай устоїться вода.

— Діло хазяйське, — кивнув старий.

Потім вони посідали в кімнаті, стомлені й брудні, безтямно втупившись перед себе. Навіть балакати не було сил.

— Отака випала робота... — кволим голосом проказав юнак.

— Ти з нею добре впорався.

— Краще за мене ніхто б не зміг.

— Мало хто зміг би.

— Ви б точно не змогли.

— Не зміг би, — погодився дід.

І пішов митись.

А юнак раптом згадав про телефон. Належало повідомити диспетчера, що все гаразд, насос у повній бойовій готовності.

Але телефон глухо мовчав, не було навіть потріскування.

На розчинених навстіж дверях висіло двоє штанів, які вже встигли

висохнути й побіліти під палючим дообіднім сонцем. Дід і юнак, вимивши підлогу, надраїли й змастили насос, і тепер він аж сяяв.

Після роботи дід згорбився біля столу й зачав, не скинувши брудних черевиків. Його знову заповонив сум, на душі було тоскно й порожньо, й він навіть не знав чому. Адже задум здійснено, він домігся свого, але події минулої ночі нараз видались йому чимось незначним і давно минулим.

Хлопець мертво спав уже кілька годин, зануривши голову в подушку, й дідові видно було тільки його попечену щоку та смагляве чоло, пульсуючу жилку на скроні, кінчик вольового підборіддя й напіврозтулені губи. Решту молодого покаліченого тіла вкривала груба ковдра.

Дід аж підвівся на стільці, немовби вперше побачив свого товариша. Який він міцний! Одна рука вилізла з-під ковдри, й м'язи на передпліччі напружилися тугим клубком, на широкій долоні шкіра взялась мозолями... До цього парубка костюмасі зась, він спроможний захиститися, думав старий.

Хлопець прокинувся аж під обід і ніяково посміхнувся до діда:

— Я нічого не проспав?

— Нічого.

— Бо знову міг проспати телефон, як цієї ночі...— Він зненацька щось пригадав: — А ви знаєте, цей телефон...

— Все гаразд, лежи.

Думки спросоння не тримались купи, юнак знову втих, але за хвилину потягся й хруснув кістками:

— Підйом! Давайте вже команду.

— Відпочивай.

— Воно-то можна повалятися, зміна ж не моя, й попрацювали добре... Але кишки грають марш.

— А ти до роботи спритний,— мовив дід.— Скрізь повний порядок...— І несподівано глухим голосом додав: — Тепер будеш за начальника.

Юнак сторопів, але потім збагнув жарт і засміявся:

— Ну, гаразд! Будемо керувати. А подайте-но сюди робочий журнал! Ви сьогодні розписались?

— Атож.

— Бо віднині тут має бути повний порядок!

— Буде все. Якщо схочеш.

— Тут вам не базар, а робоче місце! — удавано суворо гаркнув юнак.— На нас лежить велика відповідальність! Нас можуть підняти по тривозі в будь-яку мить! Ви мене зрозуміли?

— Зрозумів, пане начальнику.

— Глядіть! Робота добра, не важка, можна працювати й до пенсії,— провадив юнак.

— Ба й до самої смерті...— кивнув старий, і його сірі очі ніби згасли.

Хлопець теж охолов, бажання жартувати нараз пропало, й він тихо сказав:

— Лягайте спати. Ви цілу ніч на ногах.

— Я не дуже втомився.

— Як то так!

— Мені не вперше.

— Ну, тоді...

Хлопець відкинув ковдру, підвівся й спохмурнів. Хворе коліно за ніч розпухло, й на стегні випнулися грубі рубці: вони тяглись аж до литки, геть пошматованої камінням та скальпелями лікарів. Шкіра в цьому місці була тоненька й постягувана вузлами.

Юнак понуро покульгав надвір, а коли вмився й знову ввійшов до хати, пригніченості як не було. Він зняв з дверей давно висохлі штани й весело засміявся:

— Піду подивлюсь, як там наша яма! Добряче ми з вами попрацювали сьогодні вночі!

— Я тут ні при чому, все робив ти.

— Та що ви!.. Я не про те... Але яму я й справді добре вичистив, такою вона зроду не була!

— Це вірно.

— До того ж уночі: темрява — хоч в око стрель, сам не бачу, що роблю, навпомацки, наче сліпий. А як гарно вийшло! Ось підіть!

— Я вранці виходив. Молодець, гарна робота.

— Вода вже встоялася, хоч пий! Хай би тепер подзвонили! Так тепер вони мовчать, оті розумаки... Ну, дарма, колись і наша черга дійде. Тоді вони залежатимуть од нас, ми їм покажемо, які ми є, правда? Генріх у нас герой!

— А ти вночі хотів його вбити.

— Та я не про того шолудивого кажу! На біса він мені здався. Хай живе, якщо він вас дуже тішить.

— Як же ти його тепер проженеш...

— І сам здохне. Таке облізле та старе...— Він довго стрибав коло свого ліжка, натягаючи штани, врешті таки натяг і глянув на себе. Холоші на колінах випнулися, він їх трохи поправив і дістав з валізи чисту сорочку, тоді провів п'ятірнею по чубу й плигнув до вікна, де лежало надбите дзеркальце, довго себе розглядав, погладжуючи підборіддя: голитися чи ні? Але рідка парость м'яко позакручувалась, можна було почекати ще кілька днів.

— Сьогодні я наїмся,— дві порції печені вгну!

— Ти хочеш іти в місто? Наваримо й тут.

— Макаронів або картоплі? Е, ні! Трудязі давай м'ясо! — І тут він знову згадав те, що непокоїло його з самого досвітку: — Мені однаково ж треба йти: заявити начальству, що в нас не працює телефон. І що вночі вийшов з ладу. Точно кажу! Ось візьміть трубку, я не брешу!

Старий зняв трубку й швидко відвернувся, бо відчув, що блідне. Він дивився у вікно, затулившись од хлопця рукою, й мовчав. Усе несподівано обернулося проти нього.

— Ну! — нетерпеливився хлопець. — Бодай зумер є?

— Глухо...— видушив із себе дід, але глянути на колегу не зважився.

— А я вам що казав!

— Коли ти помітив, що телефон мовчить?

— Та ще вдосвіта. Хотів був сказати, що ми готові: зміна ж була моя! — Голос його звучав як завжди, і дід трохи заспокоївся. — Збирався попередити й вас, але був такий стомлений, що вилетіло з голови. Або десь лінія зіпсувалась, або ж оті розумники вчора з переляку переключили нас не туди. Чинуші! Про них роботяга хоч би й здох, оті роззяви завжди так підстроюють, авжеж!

Дід обернувся до хлопця:

— Це я сам зроблю, тепер моя зміна.

— Та: ви сидить, я все владнаю! — Він заправляв сорочку в штани.— Відпочиньте. Ляжте та трохи поспіть.

— Я сам з ними побалакаю.

— Нащо вам пертися аж туди? Сидить собі на здоров'я!

Дід все ще стискав трубку в руці. Голос у нього затремтів, він ледве вимовив:

— Я не можу тут залишитися. Сам...

Юнак здивовано зиркнув на нього. Обличчя в діда було бліде, очі неприємно виричалися. Верзе казна-що, подумав хлопець, наче малюк! Тоді він згадав нічну пригоду, й усе стало на свої місця. Старість — не радість... Такі хвилювання не для дідів. Старому б треба якнайбільше спати, а він знову за своє, бісів упертих...

Так думав юнак, але сьогодні він прокинувся в чудовому настрої, тому тільки поблажливо кивнув:

— Коли вам так не сидиться, то ходіть вдвох. Але я вже майже готовий, а на вас іще засмальцьований комбінезон, поки зберетесь, я й з голоду помру!

— Я швидко.

Вони старанно замкнули двері й пішли, лишивши в хаті собаку, який ще довго скавулив їм услід.

За хатою вони поставали не змовляючись. Вода в копанці була як скло, товсті труби, мов дві велетенські змії, занурились у чисту воду, неначе збирались випити її в одну мить. З купи мулу на березі визирали кінці гілок і розкуйовджене груддя трави, мул зверху вже присох, змережаний рясними тріщинками, а пісок поволі сунувся вниз.

Проте юнак захоплено дивився й не міг відвести очей од цього дикого видовища.

— Онно яка!.. Тепер тут повний порядок! — Він посоромився хвалити самого себе.

— Зроблене своїми руками завжди тішить.

— Та я не через те!..— Хлопець зніяковів і виправдовувався.— Але що так, то так: тепер це вже зроблено.

Вони звернули на стежку й пішли, дід відстав на крок і заходився жваво розповідати, щоб не лишатись у боргу, коли вже його взяли в товариство:

— Одного разу я змайстрував стіл і два стільці. Ми тоді саме побрались, і в нас нічого не було, анічогосінько! Тільки та одежина, що на нас. Моя ще перед весіллям подалася була в місто, але роботи не знайшла: хотіла наймичкою. Тоді пани держали не менш як по троє слуг: куховарку, покоївку й садівника. За трьох панам платила Державна вугільна корпорація. А багатії, що хотіли показати, які вони поважні пани, вже на свої гроші наймали ще одну покоївку, няньку для дітей, лакея чи й фурмана, якщо тримали для розваг, крім службової карети, ще й власних коней та екіпаж. Усі оті інженери та маркшейдери були тоді великими панями. Йі віллу кожний мав таку, як тепер наша бібліотека або поліклініка. Їхнім було ще й казино: на два поверхи, великий кінозал, ще один зал для танців та бенкетів... Я свій кажу: «Чого ти бідкаєшся? Що не стала підстилкою для панів? Та тут радіти треба! Я однаково тебе заберу, як повинчаємось!» Хоча було б непогано мати в кишені трохи грошей, бо кругом біда. Отож і довелося самому майструвати... Але стіл і стільці вийшли такі, що

не соромно було показувати людям! Моя жінка все життя хвалилася гостям, що то робота рук її чоловіка.

Хлопець кинув через плече:

— Ви мали дружину?.. То де ж вона?

— Бомбою в сорок четвертому вбило... Коли я прийшов, то на місці нашої хати побачив тільки вирву. Ми з хлопцями на той час були в лісі. Отак я й овдовів. Моя квартира й тепер на цій самій вулиці. Якби попросив, дали б і десь-інде, шахтком скільки пропонував, можна було переселитись і в Нове місто. Але я не схотів! Мені й там добре. Тільки там.

Дід ступав поволі, не випереджаючи кульгавого юнака. Сонце пекло їм у спину, перед ними лежав випалений степ, а вони йшли один за одним, бо для двох стежка була надто вузька. Дід говорив безперестану, неначе квапився виговорити все, що накопало на серці.

— Працювати я любив, замолоду аж дурів од роботи. А тоді після зміни розповідав своїй: що там і як було сьогодні в шахті. І їй це ніколи не набридало, ніби то бозна-які цікаві казки. Я й досі дивуюся, як вона могла слухати одне й те саме кожного дня. Тоді вугілля ще довбали кайлами, а зміна ж дванадцять годин: попохекаєш! І піт аж біжить. Але ввечері приходиш і все розкажуєш: як спало кайло з держака, як чадила лампа,— геть усе. Або скільки ми навантажили вагонеток сланцю й скільки нам записали вугілля. І про начальника розповідав: задоволений був бригадою чи кричав, що ми повільно працюємо, що повиганняє нас під три чорти. Однак він це говорив тільки зопалу, він добре знав, що ми завзято працюємо й цінуємо свою роботу. Бо коли ми після зміни виходили з копра, коло шахти товклося хтозна-скільки безробітних. Ті були згодні на все: аби тільки кивнули й дали в руки лопату. Та вони могли розраховувати на одне: що когось із нас придавить вугіллям, бо доброхіть із шахти ніхто не йшов. Отож я й зазнав лиха, коли мені виписали вовчий квиток. Після дев'ятого року мені заборонили працювати в шахтах. Мене з ласки взяли об'їждчиком шахтних земель. І то я мусив дякувати!

Дійшовши до кар'єрів, вони сіли біля ковбані перепочити, й старий раптом ухопив молодого напарника за руку й сказав:

— Я й досі не знаю, як ти потрапив у той обвал.

— Ви тоді про це не хотіли й слухати.

— А тепер хочу й прошу.

— Та-а!.. Нічого тут цікавого нема. Зі мною повелись нечесно.

— Твої товариші?

Хлопець крутнув головою:

— Які там товариші! Начальство!.. Я чув, що за це нагороджують, бо то геройство чи ще там щось таке... Але я не отримав нічого, хоча з цілої бригади тільки я й постраждав... Мене послали вниз ловити вагонетки, а вони згори...— Юнак схаменувся й спробував зам'яти розмову:— Облишмо про це... Хай іншим разом.

Але найголовніше дід уже почув.

— Одне слово, ти герой. Так казав і начальник зміни, хоча й не був коло вас. Але Куруц не дав йому писнути, бо тоді б... З тебе досить і цього лиха... То розкажи ж, як воно все трапилося. Пожартували з тебе, синку, твої ж товариші, чи не правда?

Юнак мовчав. Його вилицювате обличчя якось ніби напружилось, стало впертим, а молода шкіра на попеченій половині почервоніла.

— Послали мене вниз ловити порожні вагонетки. Ну, я й ло-

ви-ив...— протягло мовив хлопець.— Вагонетка добре розганяється згорі, хоч і порожня. Ловив і ловив... Для цього також треба мати силу! А тоді...

— Тоді хлопці вирішили розважитись і пустили по рейках повну вагонетку. Я вгадав?

— Нащо ви розпитуєте, коли й так знаєте все?

— Вони думали, що ти відсахнешся до стіни, бо повну вагонетку можна впізнати здалеку. Старий шахтарський жарт.

— Хотіли пореготати, але я й справді гадав, що вагонетка не навантажена. Вона злетіла з рейок і гахнулась об порожняк унизу, аж іскри посипались, а в штреку був метан, ну, тоді й почалося... Соснове кріплення горить як смола. А далі зверху почало падати... Хай їм чорт, вони мене насилу відкопали! — хлопець увесь тремтів.— От ви вже й знаєте, як воно було... Ви тепер задоволені?

Дід не відповідав, і далі вони вже йшли мовчки.

До міста стежка вела навропростець, понад урвищами кар'єру, але вони звернули в маленьке село на підгір'ї: звідси теж можна було зателефонувати.

Вулиця тяглася без кінця. Колись це був тихий і глухий закутень, але згодом і тут знайшли вугілля й почали селитись шахтарі.

Несподівано серед хат блиснула вивіска сільського ресторанчика.

Хлопець підморгнув:

— Пообідаємо? — Але дід відмовився. — У мене з голоду живіт запався!

— Все одно не піду.

— Не дурійте!

— Йди сам.

— Я їсти хочу, задля цього сюди й прийшов!

Вони зайшли.

Дід глянув на двері підсобки, звідки щойно вийшов офіціант, і попросив дозволу подзвонити в Головне управління. Той пропустив, і дід зник за дверима, а коли повернувся, хлопець нетерпляче спигав:

— Ну, що там?

— Пришлють техніка.

— А що було сьогодні вночі? І на якій шахті? Пожежа чи потоп?..

Дід знову сховався до підсобки й повернувся:

— Авжеж! Так вони тобі й скажуть! Хіба вони дурні? Виробнича таємниця!

В залі лишилося всього кілька столів, решту винесли на оповиту виноградом простору веранду.

— Ходіть туди?

— Та чого його бігати, сиди вже тут!

— Як хочете, аби тільки швидше чогось дали, бо не витримаю!

Офіціант визирнув з кухні:

— Обідні страви ще не готові.

— А м'ясо хоч якесь є? Помираємо з голоду! Що там є?

— М'ясо повинно бути... — Він ступив через поріг.

— Мені подвійну порцію! — гукнув йому навздогін юнак, зручно вмовившись біля столу, й несподівано різко спитав:

— Чому ви не хотіли сюди заходити?

— Бо не хотів...

— Чи не заборгували в цьому ресторанчику?

— Плетеш таке... Я по шинках не тиняюся, бо не п'ю. Я в робітничий рух увійшов через Товариство боротьби з алкоголізмом. І Тігнич там був...

— Ну й чудасія! — зареготав юнак.

— У нас тоді було гасло: свідомий пролетар не п'є, а читає! Я не скажу, що це гасло дуже допомагало нам вербувати прихильників, але я сам не жалкував, що не навчився пиячити. Від корчми, церкви та вугільної корпорації ми не чекали нічого доброго, бо так воно й було... А ти знаєш, як і досі називають оцей ресторанчик?

— Я чув — начебто Корчмою Лібера...

— А ти не чув, хто був цей Лібер?

— Ні... Колишній власник?

— А то хто ж! А що це був за «ресторанчик»? — Він перехилився до юнака: — Кубло нілашистів, щоб ти знав! Коли ми взяли владу в свої руки, вони почали збиратись тут. Ми обминали це брудне місце десятою дорогою!

Хлопця розібрав сміх.

— Так ось чому ви не хотіли обідати! На якій планеті ви живете?! Дід ображено супив брови.

— Я б тобі нічого не розповідав, так ти ж сам учепився!

Офіціант приніс замовлене й поставив на стіл, і дід аж тепер відчув голод. Він швидко з'їв своє, а коли хлопець упорався з обома порціями, квапливо потяг його надвір.

— Я тобі щось покажу.

— Могли б іще посидіти в ресторані. Випили б чогось... Ну, я б випив, хоч вам це й не до смаку. А ви б щось розповідали, а так тепер куди? В оцю пекельну спеку?..

— Та ходімо, кажу тобі!

Село наче вимерло, в повітрі тхнуло розпеченим порохом та кизяками з хлівів. Над селом нависали скелі, й дід кивнув:

— Голгофа!

— Ви хочете лізти туди? — вирячився на нього хлопець.

— Не на самий верх. Під тим бескидом жила колись людина, яку я дуже любив. Тігнич... О-он там! Давно збираюся глянути на його хатину, та все не щастить...

— Давайте іншим разом.

— Та ні, ні! Ти мусиш побачити її сьогодні. Бо що ви знаєте про нас і наше життя? Нічого. Певно, ми в цьому теж винні. То вже ходімо хоч тепер. Зроби мені таку ласку!

— Який ви настирливий!

Звивиста вуличка вела до самої гори. На місці старих селянських хатинок вишикувались нові будиночки з верандами й жалюзі на вікнах, і дід нічого не впізнавав.

— Я маю тобі розповісти багато дечого... — Вгору йому було важко йти, й він одсапував. — Я колись про все розповім... Тепер пошукаєш такої людини, як він. А що знає про нього нинішня молодь? Хіба те, що його вбили нілашисти й у нашому місті є вулиця Тігнича. Ото й усе. То тепер хоч ти знатимеш. Тігнич був нашим ватажком, він приїхав із Швейцарії, з нього тут усе й почалось. У нього були німецькі книжки та брошури, він їх читав і нас по них учив. Бо ми не знали, куди йти, до чого докласти свою силу, й хоч за війну набачились усього, не боялися й самого чорта, але збайдужіли до життя. І до роботи збайдужіли.

Працювати на панів? Дурниці! Ми й шахту не кидали тільки через те, щоб не вмерти з голоду, але ми, синку, соромилися й кайла, й любові до праці. Тігнич перший нам пояснив, що не ми мусимо соромитись, а ті, що сидять у нас на шиї. Він казав: людина любить працювати, бо такою створило її життя, цим вона й відрізняється від мавпи. То не сміх! Так твердить наука! Після дев'ятнадцятого року нас мали за розбишак. І Тігніча також. Цю святу людину випустили з в'язниці тільки тоді, як вже побачили, що незабаром вона й сама помре. І Тігнич вимурував собі в горах кам'яну хатку, там ото й жив, як пустельник. Жандарми пильно стежили за всіма, хто його навідував, тож ми наважувалися заходити до нього тільки вночі, але не зрадили свого вчителя і його уроків.

Вулиця звернула трохи вбік, іти стало ніби легше, але будиночків далі вже не було.

— Все змінилось... — Старий уважно розглянувся навколо, проте знайомої хати так і не побачив. — Тігнич мене вчив і був мені за батька. Та хіба тільки мене вчив? Ми всі пройшли його школу. Всі, Баршонь також. Про нього ти, напевне, чув, до п'ятдесят шостого він був секретарем парткому. Я колись тобі розповім і про це... Старих комуністів ігнорував і цурався, бо знав, що йому далеко до Тігніча. Поки той жив, Баршонь визнавав його зверхність, хоча й згуртовував навколо себе молодих. У нього була своя групка — ті вірили тільки йому, й він виховував їх для себе. Після визволення він і Куруца переманив. Хоча, хто такий Баршонь? Чи назвав би хто вулицю його ім'ям? Не знаю, хоча він помер тільки торік, уже на пенсії. Зате люди довго пам'ятатимуть Баршоня... І він ще мені докоряв, що це я дискредитую партію, бо визнаю «тільки диктатуру пролетаріату й револьвер»! Я й справді нікому не кланявся й перед ним не плазував, тож мене й перекидали з місця на місце, як той м'яч: давали відчіпного. Скільки шахт в управлінні — я на всіх перебув. Начальник відділу кадрів. Начальник планового відділу. Голова профкому... На всі руки мастак! Він хотів мене вкоськати посадами. Однак я ніколи не питав, чому мене туди чи туди посилають, нарікав тільки на те, що роботи мало. Був депутатом від шахтарів — тижнями не вилазив із шахти. Або десь там зривається підвищений план, або треба масово вербувати робочу силу — скрізь мене. З тими новобранцями я скуштував лиха. Якимось хтось налякав їх, що в шахті завелися злі духи. Ти ж знаєш і сам, як воно страшно, коли кріплення тріщить, а в штреках завиває протяг! Я робив усе, що міг. Баршоня ніхто в місті не любив, рано чи пізно його будь-що мусили зняти, а молодь завжди потрібна шахті, тож я й стався...

Останні хати залишилися далеко внизу, а вони лізли й лізли далі. Звивиста дорога тяглась кам'яним схилом Голгофи на самий верх.

Вони сіли під кушем глodu, бо сонце лютю пекло. Звідси було добре видно кожну хату, кожний двір і хліви, навіть криниці. Місто починалось майже відразу за селом. Обабіч перших міських вулиць тяглись однакові будиночки, звідси схожі на сірникові коробки.

— Колись ми з тобою пройдемось вулицями нашого міста,— сказав дід,— щоб ти познайомився з його історією.

Юнак відхилився далі під кущ.

— Я й так його добре знаю.

— Не кажи. Ти ще не бачив його моїми очима. Що не дім — то ок-

рема історія. Я б тобі багато дечого відкрив, аби нам тільки ніщо не завадило. Колись виберемо день...

— Сьогодні це вже не цікаво, — відмахнувся той.

Дід скося зиркнув на хлопця:

— Як то так! Ми чимало встигли зробити. Ми жили в історичні часи. А історію теж ми творили. Авжеж ми! Людина приходить і відходить, життя тече, але кожен лишає по собі якусь пам'ять.

— Балачки... Ви навіть не знайшли хати свого приятеля. Скажіть, де вона?

— Розібрали... — буркнув дід. — І як у них рука піднялася!..

Юнак, відхилившись од куша, сперся на лікті й спробував зазірнути дідові в очі, хоча раніше не зносив погляду цих чіпких і непорушних очей.

— Я хочу вас запитати... Я б цього не робив, але ми з вами сьогодні так гарно поговорили... Я вже знав, хто ви й що ви. Мені розповіли. І даремно намагалися залякати. Ви не такий, у вас є серце, ви пожаліли й шолудивого пса... Але чому ви завжди говорите тільки про минуле? — Юнак знову відхилився під куш. — Про це вам якраз треба було б мовчати! Бо двоє людей, яких ви вбили, то все-таки два людських життя. Хоча ви взагалі чоловік порядний. Просто не вкладається в голову...

Обличчя старого напружилось.

— Людські дороги часом сходяться під гострим кутом, і тоді в людини немає іншого вибору: або—або. Якщо ти цього не розумієш, тоді шкода й слів.

Хлопець вибухнув:

— Шкода слів?! Я довго не міг збагнути, нащо ви забрались у той Гедреш, аж у дикий степ, на цю кляту насосну станцію? Що ви загубили в піску? Сушив собі голову й не знаходив відповіді. І тільки тепер до мене дійшло, чого ви тут: вирішили спокутувати свої гріхи!

— Я знав, що ти нічого не зрозумієш! — крикнув старий.

Скелі відгукнулися луною, й дідові слова мовби поскакали кам'яними приступцями далі й далі вниз...

Відтоді вони вже не мали ні спільного, ні звичайного вихідного дня.

Обидва сиділи на станції. Телефон не працював, тому доводилося весь час вартувати: бува щось трапиться саме в цю мить? Вони з нетерпінням чекали техніка, а його не було, через те дід із хлопцем по черзі бігали в те підгірне сільце телефонувати: коли ж нарешті прийдуть і полагодять їхній апарат?

Час минав у тривозі й напруженні. Той, що залишався на станції чергувати, по сто разів на день виглядав, чи не йде хто степом, сто разів прикладав руку до очей, з надією вдивляючись у безлюдну стежку, й мовчки лаючись, а коли напарник урешті вертався й сідав перепочити на колоді біля дверей, починав нетерпляче розпитувати:

— Ну, що там?

— Нічого особливого...

— Коли обіцяв прийти?

— Як тільки звільниться...

І так день у день, і все починалося спочатку, нервування й безлюдний степ, а ввечері гарячкове розпитування: «Ну, що там? Коли обіцяв прийти?» І стереотипна відповідь: «Як тільки звільниться». Інших балачок не було.

Вони знову тинялися без діла й знову майже не розмовляли між собою.

Дід неначе зів'яв, його почали мучити підозри, та він старанно приховував їх од юнака, ще й сам до пуття в усьому не розібравшись. Коли наставала його черга йти в підгірне село, він, подзвонивши, спершу нагадував про техніку, тоді починав погрожувати й зривався на крик, що поскаржиться товаришеві Вадасу, бо пригадав: так звали диспетчера, який колись до них приїздив. Співрозмовник відводив трубку вбік і когось там запитував: «Сказати йому?..» А з протилежного кутка кабінету хтось ледве чутно відповідав: «Навіщо? Вони згодом довідаються й без нас!»

Ці слова тепер найдужче бентежили діда, й він не знав, що й думати, лише ходив і похмуро мовчав.

Що від них приховують і чому їм про це не кажуть відверто й чесно? Хлопець би їх презирливо схарактеризував: «Мудрагелі!» Але ті мудрагелі знали щось таке, над чим дід марно сушив голову.

— Що ж воно? Який їм готують сюрприз?..

В одному лише сумніву не було: про них ніхто не хоче подбати, зводівають час. І дід вирішив, що треба самому йти в Головне управління. Але вранці наступного дня, коли його вже й не чекали, технік прийшов.

— Кіршнер, — відрекомендувався він, простягаючи руку дідові.

Господарі виричилися на жевжикуватого дивака.

Хлопець ще лежав у ліжку, та гість простяг руку і йому:

— Кіршнер.

Монтерську сумку він поклав на стіл, уважно роздивився довкола.

— Повний ажур! Це не насосна будка, я вам скажу, а справжня дача. Все тіп-топ: дерев'яний будинок, тиша й чудовий краєвид! Кращо-го й не вигадаєш!

Дід і хлопець од подиву принишкли по кутках.

— Ну й далеченько ви заховалися! Поки дійшов, язика висолопив.

На ньому був ще новий світло-сірий комбінезон, із модних сандалій виглядали яскраві синтетичні шкарпетки.

— А ви що: хіба не машиною приїхали? — спромігся на слово юнак, не зводячи з гостя очей. Гість не відповів.

Над верхньою губою в нього темніли хвацькі вусики, в роті поблискував золотий зуб, густе чорне волосся на скронях сріблилось, і враження було таке, наче це якийсь актор грає роль електротехніка.

Дід неприязно зміряв його поглядом з голови до ніг.

— Вас важко сюди заманити.

— Я йду туди, куди мене посилають.

— Ми вже нагадували стільки разів, що й самим обридло.

— Не вистачає рук, а роботи по вуха. Це одне. А друге, скажу я вам, є й важливіші справи.

Хоч сказав те, про що мовчать конторники, подумав старий. Там нас таки не дуже цінують.

— Гаразд, але давайте спершу поснідаємо разом, — сказав дід. — Ось вам кава.

Кіршнер зиркнув у місткий казанок, майже повний кави, але пити не схотів.

— Дякую, кави не п'ю.

— Ну, тоді ми вам не заважатимемо.

Технік пошкріб вусики мізинцем і запитав:

— Що тут робити?

— Телефон, — озвався хлопець.

— Я зрозумів. Але що з вашим телефоном?

— Оглух!

— Від старості? — Технік помацав апарат. — Саме для музею, ціни не складеш!

Він покрутив ручку, зняв трубку з рогачика й дмухнув.

— Ним уже не замовиш квитки в кіно й не запросиш гарненьких дівчаток.

Старий сухо відповів:

— Це робоче місце.

— Та чого ви так! Я зовсім не те хотів сказати! Просто в нас у бригаді багато жінок: замість мене могла прийти й жінка. Ото й усе. А якби телефон і тоді лишився не полагодженням, — ну що ж!.. До повної рівноправності ще далеко... Чи знову не так?

Він спритно відкрутив дві гайки і зняв кришку апарата, але всередину руками не поліз: дістав із своєї сумки шітку й спершу вичистив пилюку.

— Який жаж! Подивіться, тут цілий кубометр землі.

Юнак виліз із-під ковдри й, натягнувши штани, зашкунтильгав по кімнаті. Технік нишком поглядав то на кульгавого молодика, то на старого, вдавано пильно вивчаючи апарат.

— Чого ви не підшукаєте собі місця десь ближче?

— Нам добре й тут. — Старий дедалі дужче дратувався.

— «Добре й тут, добре й тут»! — передражнив його технік. — Дуже старомодні слова, дядечку! Якби наші пращури думали так, то ми б з вами й досі жили на деревах. Я б сказав, що ви зроду не відвідували семінарів політосвіти!

Дід наче скам'янів, не спроможний відповісти технікові, юнак теж притих, чекаючи, що скаже старий, стояв і лише зиркав на того, ледве стримуючи сміх.

Технік балакав і балакав — просто так: руки щось роблять, то хай і язик не спить. Це в нього стало звичкою. Він сказав:

— Ви б заглядали в газету хоч вряди-годи. Он скільки їх у цього хлопця: оберемками лежать! Уболіваєш за татабанську команду? Чи за дорогського «Шахтаря»? — звернувся він до хлопця.

Той зареготав, глянувши на діда:

— Мене цікавить не спорт. Я страшенно підкований товариш, читаю виключно передові статті. Не вірите? Тоді послухайте таке: праця зробила з мавпи людину! То як?

Технік розсміявся:

— А ти поспішаєш назад, знову до мавпи? Тільки вперед, майбутнє за молодими!

Технік глянув на юнака, уникаючи дивитись на похмурого діда, який увесь час мовчав, а потім нараз підвівся й вийшов. Собака поплентався за ним.

— Образився? — кивнув услід йому гість. — Ми ж тільки жартували, аби час минав!

— Не зважайте на нього, — посміхнувся юнак.

— Та я ж і не його під'юджував!

— А кого?

— Нащо тобі здалась оця пуста? Ти ж іще молодий. Поглянь на мене! — Він вправно розбирав апарат. — Жартувати нікому не заборонено, це факт, хоча ти можеш і не слухати. Але від правди не втечеш:

світ розвивається, не стоїть, і ми не можемо відставати від нього. Бо тепер я ось такий, а чи можеш ти собі уявити, яким я був колись?

Юнак запитливо глянув на техніка:

— Ну, яким?

— Дурненьким. Я тобі щиро кажу! Мій батько працював стрілочником на залізниці, ми жили далеко від села, там і церковних дзвонів не було чути: кострубаті дикуни! Але я мав спритні руки, змайстрував з дерева паровоз, повирізував усі труби й колеса — точнісінько так, як у справжніх локомотивів. До школи бігав у село. При економії була майстерня, то я весь час товкся коло слюсарів. А потім майстер Кіршнер узяв мене до себе за хлопчика на побігеньках. Це вже після першої світової війни, як батько загинув, бо він би мене в майстерню не віддав. А тоді його не стало, а мати лишилася із сімома малими дітьми на руках.

— Мій батько пропав на фронті в сорок третьому, я ще був немовлям...

— А мені батькова смерть принесла щастя. Я став слюсарчуком, працював у майстерні. Кіршнер не мав нащадків і згодом усиновив мене, відтоді я також Кіршнер. Коли то було... Я став уже механіком, але час вимагав свого, і я вивчився на електрика: поміщицька економія електрифікувалась і потребувала нових майстрів.

— Щось ви надто швидко...

— В ті часи добрий майстер мусів уміти все. Якщо не хотів здохнути з голоду. Я вже не був отим репанам селяком, що роззявляє рота на кожні нові ворота. Я вже все схоплював на льоту. Навіть іспити склав перед державною комісією. Мені добре велось, я відкрив свою власну майстерню. Й вивіску почепив: «Бела Кіршнер, механік». Та час не ждав, і коли з'явилося радіо, я освоїв і його. Почав робити детекторні приймачики. Для мене воно ніщо, а вчитель і священик тільки переглядалися: звідки в тій коробці звук!

— А як ви потрапили на шахту?

— Село є село: мало простору для ініціативи. До того ж у селах самі злидарі. В промисловому місті, подумав я, справи підуть краще. Так воно й було, поки в п'ятдесятому не почали витісняти приватників. Ну що ж, я подався на шахту, електротехніки потрібні скрізь. Міг би мати й приватну майстерню, але нащо вона мені? Щоб на старість утратити пенсію й починати все спочатку? Мені добре й тут. Після роботи стільки лівих замовлень — хоч розірвись! Тепер пішла мода на телевізори: кожен купує й псує. Прогрес працює на мене. Хай живе прогрес!

— Ви й на телевізорах знаєтесь? — юнак присунувся ближче й не зводив очей зі спритних рук техніка.

— Та що там ті телевізори! — Відклавши апарат Кіршнер витер лоба тильним боком долоні. — Тепер знову нове: обчислювальні машини. Страшна річ! Німці привезли їх на шахту й самі монтують, а наші інженерики тільки дивляться й сопуть. Ще рік-два, й ці машини взагалі витіснять їх із шахти. А без нашого брата-електрика й тоді не обійдеться, як не крути. Я вже думав і собі перекваліфікуватись на обчислювальну техніку...

— Так чого ж?

— Старий уже я для такої роботи. То для молодих!

— Обчислювальні машини! — проказав юнак. — Чого тільки не придумають...

— Атож. Коло цих машин працюють у білих халатах. — Кіршнер

уже кінчав.— Зараз перевіримо... Я був незграбним селяком, але в своєму віці ремонтував паровози: вдень і вночі, взимку й серед літа. Таке життя... Я це до того, що ти молодий, а молоді не повинні боятися труднощів, треба сміливо йти вперед!

Він покрутив ручку телефону й зняв трубку.

— Алло, алло! Ти мене чуєш? Авжеж я, Кіршнер... Десь тріщить?... Це вже тільки бульдозер виправить, як валитиме стовпи... Вже повертаюся... Привіт!

Він опустив трубку.

— Повний ажур, моє шанування! Я прийшов тільки тому, що ви дуже наполягали. Вадас казав, що телефон тут ні до чого, та вже нехай: хоч трохи покористуетесь...

Хлопець намагався бодай щось уторопати — й не міг:

— Старі стовпи повалюють? Хочуть поставити нові?

— Кому вони треба, ті стовпи, якщо тут ніхто не працюватиме...— Він раптом здивовано глянув на юнака: — Хіба ви ще нічого не знаєте?

— Про що?

— Насосну станцію закривають! І не прикидайся телям!

— Адже ми тут працюємо!

— Машину списано. І вам іще ніхто не казав?

— Ми нічого не знаємо.

Технік урешті збагнув:

— Ясно: телефон не працював, тому вам і не сказали! — Він глянув на насос, якого ще не встигли вичистити.— А цей мотлох здадуть на брукт. Комар і той більше води висмокче, ніж оцей ваш музейний експонат. Усю рятувальну систему перебудовано, й таких насосів більше ніде нема. В шахтах тепер стоять потужні машини...— І він знову запитав:— Невже ви й справді ще нічого не знали?

Хлопець лише судорожно ковтнув, не спроможний так ураз перетравити несподівану звістку. І раптом його розібрив сміх:

— О бже!.. Що тепер робитиме дід!.. Якщо він дізнається... Боже мій!..

Дід стояв на порозі.

Помітивши його, технік хотів був запитати, чи чув він ту новину, але обличчя в діда було напружене, очі звузилися до щілин, і Кіршнер не зважився.

— Підпишіть, будь ласка, наряд... Роботу виконано,— сказав він, волюючи бути в цю мить якнайдалі звідси.

Хлопець і досі реготав, упавши на стілець, тоді зиркнув на діда, але не перестав сміятись: він аж охрип від реготу.

Технік чекав із нарядом у руках, але ніхто не збирався його підписувати. Нарешті хлопець трохи отямився і надряпав на папері кілька закарлючочок.

— Бу-гага-гі-гі! — реготав він.

— То будьте здорові... Маю честь!

Юнак ледве підвівся й труснув головою.

— Заждіть!.. Я з вами!.. Ну й новина! Пане Кіршнер, пішки далеко йти, зачекайте, я знаю дорогу навпростець... Ось тільки трошки пересміюся... Спустимось у Сар, звідти поїдете додому поїздом. Ну й після такої звістки треба чогось випити... Ой, мені аж у боці коле!..

Зігнувшись, він шаснув повз діда й подався за Кіршнером. А дід, стоячи на порозі, ще довго чув регіт хлопця. Потім він сів біля столу

й почав чекати, коли провалиться земля. Так він просидів з годину — нічого не сталося.

Тоді він підвівся й глянув на насос. Собака стежив очима за кожним його рухом.

Агрегат уже встиг припасти пилом і неприємно сірів. Дід змів пилюку віником, зібрав на купку й виніс надвір, потім заходився терти машину ганчіркою. Від ганчірки на шерхкій поверхні лишалися ниточки, дід вибирував їх пальцями й злився, як і колись. Збоку та ззаду до машини дотягтися було важко, хоча найбільше бруду осідало саме там. А ще на трубах... Вони звивалися біля стіни — спробуй-но дотягтися, хіба пролізеши якимось бочком. Але без паніки: як увій, так треба й вилазити, інакше застрянеш клином, і тоді вже хоч сіпайся, хоч кричи... Краще спинись і заспокойся, далі зведи подих і втягни живіт, і тільки потім обережно вибирайся з вузького місця... Але головне — це все-таки змашування. На це є спеціальні м'які ганчірки. Розминай в руці, крапай потроху мастила, але не лий. Бо тоді мастило протече в долоню, а як задереш руку до верхніх труб, то запаскудиш собі всю душу. Лише кілька краплин, а потім гарно розімни й починай обережно натирати: згори вниз, ізнизу вгору, далі знову вниз, ледь згинаючи руку в зап'ястку. Поверхня починає тьмяно вилискувати й вигравати проти вікна. І щоб додолу не впала жодна краплина. Аж тоді кажи, що роботу виконано бездоганно. Для цього теж треба мати хист. А на закінчення чистою ганчіркою протри скло приладів, постукай по склі — чи підстрибне стрілка. І якщо вона жива, то тепер усе в порядку, Генріху Шалк!

Дід сів у куточок, собака вмовився біля його ніг, і вони почали розглядати установку. Машина перший клас, хоч і старенька, ніколи не підведе, не кожен годинник так справно працює.

Йому б напевне дозволили залишитись тут. Обміняти міську квартиру на цей будинок. Авжеж. Таку поступку йому вони завжди зроблять. І тоді він подякує агрегат.

Ні, ті розумаки на це не погодяться, вирішив старий. Відріжуть електрику, будинок замкнуть. Він не потрібний. А машину відвезуть на брук. Якщо подужають. Якщо ж ні, то тут іржавітиме.

Але що буде з ним?

Світ великий. Місця вистачить на всіх.

Дід підтяг до себе телефон і покрутив ручку. Апарат працював.

— Міську лінію! — попросив дід. Місто озвалося заохотливими гудками, але він тільки потримав трубку й знову поклав назад.

Бо куди він міг телефонувати?

Коли хлопець повернувся додому, дід уже спав.

Юнак пригадав ранкові події, сп'яну реготнув і ліг спати. Та ледве заснув, як почув голос:

— Вставай!

Над ним схилився дід і торкав його за плече. Собака стривожено скарчав, а знадвору чулось безперервне гупання.

— Це оті твої.

— Хай собі шпурляють! — юнак покійно терпів дідову руку на своєму плечі. — Їм просто набридла моя пика. Я з ними й у карти не грав. Посиділи трохи та й розійшлися по домівках.

— Не бреш. Вставай!

— Навіщо? Я вже й так не сплю!

— Ми їх зловимо.

— Та ви що!..

— Ось побачиш! Цій забавці треба покласти край.

Хлопець не міг далі впиратись і, хоча був добре напідпитку, підвівся.

Дід штовхнув двері й ступив на поріг, ледь видимий у темному прямокутнику.

— Ну, ти йдеш? — кинув він через плече до хлопця. Той уже був тут.

За будинком, підперта до стіни, стояла лопата, дід її схопив, торкнув хлопця, що, сновидою плентався за ним, і показав у темряву:

— Он там! Бачиш? О-он під горбом. Ми їм зараз покажемо!

Вони рушили до горба.

Кругом падало груддя, гупаючи об задубілий пісок. Собака люто загавкав з-поза господарєвої спини, це вплинуло на тих, і гупання припинилося.

Дід прорипів:

— Утікають!

— Та хай їм біс...

— Перелякалися?!

— Ось не кричіть, бо повернуться...

— Вперед! Генріху, хапай!

І вони побігли, переслідуючи втікачів. Один з них кинувся праворуч, відокремивсь од групи і побіг степом униз.

— Цього ми точно зловимо! За ним, Генріху!

Але собака тільки крутився й нізачо не хотів бігти вперед.

Вони подалися до кар'єрів, переслідуючи втікача, та коли добігли, той раптом десь пропав. Дід і хлопець передихнули:

— Має бути десь тут!..

— Облишмо вже...

— Шукай, Генріху!

Собака гавкав і збуджено крутився понад краєм ями. Старий біг слідом із лопатою. Глибоко вниз, під обваленим берегом, чорніла непорушна вода. Вони встигли ще раз ухекатися, коли темряву розітнув чийсь зойк.

— Звалився!

Вони кинулися на той крик, оббігали всі ями, заглядаючи вниз, але на білому піску урвищ не було видно нікого. Вода здавалася тихою й неживою.

— Де він у дідька подівся?

— Втонув... — злякано промовив хлопець.

— Верзеш! Заховався! Таку паскуду чорт не візьме.

Вони прислухаючись пішли далі, але войовничий запал старого вже минув.

— Де ви поділися?.. Е-гей!.. Не бійтесь!.. Ми хочемо вам допомогти!..

Однак ніхто не відгукувався.

— Ну й жарти ж у вас!... — Хлопець уже цокотів зубами.

Дід, проте, не втрачав надії:

— Знайдемо!

— Він, мабуть, втопився.

Але даремно вони бігали й шукали. В нічному степу чути було тільки їхнє тупотіння.

Врешті вони знесило зупинилися над урвищем, на дні якого в страшній непорушності блищала чорна вода.

Дід механічно перекладав лопату з руки в руку. Він зовсім охляв.
— Ви його вбили!...— простогнав юнак.— Це ви його вбили!

— Я за цілу ніч очей не заплюшив! — поскаржився він уранці.

Дід, який і справді цілу ніч не спав, крутився й думав про тих розумників, із Головного управління, — навіть не глянув на юнака.

— Я вам кажу! В яку халепу ми з вами вплуталися! Ви чуєте мене?

— Чую, — нарешті озвався дід.

Ця байдужа відповідь роздратовала хлопця ще більше.

— Чого ж ви сидите?!

— А що я маю робити?

— Коли б я знав! Я ладен бігти світ за очі або сам себе з'їсти...

— Що за дурні балачки!

— Бо не хочу потрапити до рук міліції! А все через вас!

— Скажеш, що ти спав.

— Так мені й повірили! А хто з вами кричав на цілий степ?!

— Тобі не доведеться виправдовуватись.

— Чому?

— Бо тебе ніхто й не питатиме, — дід врешті глянув на нього примруженими очима. — Нічого не трапилося.

— Боже мій! Ви справді такий тупоголовий?

Він підвівся з ліжка й покульгав до дверей, але тільки виглянув і повернувся, відчуваючи містичний жах перед голим степом і всім тим, що чаїлося тепер за порогом.

— Десь-то вже шукають у воді. Вони ж помітили, що він зник. Правда?

Однак дід не відповідав, хоч юнак нервово метлявся у нього перед носом, штовхав ногою собаку, що дрімав під столом:

— Геройствував уночі? А тепер ховаєшся?..

Так минуло півдня, по обіді він не витримав, грюкнув кулаком по столі:

— Збожеволієш від цієї непевності! Нехай би вже щось було!..

Дід кинув:

— Не побивайся так.

— Я не можу... Зрозумійте мене: не можу! Піду геть!

— Так буде найкраще.

Хлопець ухопився за ці слова:

— Ось чого вам треба! Щоб я втік?! А потім?.. Я вас давно розкусив: потім ви все звернете на мене! Але я не такий дурень...

— Годі!

— Ви ще й кричите?

— Яка тебе муха вкусила? Досить з нас біди й без того. А з отим хуліганом нічого не сталося. Сидить і сміється з нас. Хоч ти не доводь мене до божевілля!

Юнак трохи охолов.

— Гадаєте, він живий?..

— Звичайно!

— А чому ж ми його не знайшли?

— Не знайшли, та й годі.

— Коли б то так...

— Якщо не віриш — сходи в село. Вони вже досі збіглися до шинку, піди їх полічи — чи не бракує котрого. Піди, піди!

— Хай як зовсім здурію.

Він боявся вийти за поріг — сидів і горбився коло столу, раз по раз визиравачи у вікно, але степ був, як і досі, голий, і хлопець знову згорблювався на стільці.

День минув у суцільних муках.

Цієї ночі старий теж не заснув, даремно кутався з головою — сон тікав з-перед очей. У мозку снувалася гірка думка; як же це так? Що з ним учинили? Адже вони забрали в нього все: і роботу, й оцього юнака... Він марно намагався заснути; болісні думки проганяли сон.

Він навіть не чув схвильованого шепотіння.

— Ви спите?... Озвіться ж нарешті!..

Дід не відповідав, а юнак знову починав шепотіти з настирливістю вкрай переляканої людини — одне й те саме без кінця:

— Я знаю, що ви не спите.

— Чого ти хочеш?

— Там хтось є. Хіба ви не чуєте?

Дід нічого не чув.

— Справді?..

Юнак одкинув ковдру й застиг, сторожко прислухаючись. Тишу не порушував жоден звук.

— Ну, що тобі знову причулося?

— За вікном... Не чуєте?

— Що за вікном?

Дід сердито повернувся на другий бік.

— Хтось постукав.

— Примари!

— Ну й жарти у вас...

— А ти перехрестись і дай мені спокій!

Хлопець замовк, і в кімнаті запала повна тиша. Та по якійсь хвилині він знову зашепотів:

— Ну, тепер чуєте?

— Спи. Годі мордуватися,— сказав дід, несподівано збагнувши причину власного неспокою. Тепер він уже знав: усе через цю глуху тишу. Він заплющив очі й уже сам чекав, коли хлопець озветься.

— Ось воно... Коло дверей!.. Ніби торгає...

— То піди впусти.

— Але ж правда!..

Так минула ніч.

— Від твоїх страхів можна сказитися.

— Сердитесь хтозна-чого. Ніби я винний...

— А хто? Привиди?

— Я не знаю, хто. Але кругом хати щось ходило й торгало.

— Ну, нехай: уночі вийдемо й подивимось.

— Авжеж, знайшли дурного! Так-таки й уночі?!

Мов неприякані грішники, тинялися вони станцією цілий день, їм було важко розмовляти й навіть дивитись одне на одного, але піти кудись вони не могли: для цього потрібні сила й рішучість, а кожен з них відчував себе виснаженим і слабким, геть безпорадним, неначе птах із перебитим крилом.

— Сьогодні по нас точно приїдуть, — промимрив юнак.

— Починай накручуватись!

— Якби хоч я знав, що казати...

Вже вночі, надивившись до нестями в темряву, хлопець пробурмотів:

— Напевне втопився...

— Завів...

— А ви даремно заспокоїлися. Наче я сам там не був... — Хлопець в уяві переживав кожную хвилину тієї ночі. — Що було, те було.

Дід стомлено зітхнув.

— Нехай буде по-твоєму...

— Ага-а! Нарешті й ви погодились?

— Тільки припини ці балачки!

Хлопець пожвавішав — аж наче зрадів, що нарешті почув те, що хотів.

— Так і було, інакше пояснити не можна: біг, послизнувся й упав у воду... Я добре знаю ті кляті місця! То ковбані!..

— Але відтоді вже минуло два дні, а нічого не чути, — спробував заперечити старий.

— Це не так швидко робиться. Спершу могли подумати на дружків. А тих як притиснуть — вони й розколяться: що робили та з ким були. Кому хочеться брати чужий гріх на душу!

Старий довго мовчав.

— Чи не піти в міліцію самому?.. Кажи! Бо не можу дивитись, як ти мордуєшся й ночами не спиш... А може, він і не втопився?

— Але ви ж самі перед цим сказали, що втопився!

— Що ти вигадуєш? То ти казав.

— А ви погодились!

Дід замовк.

Хлопець підвівся в ліжку, блимнув на старого й несподівано засичав:

— Це ви його вбили!

Він схопився й зашкандибав між ліжком і столом, войовничо вимахуючи руками:

— Говорите так, наче я не бачив, як воно було. І чого ви прикидаєтесь дурником, удаєте, ніби це вас не хвилює? Чи ви й справді такий черствий? Що ви за людина?!

Старий не відповідав, не ворухився, навіть не дивився на хлопця. Невимовна слабкість сковувала тіло, воно мов перестало підкорятись йому, й це вже було не вперше...

— Я мав би вас розкусити ще тоді, як лихий заніс мене на цю станцію, — почув дід. — Дурень!.. Чого мене сюди потягло, чи мені повилазило, куди я потрапив? Та ви ж...

Коли він приступив ближче до старого, собака підвів голову й загарчав.

— Ах ти паскудо!.. — обернувся він до пса, тоді знову крикнув дідові: — Нащо ви його сюди привели? Думаєте, не знаю? Бо кривий! Вирішили познущатися з мене. Ну що ж: я каліка, але я не бездушний звір, як... як дехто!.. То й цілуйтеся собі з ним, коли ви одне одному до пари, коли ви проміняли мене на цього шолудивого пса!..

Вранці юнак був невиспаний і кволий, а в обід упав на ліжко горілиць і заснув.

Старий довго слухав його важке сопіння, сидючи за столом, тоді почав обережно підводитись і, коли кров нарешті прилила до ніг, поплентався з хати, поманивши за собою пса. Трьом у цій халупі стало затісно.

Якщо вони лишаться знову вдвох, можливо, все ще владнається, він знайде спільну мову з юнаком...

Дід спинивсь і почав рівномірно й глибоко дихати, але це не допомогло. Сонце ховалося за рідкою млою, мов за молочно-білим склом, і над пісками висіла мертвотна спека.

Дід став біля копанки й довго дивився у випалений степ, потім перевів погляд на собаку.

— Йди геть! Забирайся звідси. Нам тісно втрюх.

Собака сів на задні лапи, висолопив язик і захекав.

— Я кому кажу! Забирайся! Йди собі з богом і радій, що тебе відпускають!

Тварина кволо махнула хвостом, здійнявши куряву. Передні лапи були незграбно розкарячені й криві.

— Кінець твоїм курортам, — сказав дід. — Третій зайвий. Нащо ти сюди прийшов, Генріху? Було б за мною не йти, я тебе не кликав. Йди геть!..

А потім дід довго сидів на своїй колоді, прихилившись до нагрітої стіни. Сталось щось незрозуміле. Хлопець ненавидів кульгавого пса, а тепер бач обурився, й дід уже не знав, як йому догодити.

Над степом уже западала ніч, коли старий підвівся з колоди. Таким кволим і втомленим він ще себе ніколи не почував. Його розморило, він нарешті заснув, але серед ночі прокинувся. Юнак чомусь не хропів, і це стривожило старого. Перемагаючи важкий біль у голові, він глянув на сусіднє ліжко й ледве розгледів у темряві невиразну постать. Хлопець не спав. Повітря в хаті було важке, давило скроні. Дід спитав навімання:

— Знову привиди?..

Коли темрява трохи розсоталася по кутках, дід побачив на порозі хрест із віника. Він добре знав, проти чого ставлять таке знамення. Але чи ж тільки привидів боявся юнак?

У цьому дід не був певен, але вже твердо знав, що зробить вранці, бо все це вже надто затяглося.

Він чекав, поки настане день, щоб подзвонити до Головного управління.

Машина приїхала аж у другій половині дня.

Канторники довго вагалися: їхати їм чи ні, а якщо їхати, то кому. Нікому не хотілося пертись аж у Гедреш. Але ж їх могли звинуватити в бюрократизмі!.. Канторники тільки й балакали про той вранішній телефонний дзвінок. Звістка вилетіла з кабінету диспетчера й пішла гуляти коридорами. Хто відверто сміявся, а хто тільки знизував плечима.

Електрикам дід подзвонив окремо, щоб і вони прийшли, бо на Гедрешській насосній ночами блукають привиди. Оце й усе. На цьому трубку повісили.

Канторники спробували додзвонитися туди, але там ніхто не підходив до телефону. То не був жарт, бо дідів голос упізнали, а дід гумору не любляв. Вони довго радились, нарешті вирішили повідомити партком.

Куруц не дуже здивувався б, якби йому хто сказав, що по-сусідству з дідом почав діяти вулкан або й кілька вулканів. Тому він не дуже квапився й виїхав аж у другій половині дня, прихопивши з собою інже-

нера Вадаса, якому безпосередньо підлягав об'єкт. «Победа» й цього разу довезла їх до самої станції.

— Ні пуху ні пера! — кинув їм навздогін Йошка.

Куруц grimнув на водія:

— Не завжди жарти доречні! Помовч.

Вони рушили до будинку, грузнучи в піску, а з-за рогу, сховавшись у тінь, за ними пильно стежив хлопець.

— Ну що? Розважаємося? — з удаваною легкістю спитав партійний секретар, і досі не вірячи, що з дідом негаразд. — То ти такого нап'ятав по телефону? Ану, кажи! — Юнак заперечливо крутнув головою. — Все-таки дід?.. Погано... А де ж він сам?

— Спить у хаті. Бо вночі... — Бліда посмішка промовляла сама за себе. — Він зранку не підводиться й так хропе, що страшно зайти до хати.

— Авжеж, авжеж, — сказав Куруц і звернувся до Вадаса: — Ви зачекайте тут, я хочу з ним поговорити.

Коли вони залишились удвох, Вадас випнув губи й презирливо посміхнувся.

— Ну, то як: добре надудлились?

— Дід не п'є, йому віра не дозволяє.

— Не верзть дурниці! Яка там віра! Він був партійним працівником, це ви мали б знати. Набралися, ще й смієтесь?

— Тут робоче місце, — знехотя відповів юнак. — Не те, що у вас. У вас там бари по кабінетах, а тут сама вода. Бо це насосна станція, якщо вам цього ще ніхто не казав.

— Давайте поговоримо серйозно. Що тут у вас таке?

— Ночами тиняються привиди.

Інженер спалахнув:

— Я не хочу вас образити, але ви верзете казна-що. Нісенітниці!

— Коли вже ви тут, — сказав хлопець, — то заночуйте з нами хоч раз. А то розумні з біса!.. — Попечена шока його почервоніла.

Інженер не дослухався, бо серед робітників завжди так: нап'ються та й починають вигадувати.

За хатою стояв височенний стовп. Кабель од стовпа спускався до піддашку, а далі тягся до вікна з протилежного боку хати. На розі ізольція кабеля порепалася й розійшлась. Куруц лише торкнув пальцями, й вона обсипалася в пісок, а за нею разом і шматок давно перепаленого дроту, аж дивно було, як досі тримався. Невелика біда, подумав Куруц, не будуть по телефону верзти нісенітниць. Та й доживають вони тут останні дні — станція давно знята з балансу...

Куруц увійшов до хати й сів на грубо збитий стілець. Будити старого дуже не хотілось, але ж він сам викликав... Та Куруц однаково вагався.

Він глянув на громіздкий насос, чиї змашені боки вже встигли припасти пилом. Круглі скельця вимірювальних приладів теж тьмяніли проти вікна. Лише на тьмяній бронзовій дощечці, мов на могильній плиті, можна було ще розібрати напис: «Генріх Шалк. Грац, 1877». Тепер лишалося викарбувати й дату смерті: 1964 рік...

Ось де він опинився на старість, подумав парторг. А чим він мене втішить сьогодні? Цього Куруц іще не знав, і це його найдужче непокоїло.

Його аж звело, коли раптом почув голос діда:

— Ти правду казав. Я таки старий дурень.

Куруц нахилився майже до дідової голови, але таких знайомих сірих очей не зміг розгледіти: повіки були набряклі й важкі.

— Починається! — сказав парторг. — Ну що ви таке говорите! — Й, наче звертаючись до малюка, притишив голос: — Ми ще з вами похапаємо за роги тих чортів, чи привидів, чи що там у вас!..

— Немає ніяких привидів, не плети дурниць. Я вже розумію: тільки ота кощава може прийти.

— Яка «кощава»?

— Та яка ж. Ота, що прихсдить по кожного. З косою в руці.

Куруц нахилився над самим дідовим обличчям:

— Ми не впустимо її! Чуєте? Ми зараз посідаємо в машину й майнемо — тільки вона вас і бачила! — сказав Куруц і раптом згадав давно минулі дні: — Я ще тоді заперечував, щоб ви їхали в ці кляті піски, пам'ятаєте?.. Ну, дарма! Тепер ми вам підшукаємо справжню роботу, вірте мені!

Старий нарешті розплющив очі:

— Вже все. Буду на пенсії.

— Не кажіть.

— Я старий йолоп. У мене все щось не так, ніколи не щастило. Цього разу теж...

Куруц нахмурився: про що це старий? Що йому не пощастило зробити «цього разу»? Він не перепитав — то скидалось на марення. Хвороба давалася взнаки.

— Я вас відвезу додому. Як ви на це? Зможете встати?

— Навряд.

— Ну, тоді відпочивайте, я завтра по вас пришлю. — Куруц підвівся. — А поки що з вами побуде цей ваш юнак.

Старий повернув голову до Куруца:

— Чужий він. Розумієш? Я й цього разу не зумів...

Важко ступаючи по піску, Куруц підійшов до машини, зітхнув:

— Кепсько як вийшло, хай йому біс!.. Ну й розумники ми!..

Вадас неприязно запитав:

— А хто їм дозволив тут жити? Це протизаконно. Адже тут робоче місце!

— Саме так! Як це ви здогадались!.. А розпорядження дав я: щоб дідові не ходити пішки в таку далеч. Я бажав йому добра. А потім і цьому каліці дозволив — йому теж нелегко кульгати по піску... Гадав, що вони зживуться, а вони... Та... в цій пустелі можна тільки здичавіти, а я ще хотів...

Коли машина зникла за пагорбом, дід уже знову спав.

Уночі він злякано прокинувся. В грудях пекло, дихати було нічим. Дід шарпав на собі сорочку й хрипів, уперто перекидаючись із боку на бік, але на груди наче впала кам'яна гора.

Юнак спросоння підхопився.

— Ви чого? Не дурійте!..

Він кинувся до вимикача, ввімкнув світло й подивився на діда.

І аж тепер по-справжньому злякався й принишк, не знаючи, що робити й чим тому допомогти... Хіба холодними компресами?.. Він узяв зелену військову флягу й намочив рушник, трохи повагався й запхав дідові під сорочку.

— Ну, як тепер? Вам краще? Та ну-бо, скажіть!..

Але дід, мокрий від поту, лише метався й совав головою по подушці, а губи його дрібно сіпались.

Юнак боязко схиливсь над старим, узяв його руку й заходився гріти холодні пальці в своїх долонях.

Він увесь тремтів:

— Батьку! Чуєте мене?.. Ви не можете мене тепер покинути! Саме тепер!.. — В горлі в нього клекотіли сльози.

Напад поволі слабшав. Випинаючи в'язи й широко розкривши рот, хворий жадібно ковтав повітря. Він ще жив.

— Вам краще?.. Ну, скажіть!..

Сірі очі старого були повні сліз, губи заворушилися, й хлопець ледве розібрав, що він каже:

— Тут ходила ота кошава...

Хлопець аж руками замахав:

— Не треба нічого говорити! Тільки лежіть...

І раптом він згадав:

— Боже мій!.. Треба ж викликати лікаря!

Він одіпхнувся від дідового ліжка й майже впав на стіл, покрутив ручку телефона й притис трубку до вуха. Але трубка була глуха. Він знову покрутив ручку, тоді ще раз і ще...

Пошта не відповідала.

— Що ж тепер?.. Я мушу піти по лікаря!

Він квапливо вдягнувся й рушив був до дверей, але повернувся і ще раз глянув на хворого: чи можна його покинути на такий час?..

Юнак вибіг у темряву. Щосили викидаючи покалічену ногу вперед, веслуючи руками в повітрі, він стрибав і стрибав чорним степом, не жаліючи себе й не думаючи про себе, аби тільки дійти, аби вчасно привести лікаря...

*З угорської переклали
Іван МЕГЕЛА та Борис АНАНЧЕНКО*

ІЗ СУЧАСНОЇ ФРАНКО-КАНАДСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Література франкомовних канадців — мешканців провінції Квебек — протягом століть була приречена на жалюгідне животіння під гнітом католицької церкви, якій вдалося підкорити своїй владі все громадське життя. Пробудження від мертвого сну прийшло аж наприкінці минулого століття, і першою ластівкою його був поет Еміль Нелліган. До нього на поезії Квебеку лежав міцний відбиток провінціалізму, наслідування майстрів літератури Франції, скутості змісту і форми. У віршах Неллігана Квебек уперше спробував заговорити по-своєму, але вперта праця й тяжке життя рано підірвали здоров'я поета, який у двадцятирічному віці захворів на невиліковну психічну хворобу.

Справжня зрілість прийшла у франкомовну канадську поезію разом із творами Алена Гранбуа (нар. 1900 р.) — видатного лірика, який прагне філософському осмисленню життя людини, і голосу якого властиве патетичне звучання. Багато дав поезії Квебека і передчасно померлий Ектор де Сен-Дені Гарно (1912—1943), що оновив її образну мову і поглибив драматичний струмінь в її ліриці.

У творенні сучасної канадської поезії велику роль відіграють і поетеси: до старшого покоління належать широко відомі Ріна Ланьє та Анна Ебер, серед молодших уже встигли здобути визнання Сюзанна Параді та Сільвія Сікот. Невимовною ніжністю віє від поезій Ланьє: вода і огонь, земля і дерева, — все дихає в її рядках самозреченням закоханої людини. Рядки творів Ебер пройняті трагізмом, який виходить за межі особистих переживань. Важливий у цьому відношенні вірш про мертву дівчинку: на тлі нещасного випадку розкривається міщанська байдужість до людини самовдоволених буржуа, і поетеса картає її гостро й безкомпромісно.

Параді видала вже понад десять поетичних збірок і зарекомендувала себе як майстер змалювання тонких нюансів настрою, того почуття внутрішнього неспокою, який штовхає до роздумів над своєю долею і життям. Її ровесниця Сікот — автор лише двох збірок, проте вони зробили відомим ім'я поетеси, твори якої відзначаються винятковою щирістю тону і точністю психологічного малюнку. Не чужа її поезії також іронія, про що свідчить вірш «Пил».

У творах Альфонса Піше (нар. 1917 р.) критика незмінно відзначає бездоганне володіння чіткою формою. Широко відомі його балади, сповнені добре підмічених деталей, конкретних прикмет часу й місця. Елуа де Гранмон (1921 — 1970) — майстер ліричної мініатюри, побудованої на оригінальних метафорах та порівняннях.

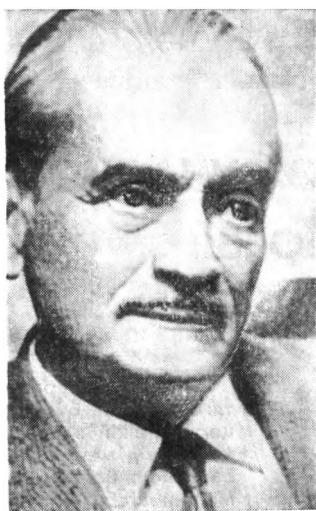
Помітне місце в сучасній поезії Квебеку посідає Жан-Гі Пілон (нар. 1930 р.) — автор широко відомої поеми «Шлях до батьківщини», в якій з великою силою виражене почуття патріотизму.

П'єр Морансі (нар. 1942) належить до наймолодшого покоління відомих поетів Квебеку. Багато його поезій — ніби репліки в суперечці, він не сповідається читачеві, а прагне його переконати. Такий, наприклад, вірш «Саме тут я єсмь і ви суть...», що є полемічно загостреним ствердженням важливості розмови поета з читачем — «тут, на оцій сторінці».

Добірка творів франкомовних поетів Канади, що друкується в цьому номері журналу, не претендує на повноту. Її завдання — познайомити українського читача з сьогодишнім днем цієї поезії.

Віктор КОПТИЛОВ

АПЕН ГРАНБУА

У СУКНІ СВОЇЙ

У сукні своїй ти як біле крило
На долоні краплини неначе із свіжої рани
І закинувши голову ти смієшся неначе самотнє дитя

Твої стрункі босі ноги на непорушній тверді скель
Навколо тебе байдужі блискавки твоїх рамен
Твої коліна круглі як острівці мого дитинства.

Юні груди твої підймає притлумлений спів задля марної втіхи
Хвилі стану поринули навстріч крихкій таємниці твоєї
Таємниці якої чекатиме кров для майбутніх ночей

О ти схожа на втрачену мрію чиюсь
О ти схожа на мертву чиюсь наречену
О ти смертна хвилино одвічної річки

Дай мені лиш заплющити очі
Прикласти до повік своїх долоні
Щоб не бачити більше тебе
Щоб не бачити як у сплетінні тіней
Відчиняться повільно навстіж
Важенні двері забуття

*З французької переклав
Всеволод ТКАЧЕНКО*

СВІТАНОК

Геометрія просторів
Негнучкі маятники
Важке довершене життя
О тіні мертвих квітів
Між зоряних повстань

Цей заширокий всесвіт
Завузький для наших зіниць
І зорі котяться
Темними узбіччями ночі
У саму плоть руху

Гордовиті сини людські
Простягають палаючі руки
Там на обширі дослідники
Линуть кораблями до обрію
І зірка падає під сонцем

Усі мрії про спочинок
В усіх портах світу
Видно склеплені повіки
І сяють вогні діамантів
У музиці вечора

Це година для нас
Це повнозвуччя ластівки
Це радість плавця між водоростей
Це година врочиста
Що стрічає світанок по смерті.

УСМІШКА

Суд наших рук
Був повний квітів
Що сяяли вогнями щастя
Вона прийшла ніби час
Я не підганяв її босих кроків
Вона прийшла з усмішкою
На найвищій ноті октави

О багато чого
Промайнуло в повітрі
Стався вибух
Пташиного лету
Білого гріха
Стрімкої блискавки
У темній глибині обрію

Вмить розпались на порох
Скарби досконалі
Побожність молитви
Спогад про вчора
І через цю відмову
Найвища ілюзія
Золотого завтра

Бо вона вміла усміхатись
А може і не вміла
Її пальці стали конваліями
А ніжний погляд неначе
Муарові хвилі моря
Що пізніше до нас дохлюпнуть
Я далі не хочу говорити

*З французької переклав
Віктор КОПТІЛОВ.*

ЕКТОР ДЕ СЕН-ДЕНІ ГАРНО

УСІ І КОЖЕН

Усі і кожен, кожен і всі — поперемінно —
Два слова,
Знаки
Незбагненної тотожності,
Якими світиться весь вірш.

Природно, ти співаєш мені
Дует двозначними голосами,
Що безтілесно розгойдуються
За темрявою плинності, —
Приплив і відплив тієї самої хвилі, єдиної хвилі,
Вали відроджуються без упину,
І, щоб розгорнути сувій світла
До самого берега,

І ця, і та — ви зливаєтесь у єдине тіло
Для кохання моєї душі, що єднається з вами.

Усі і кожен переливаються одне в друге,
І єдине, що я можу зробити, —
Це злитися з вами.

Під червоним небом моїх повік
Гори
Друзі моїх рук
І ліси що палають у темряві
І лікі звірі

Виростають із пальців твоїх
О мої зуби
І вся земля вмираючи стискається

А потім кров заливає землю
І таємниці згоряють живі
І всі розпанахані загадки
Віддано до останнього крику ночі

Отак буває коли вона приходить
Щоразу
Отак буває коли вона входить у мене
Щоразу
Несучи моє серце над головою
Наче урну сповнену світлом.

*З французької переклав
Віктор КОПТІЛОВ*

РІНА ЛАНЬЄ

ОСТРІВ

Тиша, самотній крик збентежив би весь ліс і стурбував би легенду.
Нереальні стовбури, що в воді задивились на себе, — це гострі шогли
великого корабля.

Незабаром відчалить блаженний острів, де часом здіймається вихор
птахів.

Він, зелений, попливе на своїх співучих крилах по галявинах неба.
Він пливтиме довго, тягнучи за своєю кормою золоте руно шезлого
сонця.

Тиша — я знаю оманливі звияги кохання й бентежні мандри від
чекання до спогаду.

*З французької переклав
Всеволод ТКАЧЕНКО*

ВІІ ДЕРЕВ

Вії дерев навколо великого ока ночі
Дерева віють навколо великого ока ночі
Гори піску оточують велике й тихе озеро неба нічного

Наші дороги спочинку перетинаються нині
Наші поля спочивають і миттєве тремтіння

вітерцем налітає на трави

Наші поля розгортаються тихо
Над брунатними теплими й світлими глибинами землі
І наші ліси розпускають волосся своє по схилах.

Ти народився, перемішаний зі мною, немов прадавнє
світло в невагомих водах,
Ти народився далеко від мене, мов сонце планет,
що потопають у вогні,
Ти народжуєшся в мені безупинно, мов тисячі хвиль,
що виринають із моря, завжди їм чужого,
А я беру на плечі хвилі, нехай твоя доля досягне,
як полудень над дзвіницею.
Той ковток води, що до тебе прийшов з верховин
льодовика, — це моє мовчання в тобі,
І слід мого виклику — пахощі ті, що скоряють троянді тебе.
Багрянець киреї твоєї, яким ти пишаєшся, — то розпачливий
жаль розлуки зі мною,
Бо я — це кохання без тривалого миру, сумного полону.
Я в тобі, я — ніщо, шумовиння, я — дріжджі для хліба твого.
Ти в мені, ти палкий магніт, я не відхиляюсь і на ризку від тебе,
Я піднесла блакить зору твого, і ти вкрився ранами світу.
Я невловний зворотний бік печаті твого імені.
Коли покине тебе твій подих, я зберу для тебе дихання забутих мерців,
Коли ангел зрадить бажання твоє, це буду я — потаємна
омана прокляття,
Ти народжуєшся в мені безупинно, мов у юній померлій,
без бруду і крові.
Крила твої — від втечі моєї, могутність лету твого — від втечі моєї.
Від мене — не спадковість молока, а ці уста, ніколи
не врятовані від стогону.
Я — обійми кохання, простерті в неіснування
без липучої смоли існування.

СВІЧКА

Тиша така, що свічка не відпускає вогню,
що дерева бояться торкнутися світла птахів;
наші руки тихо говорять про руки кохання,
як свічка про свої зібрання тіней.

Не торкайся ні води, ні вітру перед лицем вогню,
ні смерті, ні слів перед лицем кохання;
хай твоя дбайлива рука захистить цю свічку
і душу моїх мовчазних птахів...

*З французької переклав
Віктор КОПІЛОВ*

АННА ЕБЕР

ЛЮБОВ

Ти — плоть моєї плоті, ранок, полудень, ніч, усі мої години та
пори року;
Ти — кров моєї крові, всі мої джерела, море і мої іскрометні сльози;
Ти — колони мого будинку, мій кістяк, дерево мого життя, шогла моїх
вітрил і всі мандри в глибині мого ества;
Ти — нерв моїх нервів, мої найчудовіші букети радості, всі гарячі
барви;
Ти — подих мого подиху, вітри та борвії, свіже повітря цього світу
підіймає мене, наче безліч наметів;
Ти — серце моїх очей, всеосяжний погляд, найбагатший, привезений із
крайнеба ужинок міст і просторів;
Ти — смак світу; ти запах мокрих доріг, і змішані на піску небеса
та припливи;
Ти — тіло мого тіла, моя земля, усі мої ліси, всесвіт тоне
в моїх обіймах;
Ти — лоза виноградна і плід; ти — вино і вода, ти — хліб і стіл,
причастя і свідомість на порозі смерті;
Ти — моє життя, що, звільнене, швидко тікає по межі світанку; ти —
мить і розв'язані руки мої;
Ти — оновлена таємниця; ти — моє ніжне й чуже обличчя, і серце, що
квилить, мов рана, у жилах моїх.

ГОЛОС ПТАХА

У невідомому гаю
Я чую голос мертвого птаха.

Птах співає про свою жалобу
Деся поруч
Із моєю ніччю.

Я чую, як шелестять тополі,
Співаючи біля мене
Свою плавну пісню.

Чорний
Острів маленький.
Неволя.

Від мене до птаха,
Від мене до цієї жадоби,
Від мертвого птаха
Жодного шляху,
Жодної допомоги.
Хай внутрішній голос
Почує про його жалобу,
Хай він розповість про неї.

Так само поранений,
Так само, зрештою,
Тією ж ніччю,
Тією ж смертю,
О змучений Раю!

*З французької переклав
Всеволод ТКАЧЕНКО*

Мертва дівчинка лежить поперек дверей.

Ми знайшли її вранці, забиту на порозі,
Неначе підтяте деревце при дорозі.

Ми боїмось виходити з тих пір, як там лежить забита —
Біляве дитя в спідничці з оксамиту,
А звідти струмує молочна ніч її ніг.

Ми намагаємося жити замкнено,
Галасу не зчиняємо,
Чистимо хату пирососом,
По шухлядах нудьгу розкладаємо.
Наші жести живуть самі по собі
На кінці незримої ниточки
Так само, як наші розтяті вени.

Наше життя таке маленьке і тихеньке,
Що жоден повільний рух
Не проходить крізь це ясне люстро,
В якому видно, як наша сестра
Купається в синьому сяйві місяця,
А запах тліну міцнішає кожну мить.

*З французької переклав
Віктор КОПТІЛОВ*

АЛЬФОНС ПІШЕ

МРЯКА

Тривати; благословляти цю осінню зливу,
Таку покірну вигинам душі,
Таку п'янку для моєї незрушної долі-мряки,
Запалих обривів і важких годин.

Груднева злива, ріка самотності.

Угамувати холод божевілля краєвидом:
Пісок і ринь громадаються в моїх ночах;
Виставити під дощ навстріч морозам
Мирну ніжність, і серце, і розум.

Груднева злива, ріка самотності.

ВИР

Тікай від цієї спокійної хвилі,
Де надто виблискує небо.
Я знаю, обійми, тобі милі,
Заберуть сонце від тебе.

Я знаю,
Твої ноги — моїм ногам сестри,
І серце твоє лежить у моїй руці.
Вичерпаймо ж останній краєвид
Прощального спогаду.

Твоя ніч єдина в ночі моїй,
Твоя душа тоне в моїй невгамовності,
Твоя полум'яна музика вмирає в безмежжі моєї тиші,
Над тобою простерлися водорості моїх повільних пестоців...

У нових скойках твоїх уст і очей
Я увічнюю
Смертну ніжність моїх цілунків
І моїх сліз.

*З французької переклав
Віктор КОПТІЛОВ*

ЕЛУА ДЕ ГРАНМОН

ОЗНАЧЕННЯ

Птах розчиняється в небі,
Дівча розчиняється
У світлі та відблисках
Зорі, розчиненої у воді.

Її око — краплина води
На листочку, це плід,
Що сяє в зеленому затінку,
Це зоря у воді.

А ще — це серце птаха,
Якому перехопило подих у небі.
Це — погляд дівчини.

ВІК МРІЙ

Коли ви підете спати
Під зеленим небом дерев?
Коли ми разом із вами
Залишимо землю?

Я зберіг для вас однієї
Сади мовчання,
Де танцюватимете ви, безумна,
У черевичках із зірок.

Вологі пахощі землі
І пахощі троянди,
Сяйво квіток — усе це ви,
Коли розплющите повіки.

О ще незнане щастя!

ДІВЧИНА

За дитячими іграми
Ваші очі такі ясні,
А на пляжі розваг
Так багато несподіванок!

Тіні
Стали свіжіші
За джерельну воду.

О ваше тіло — юне деревце,
Зачудоване своїм першим цвітом!

Полонянка тіні,
Ви дасте більше цілунків,
Аніж дерево має листя.

*З французької переклав
Віктор КОПТІЛОВ*

ЖАН-ГІ ПІЛОН

ШЛЯХ ДО БАТЬКІВЩИНИ

Говорити, що величезні вітрила ранку ніколи не повинні шезнути.
Ні світло, що нищить небосхили, ні дощ, ні дерева, ні ніч,
ніщо.

Говорити, щоб жити, щоб розплющувати очі та кохати. Щоб відшукати
рідне село, десь завіяне безпам'ятним снігом.

Говорити, щоб не чекати більше завтра, щоб не чекати на протязі
наступних місяців, а щоб довести цей день до радості простих слів,
одного погляду, однієї години, цілої й остаточної.

Чи ж наберешся ти цього безмежного чекання батьківщини, щоб
повторювати слова, яких я тебе навчу з появою озер і гір, зим і
дощу?

Чи ж володітиму я цим даром мов, без якого слово вітчизна стане
неправдою?

Ми — свідки народження ще не визнаного краю. Нам, викоханим спокійною увагою першовідкривачів, відомо, що ми самі.

Сніг — як відстань, що зростає, як ненависть біля дверей будинків, як приниження, яке маємо перебороти.

Мій край під снігом, мов непритомна жінка, мов судно, що тоне, мов брат-ворог.

Буває, холодними вечорами, мов надія на відлигу, лунає крик загубленого птаха.

Дивитись, бачити, чекати. Завчи ці слова і повторюй їх доти, доки не ввійдуть вони в твою кров.

Дивитися на овес, що досягає, на життєдайну річку, що тільки й прагне бути річкою та рухом, дивитися на порепані руки селян

Бачити перса дівчат, димарі міста, біль на дні очей.

Чекати, бо це — єдиний вибір у житті твоєму.

Чекати на батьківщину — день по дню, поразка за поразкою, радість за радістю. Вивчати край, якого ти, можливо, і не знатимеш.

Вимога батьківщини!

Хто ж я такий, щоб сміливо стріти таке безмежжя, щоб умістити в собі сто тисяч озер, сімдесят п'ять річок, десять гірських кряжів, три океани, північний полюс і сонце, що ніколи не заходить над моїм краєм?

Де мені звести дім серед цієї безмежності, серед цих вітровіїв? З якого боку засадити город? Як вимовляти, всупереч негоді, звичайні слова, слова життя: жінка, хліб, вино?

Є країни для дітей, інші — для мужів, є кілька країн для велетів...

Поки вивчиш слова життя, вже й час учитись помирати.

Любити цей край — бажати подвигів, свого благословення, своїх оман і надій; боятися цього краю — це страхатися своєї смерті; вірити в цей край — це вірити в працю власних рук.

Глибокий біль ніколи не чужий любові.

Я з того краю, що існує як пляма під полюсом, як газетна суміш, як розмитий фільм.

Як навчитися скоряти простори й пори року, ліси й морози? Як розпізнати серед них свою подобу?

У цій країні нема володарки: вона — експромт. Все тут може народитися, все може загинути.

Називай речі, завжди називай рослини, камені, предмети.

Пам'ятай ім'я, що прикуте до кожного обличчя, до кожного тіла, до всіх обіймів. Скажи, ким ти є, що ти будуєш, у що ти віриш, що любиш. Скажи також, що ти ненавидиш, але без зневаги. Скажи, як зветься твоїй дім, твоє місто, твої товариші. Називай всі істоти і речі правдивими іменами, щоб знати, хто ти.

Не можна бути чужим у власнім тілі, не можна бути чужим у власнім краї.

Мучить мене не те, що я живу не коло тебе, а те, що я ніколи не чую твого голосу, що я ніколи не відкриваю білої ночі твоїх очей.

Ти — там, як гнів заблудлої людини чи надія жнив. Я ніколи не бачив рухів твоїх рук, ні спокою на твоєму обличчі. Ти — тінь і відсутність, ти — країна народження.

Увечері немає ложа, є тільки голі мечі.

Наш край — як траулер, що пливе у відкрите море, до великих міграцій і безіменних надій.

Наш край, що лине супроти хвиль і вітрів, здійснятих світанком, але які вже несуть благодійність у священну хвилину місяця.

Наш край, що пливе до оманливих небосхилів і вічної ночі...

Та на борту є таємничі люди, товариші твої, скривджені, як ти, наївні й ніжні.

Це вони будуть стояти за твій край.

Ти ніколи не будеш у своєму краю як у власній родині.

Ти будеш вести лік поразкам, битвам, втомі і приниженням.

То й що з того, як тобі скажуть, що ти не звідси, що ти не маєш права
на ці краєвиди, що належиш ти до іншого часу, що ти нічого
досі не зрозумів?

Натомість ти знаєш, що ця земля житиме тільки тобою і тими, хто
приніс їй свої пісні.

В ім'я рідного краю ти мусиш боротися, щоб зберегти своє ім'я. Іншого
шляху немає...

Що таке батьківщина? Це дика земля, що їй не видно кінця-краю, чи
це гарячі обійми дівчат усіх міст світу?

Чи хмари ластівок, або осінні ліси, пожерті барвами й вогнем, дадуть
нам забути хоч одну ніч забуття?

Надходить день, коли кожна людина відшукає свою батьківщину і
утвердить її назавжди.

ДЕРЕВО

Своїми медовими жилами
Серце землі сягає
Шовкового склепіння, безмежних небес.

Тінню своїх рук
Серце липневого вітру
Куйовдить біляві голови.

Тінню хмар, повних птаства,
Серце дерева вінчається
З великим сонцем вічного дня.

*З французької переклав
Всеволод ТКАЧЕНКО*

ТІНІ

Одного дня
Я захотів узяти її в своє майбутнє
Моя мрія її розважала терпляче
Під тисячею таємниць
Виростає птах або жінка
Її ім'я тремтить у тих самих звуках
Які стануть лілеєю
Чайкою чи коханою

ТВОРЧА МИТЬ

Поклади сюди руки
Наче два остаточні обриси
Що не зрадять твоєї пам'яті
О прекрасна таємнице

Затремтіли нерви твої
Назустріч голові обертом
Аби вставити шарніри
Персонажам яких ми втілюємо

Ти забула свою вагу
На берегах де ув'язнюють
Чорних чайок
І відкривають твоєму тілу
Палкі обрії мрії
Мрії про світ і про життя
Що тануть і змішуються
Палають на поклик твоїх очей
У безмірі пахощів
Я не знаю як росте мед
І механізму крил
І дверей де чекають тебе і мене
Окремо
Я не хочу знати нічого крім поклику дня
Ліній твого стегна
І страху тіла мого
В мить кохання
Дерево вже не бачить своєї долі
Камінь забуто на дні ріки
Сподіваюсь упізнати кожен струмінь
Її течії
Дай мені свої руки
О прекрасна таємнице
В цю ніч твою пам'ять осяє блискавка

*З французької переклав
Віктор КОПТІЛОВ*

СЮЗАННА ПАРАДІ

Є дні коли я здаюся негарною
меке мучать безглузді видіння
наче я перетинаю дзеркальну кімнату
навшпиньках

І я вже не співаю
і навіть море тікає від покинутих скойок
Як затримати відплив що рине додолу
Є дні коли я здаюся самотньою

Ким стаєш ти часом коли твоя голова біліє
а твій сон заростає тернами
я боюся просочитися крізь шкіру
крізь малесенькі незримі отвори
і втратити кров безтямно крапля по краплі

Є дні коли я здаюся втомленою
наче мій спокій уже не в тобі

КІНЕЦЬ ОДНОГО СВІТУ

Я загубила слід пловучих островів
лишився тільки дрібний скляний непотріб
кляцання наших кісток під сурдину часу
і дзвіночки крові

що кличуть заблуканих тварин

було забагато простору щоб їсти безпечно траву
чий погляд був такий довгий щоб їх усіх охопити
щоб їх затримати тут
не знаю яка тиша супроводила їх вдалині
який полум'яний біг все ще віддаляє їх

тут місто замкнуло свої незрушні двері
сторожа ліхтарів заповнила вулиці
не побачиш ні антилопи ні тіні газелі
і мене самої наче вже немає

Мої острови ковзнули у хвилі околиць
де оленячий крик мішається з гавканням гончаків
сповнюючи порожнє повітря

*З французької переклав
Віктор КОПТІЛОВ*

СІЛЬВІЯ СІКОТ

ПОЛЮВАННЯ

Усією своєю печаллю
усім своїм острахом
я силую себе мовчати
щоб не поранити тебе
щоб не вбити тебе

а ти жадаєш щоб я всміхалась тобі
крізь сльози
щоб ти високо ніс мою гордість
і не знав сумнівів

і ти починаєш говорити
вранішній круче
і тоді я хапаю рушницю
і націлююсь в тебе крізь хащі

ПУТА

Бути вільною
від отих пил що гризуть мое тіло
від отих ножів що погрожують мені лезами
від отих голок що зшивають мій добробут

я заломлюю руки вранці
скручую собі в'язи вдень
перерізаю вени вночі

і стаю порожня мов м'яч
незворушна мов лялька
солоні мов сльоза
німа мов барабан
і нарешті можу любити

П И Л

І хай живе чистота
і це вже початок кінця

коли все чисте
планета спиняється
складає руки час
і глибоко зітхає сонце

тепер близько
грёх годин дня

на речі
вже не сідають
маленькі часточки пилу
притягнуті сонцем
таким ніжним на цьому прюзі

у цей час діти
бачать солодкі сни
у цю мить школярі
не слухають учителя
у цю хвилину матері
захоплюються їх самотністю
а батьки підраховують їхні мрії

а потім школярі повертаються до шкіл
і діти прокидаються
батьки беруться до роботи
матері до бажань

планета продовжує тихо-тихо
обертатись

а пил спадати

*З французької переклав
Віктор КОПТІЛОВ*

П'ЄР МОРАНСІ

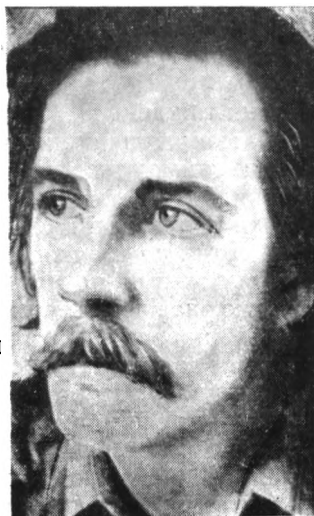
Саме тут я єсмь і ви суть
на оцій сторінці
де я існую реальніше ніж у грубій ведмедячій
шкурі

де я схований глибше ніж якір корабля
де я більше кричу більше втручаюсь у світ

тут я не деінде влучаю мов стріла
тут я вдираюсь у кров
тут я вгризаюсь у плоть

північ не на компасі вона тут
запаморочення не в натовпі
воно тут
найістотніша суть міста не в місті
вона тут не деінде
на оцій сторінці я народжуюсь
і на цій сторінці мене вбивають

тут усе ясніше ніж в оці сича
тут усе ніжніше ніж під шкірою дитини
бо саме тут глибоко орється й пишеться
тут а не на прапорах
тут а не у краєвидах

ЕЛЕН

Вона входить у мене шляхами без ліхтарів
І сироватка дня враз розлітається бризками
Її тоненька рука щомить запалює приховані багаття
О як я кохаю цю жінку і який каламутний світ
Суть речей корчиться під їх зовнішністю
А душу їхню загнали так далеко що кажуть
Наче потаємні струмені в них творять наше мовчання
Вона входить у мене а я в неї пульсом
Раною грою поштовхами повітря
Тремтінням коріння танцями листя
Наче дзеркальна зала в нашій глибині
Наче приборкують коней у нашій глибині без упину

Вона входить у мене поранена я в неї без голови
я в неї без очей без обличчя без рук
Ми живемо одне в одному безрозсудно
Голо без кольорів доки триває подорож

ВІРШ ЯКИЙ ІСНУЄ НЕ ОДИН ТА ЯКОМУ СЛІД БУТИ САМОТНІМ

Кінчик тижденька
Неділька в тонких ниточках снігу
Людці займаються дрібничками
Прокидається собі помалу вікно в паморозі
Тільки один погляд серце вмирає
Концертик по транзистору
Три рядочки на паперовій скатертині
І палко засвічуються на мить
Проблемки зарплати замало
З малих рахуночків ростуть великі боржища
Малий пропуск у рядку дає простір душі
Та це не так помітно
Принижуються перед нічим заради нічого
Терплять образочки
Та діставши пювка втираються

Баладки в автомобільчику
Ще про ниточки закурених шляхів
Ще про те як вони творять краєвиди
Країні бракує одного поверха

Вечори коротенькі
О десятій годині пісок засипає очі
Живіт хоч неси на продаж
Здоров'я погане людина в'яне мороз ніяк не перестане
Життя минає котиться в глухий кут
Щось звужується в мозку
Розгортається пам'ять
Перед тим як ринуть спогади

Неділька перед каміном якого нема
Жіночка не зупиняється
Справочки жіночок
Не потребують допомоги
Це зручно

Дзвіночок по телефону
Маленька згадка великих друзів це дивно

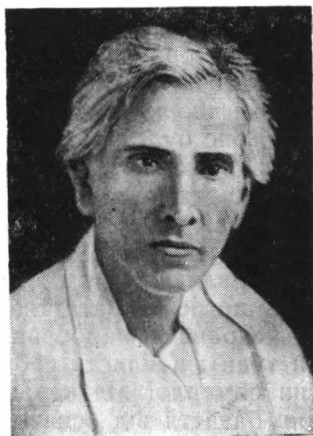
Чашечка кави на прощаннячко?
І маленьке «добраніч» на порозі про всяк випадок
Великі друзі роблять маленькі візити

Кінчик тижденька перед здоровенним тижнищем
Що помалу наближається у своїх шкарбунах
Голова паморочиться мінінадіями
Мікрожіночки по той бік бінокля

І усмішка неначе гримаса

*З французької переклав
Віктор КОПТІЛОВ*

ШОРОТЧОНДРО ЧОТТОПАДДХАЙ

Цього року за постановою Всесвітньої Ради Миру в усьому світі широко відзначається 100-річчя з дня народження видатного бенгальського письменника, класика індійської літератури Шоротчондро Чоттопаддхая.

Шоротчондро народився 15 вересня 1876 р. Перші твори його побачили світ у 1912 році, одразу ж заповнивши серця читачів. Його популярність була така велика, що в очах сучасників затьмарювала навіть популярність Р. Тагора як прозаїка.

Творчість Ш. Чоттопаддхая зіграла значну роль в демократизації бенгальської літератури і її героя. В країні, де гніт релігійний був не менш страшний, ніж гніт соціальний, Шоротчондро своїми творами наполегливо виступав на захист його жертв, не поминаючи проблеми соціальної нерівності.

Письменник помер 1938 р., залишивши по собі близько сорока повістей і оповідань, тринадцять романів, чотири п'єси, ряд статей.

Оповідання «Рай для безталанної» написане в 1923 р. Щоб глибше зрозуміти конфлікт, який лежить в його основі, треба знати деякі релігійні уявлення індусів. За їхніми віруваннями вогонь очищає померлого від гріхів. Поховання рівнозначне оскверненню, душа похованого небіжчика не може потрапити до раю.

Л. СТРИЖЕВСЬКА

РАЙ ДЛЯ БЕЗТАЛАННОЇ

ОПОВІДАННЯ

Пропасниця за тиждень доконала дружину Такурдаша Мукхурджо — вона була дуже похилого віку. Старий Мукхурджо, чоловік заможний, забагатів, торгуючи рисом. На похорон зібралися його сини, дочки, численні онуки і челядь — і все це більше скидалося на свято. Мешканці села сунули юрмою подивитися на пишну похоронну процесію. Дочки небіжчиці, ревно плачучи, намазали материні стопи товстим шаром кармазинової фарби і щедро намастили кіноварю проділ у її волоссі, невістки напахтили чоло сандаловою пастою, опорядили небіжчицю і краями своїх сарі обтерли з її ніг останній земний пил. Квіти, пахощі, гірлянди, гучні розмови — все це мало нагадувало жалобну церемонію. Здавалося, наче, проживши п'ятдесят років у шлюбі, хазяйка заможного дому знову справляє входи до господи свого чоловіка. Старий Мукхурджо віддав останню шану супутниці свого життя, крадькома змахнув при цьому пару сльозинок і заходився втішати зажурених дочок та невісток. Під ранішнім небом залунали гучні голоси: люди вигукували імена Харі¹. Усе село рушило за небіжчицею.

Слідом за багатолюдною процесією, три-

¹ Харі — одне з імен бога Крішні.

маючись поодаль від неї, ішла одна жінка. Це була мати Кангалі². Власне, вона прямувала на базар, несла на продаж кілька баклажанів із свого городу. Але показність цього видовища змусила її забути і про базар, і про баклажани, зав'язані в поділ сарі. Раз по раз витираючи сльози, що туманили очі, вона разом з усіма прийшла до місця спалення. Воно було зразу за селом на березі річки Горур. Там ще зрана приготували купу дров, сандал, розтоплене масло, сік квіткових пелюсток, пахощі, камедь і все інше, необхідне для кремації. Мати Кангалі зупинилася поодаль, не зважуючись наблизитись. Зійшовши на пагорбок, вона з жадібною цікавістю стежила за похоронною церемонією, пильно вдивляючись у все, що діялось. Коли тіло підняли і поклали на велике погребне багаття, складене із найкращого дерева, в очі їй кинулися яскраво нафарбовані стопи, і вона ледве потамувала бажання побігти туди і покласти собі на голову трішки фарби з ніг небіжки. А коли син померлої під волення присутніх, що вигукували імена Харі, запалив багаття від освяченого мантрами полум'я, з очей матері Кангалі знову покотилися сльози, і вона заговорила:

— Ти щаслива, ти вирушаєш до раю. Благослови мене, щоб і моє багаття так само запалила рука Кангалі. Вогонь, запалений рукою сина! Як багато це важить.

Її серцю стало тісно в грудях, коли вона побачила, з якою шаною вся родина — чоловік, сини, дочки, онуки, челядь — виряджають небіжчицю до раю. Їй це видавалося безмірним щастям. Клуби густого диму піднялися від щойно запаленого багаття до неба, відкидаючи синюваті тіні, і матері Кангалі здавалося, наче серед них вона виразно бачить обриси невеликої колісниці. Її стінки розмальовані, верх оповитий ліанами, а всередині хтось сидить. Обличчя не впізнати, але між волоссям — смужка синдур, а стопи ніг покриті фарбою. Підняте до неба обличчя матері Кангалі було мокре від сліз.

В цей час хлопчик років чотирнадцяти-п'ятнадцяти потягнув її за край сарі:

— Мамо, чому ти тут стоїш? А їсти ти приготувала?

Мати озирнулась:

— Зараз, зараз!

Показавши пальцем угору, вона схвильовано заговорила:

— Дивись, дивись, баба³, брахманка вирушає в рай на колісниці! Хлопчик здивовано звів голову.

— Де? — Якийсь час він вдивлявся і зрештою промовив: — Мамо, ти захворіла! — Він був розгніваний. — Вже полудень. Ти гадаєш, я не хочу їсти? — Тут він помітив сльози на очах матері і запитав: — Мамо, адже померла хазяйка з дому брахманів. Чого ж ти плачеш?

Аж тоді мати Кангалі прийшла до тями. Хутко витерши сльози і пересиливши себе, вона промовила:

— Ну, чого б мені плакати? Просто дим в очі потрапив, от і все!

— Так ти плакала через дим?

Не заперечуючи, мати взяла синопку за руку. Побачити кінець церемонії їй не пощастило.

Ну що можна розповісти про життя матері Кангалі? Її мати не вдовзі після пологів померла, і розгніваний батько назвав дитину

² Мати Кангалі — у Бенгалії жінок, які мають дітей чи племінників, прийнято називати «Мати такого-то», «тітка такого-то».

³ Баба — пестливе звертання до хлопчика чи юнака

Обхагі⁴. Її гірке життя цілком виправдало вибір такого ймення. Вона росла без матері, батько рибалив, днював і ночував на річці. Однак, якимсь дивом, маленька Обхагі все-таки вижила і згодом стала матір'ю Кангалі. Її віддали заміж за чоловіка на ймення Рошик Багх. Незабаром він покинув Обхагі і перебрався до іншого села, а вона з маленьким Кангалі на руках залишилася тут.

Тепер Кангалі виріс, йому минав п'ятнадцятий рік. Нещодавно він почав учитися плести кошики, циновки та інші речі з очерету, і Обхагі сподівалася, що, коли в неї вистачить сил ще на кілька років, її безталанню прийде край.

Повернувшись від ставу, куди він ходив прополоскати рота після їжі, Кангалі побачив, що мати складає те, що лишилося від обіду, в глиняний горщик. Він здивовано запитав:

-- Мамо, а ти хіба не їла?

— Вже так пізно, бабá, що й їсти перехотілося.

Хлопчик не повірив:

— Перехотілося? Покажи-но каструлю.

Це вже не вперше мати Кангалі відбувалася подібними відмовками. І цього разу, пересвідчившись, що в каструлі ще залишилося трішки рису, він повірив матері. Так, вона, мабуть, і справді відмовилася від обіду не заради нього. Задоволений, він заліз до матері на коліна. Хлопці його віку, звичайно, так не роблять. Але Кангалі ріс кволою дитиною. Тому, позбавлений товариства однолітків, він приохотився до материнської ласки. Ось і тепер він обійняв матір за шию і пригорнувся щокою до її обличчя. Та раптом Кангалі занепокоївся:

— Мамусю, яка ти гаряча! Навіщо ти в таку спеку пішла дивитися, як сплять небіжчика? Чи ти ніколи цього не бачила?..

Мати поспішно затиснула йому рота:

— Ой-ой-ой, бабá, не можна так говорити, це гріх. Наша пані — правдива спасенниця, і знаєш, вона від'їхала до раю на колісниці.

Хлопчик із сумнівом мовив:

— Ет, скажеш! Хто від'їжджає до раю на колісниці?

Мати заперечила:

— Я на власні очі бачила колісницю, сину мій, а в ній сиділа мати-брахманка, і стопи в неї були пофарбовані! Адже всі це бачили!

Хлопчик притулювся до матері і замислився. Він змалку звик вірити їй. Коли вона говорить, що всі бачили таку річ, то так воно й було. Як тут не повірити?

Згодом він тихенько мовив:

— Значить, ти також поїдеш до раю? Мама Бінді якось сказала тітці Ракхалі: «В кварталі носіїв⁵ немає щирішої праведниці за матір Кангалі».

Мати не відповідала. Так само тихо Кангалі продовжував:

— Скільки горя і напасті звалилося на тебе, коли нас покинув батько. Але я не пам'ятаю, щоб ти хоч раз згадала його недобрим словом. Ти вірила: от підросте Кангалі і для тебе минуться лихі часи. Що було б зі мною, мамо, коли б не ти? Напевно, я вже давно помер би з голоду.

Мати міцно пригорнула до себе сина. І справді, в ті важкі дні їм не бракувало порадників, та не знайшлося людини, яка б запропонува-

⁴ Обхагі — означає «безталанна», «безщасна».

⁵ Носії — одна з нижчих каст. З часом фахова приналежність каст була втрачена. Конституція Індії забороняє кастову дискримінацію.

ла свою допомогу. Натерпілися вони і лиха, і кривди. Від згадки про це на очі Обхагі навернулися сльози. Кангалі простягнув руку і витер їх.

— Мамо,— прошепотів він,— я постелю тобі постіль, добре?

Хлопець розстелив циновку і блаженську ковдру, зняв з помосту подушку і присилював матір лягти.

— Посидь краще дома, Кангалі,— мовила Обхагі.— Сьогодні вже не варто повертатися на роботу.

Ця пропозиція припала до душі Кангалі, проте він сказав:

— Тоді мені не дадуть дві рупії, які належать учневі.

— Та нехай уже пропадають! Ходи-но, я розповім тобі казку.

Заради цього можна було пожертвувати грішми. Кангалі в ту ж хвилину пригорнувся до матері:

— Ну, розповідай,— попросив він.

— Я розкажу тобі про сина раджі, сина воїна, жар-птицю і коня...

То була казка, яку Обхагі безліч разів чула від інших і розповідала сама. Та небавом і син раджі, і син воїна кудись шезли і вона стала розповідати казку, якої її ніхто не вчив. Це був витвір її власної фантазії. Жінку біла лихоманка, і в розпаленому мозку народжувалися все нові й нові чарівні пригоди. Безупинно лилася мова Обхагі, а Кангалі, тремтячи від захвату, жаху і зачудування, міцно обняв матір, наче хотів заховатися у неї на грудях.

Надворі звечоріло, зайшло сонце, і смутні вечірні тіні поступово поглинули все навколо. Але тут, у домі, ніхто не простягнув руки, щоб запалити світильник, ніхто не згадав про облишені хатні справи. Тільки голос хворої жінки лився в густій темряві, подібний до безнастанного дощу, і зрошував нектаром слух укляклого на її грудях сина. То була оповідь про спалення небіжчиці, про колісницю, про кармазинову фарбу на стопах ніг, про те, як праведниця відбула до раю. І ще про те, як убитий горем чоловік, прощаючись востаннє з дружиною, плачучи, взяв пил з її ніг⁶, як діти з вигуками «Харі! Харі!» підняли і понесли тіло матері, як потім син запалив поховальне багаття.

— Цей вогонь, Кангалі, зовсім не вогонь. Це сам бог Харі! А дим, що піднімається до небес, це не дим, баба, а райська колісниця! О, Кангалі, синочку мій!

— Що, мамо?

— Якщо моє поховальне багаття запалиш ти, я також, як та брахманка, потраплю до раю.

Кангалі пробурмотів:

— Ой матусю, не говори так!

Мати, либонь, не чула його. Гаряче зітхнувши, вона провадила:

— Тоді б ніхто не зневажав мене за те, що я низької касті, і ніхто не зміг би мені загородити дорогу до раю. Ах! Варто синові запалити багаття, як звідти з'являється колісниця, щоб забрати матір.

Хлопчик пригорнувся щокую до її обличчя і, затинаючись, пробурмотів:

— Мамо, не говори так, не говори цього, бо я боюся.

— Але ж хто пофарбує мої стопи і накладе на проділ синдур⁷? Ти, рідненький мій, правда? Ти і син мій, і дочка, ти — вся моя рідня.

І жінка рвучко притулила сина до грудей

⁶ Взяти пил з ніг, тобто доторкнутися до чийось стоп, а потім власного чола — жест, що виражає повагу.

⁷ Цей обряд учиняють жінки — члени родини

Наближалася остання година Обхагі. Коротке життя бідної жінки не було чимось примітним. Так само непримітним було і її згасання.

Знахар жив у іншому селі. Кангалі вибрався туди і з благаннями упав кобіраджу⁸ до ніг. Йому довелося заставити глек, тепер він з поклоном вручив кобіраджу рупію. А скільки усякої всячини зажадав знахар: ступку, мед, імбірний сік, листя тулсі. Мати Кангалі розгнівалася на сина:

— Баба, навіщо ти заставив глек, нічого не сказавши мені?

Принесені ліки мати приклала до голови, а потім викинула в грубу.

— Я й так одужаю,— заявила вона.— В домах носіїв ніхто ніколи не вживав ліків! Краще звари трішечки рису і погодуй мене. Хочеться їсти.

Кангалі вперше в житті взявся куховарити. Руки його не слухалися. Він не вмів ані піни зняти, ані визначити скільки треба засипати рису. Дрова в нього не розпалювалися, він ненароком облив їх водою, з груби пішов дим, вариво збігло, обліпивши каструлю. Очі матері засльозилися. Вона спробувала встати, та ледве підвела голову і знову впала на постіль. Попоївши, вона посадила біля себе сина і стала пояснювати йому, що і як треба робити, але тут її кволий голос урвався, з очей ринули сльози.

Сільський перукар умів перевіряти живчик. Наступного ранку він зайшов до Обхагі; взявши її руку, спохмурнів, багатозначно похитав головою і глибоко зітхнув. Хвора зрозуміла, що він хотів сказати, але остраху не відчула, а в хлопця впало серце.

Минув день, минула північ, а світанку мати Кангалі вже не побачила. Ніхто не знає, в який саме спосіб попадають до раю небіжчики з нижчих каст: чи їх відвозять у колісниці, чи їм належить добиратися туди пішки в темряві ночі, одне було зрозуміло — вона залишила цей світ, перш ніж засвітало.

У їхньому дворі росло фруктове дерево. Зрубати його взявся сусіда. Та ледве він ударив сокирою по стовбуру, як раптом прибіг сторож заміндара, дав йому доброго ляпаса і, вирвавши із рук сокиру, закричав:

— Негіднику, хіба це дерево їхнє власне, що ти рубаєш його?

Потерпілий став відтирати шоку, а Кангалі заплакав:

— Пане,— промовив він,— адже це дерево власноручно посадила моя мати. Чому ви без вини побили шановну людину?

Почувши такі слова, сторож-хіндустанець хотів був провчити і Кангалі. Але той сидів біля небіжчиці-матері, торкаючись її. Боячись осквернитися, сторож не зачепив його⁹. На лемент зібрався натовп. Ніхто не перечив сторожеві. Звичайно, негоже було рубати дерево без його дозволу. Люди стали вмовляти сторожа дати такий дозвіл, бо всім, хто приходив відвідати матір Кангалі під час хвороби, вона виповідала своє останнє бажання.

Та сторож був не з таких. Невже вони вважають його йолопом? Завзято жестикулюючи, він заявив, що цими штучками його не одурити.

⁸ Кобірадж — знахар, що лікує засобами індійської народної медицини.

⁹ За віруваннями індусів, доторкнутися до тіла покійного з нижчої касты чи до того, хто доторкався до тіла, означає осквернення

Заміндар не жив у селі, але тут у нього була контора і за старшого в ній — управитель Одхор Рай. Доки сусіди даремно намагалися вмовити сторожа, Кангалі побіг щодуху в контору. Хлопець чув од людей, що заміндарові прислужники беруть хабарі, але був певний того, що коли сам управляючий довідається про таку кричущу сваволу, він одразу ж покладе їй край. Яка наївність! Кангалі не знав бенгальських поміщиків та їх управителів.

Осиротілий, знетямлений від горя й обурення хлопець піднявся нагору. Одхор Рай тільки-но помолився, злегка перекусив і вийшов на ганок.

Вгледівши Кангалі, він здивовано і розгнівано вигукнув:

— Гей, ти хто?

— Я — Кангалі. Сторож побив нашого сусіда.

— Так йому й треба. Гультипака, мабуть, не сплатив податку.

— Ні, бабу-мошай¹⁰, — відповів Кангалі, — він рубав дерево... моя мама померла, — тут він більше не міг стримуватися і розридався.

Ці судорожні схлипування викликали в Одхора глибоке роздратування. Адже хлопчик торкався небіжчиці, хтозна, може, він і тут до чогось торкнувся. Одхор суворо промовив:

— Раз мати померла, то йди собі донизу і стій там. Гей, хто там, покропіть тут гноївкою¹¹. А ти з якої касті?

Переляканий Кангалі вже був унизу, у дворі.

— Ми — носії, — відповів він.

— Носії? То навіщо ж дерево покійнику з касті носіїв?

— Мати звеліла, щоб я запалив поховальне багаття. Ти запитай людей, бабу-мошай, мати всім говорила про це, всі чули.

Повторюючи слова матері, він умить пригадав її безнастанні благання, і до горла йому підкотився клубок. Одхор заявив:

— Якщо хочеш влаштувати для матері поховальне багаття, то принось п'ять рупій за дерево. Зможеш?

Кангалі знав, що це ніяк не можливо. Щоб купити йому жалобний шарф, тітка Бінді заставила за одну рупію мідну миску, з якої він щодня їв. Кангалі похилив голову і пробурмотів:

— Ні.

Одхор скривився і прошипів:

— А як не можеш, то йди і загреби матір на обмілині біля річки. На чіє дерево поквапилися! Негідники, злидні нещасні!

— Це ти про дерево, що росте у нас у дворі, бабу-мошай? — перепитав Кангалі. — Моя мати сама посадила це дерево!

— Сама посадила? Панре, жени хлопчиська в потилицю.

З'явився Панре і виштовхав Кангалі. При цьому він лаявся такими словами, на які здатні лише прислужники заміндара.

Кангалі підвівся, обтрусив із себе пилюку і поволі почвалав з двору. Хлопчик не тямив, за що його побили і чим він завинив. Але черстої душі управителя це не вразило. Та й справді, інакше він не був би управителем.

— Пореш, — покликав він, — а з'ясуй-но, чи не значаться за цим хлопцем якісь недоїмки. Якщо так, то відними в нього сіть чи що там знайдеться, а то цей покидьок може втекти.

¹⁰ Шанобливе звертання.

¹¹ За уявленнями ортодоксальних індусів, корова — священна тварина, навіть очищає від гріха.

В домі Мукхурджо незабаром поминки. До них залишився один день. Йдуть, як і годиться, приготування. Старий Такурдаш особисто керує ними. А тут перед його очима постає Кангалі і каже:

— Моя мама померла.

— Ти хто? Чого ти хочеш?

— Я — Кангалі. Мама наказала, щоб я влаштував поховальне багаття.

— Ну то й влаштовуй.

А тим часом розповзлися чутки про випадок у конторі. Хтось здогадався:

— Мабуть, хлопець хотів би роздобути дров.

Це здивувало і роздратувало Мукхурджо:

— Ви чули, які примхи! Завтра і позавтра мені знадобиться багато дров! Іди, іди геть, тут ти нічого не дістанеш, — промовив він і пішов у своїх справах.

Пан Бхоттачарджо, який сидів тут і складав реєстр необхідних для церемонії речей, порадив:

— Де це таке було, щоб у вашій касті спалювали покійників. Обсмали їй обличчя соломою і закопай на обміліні біля річки.

Старший син пана Мукхурджо проходив повз них із заклопотаним виглядом. Почувши їхню розмову, він сказав:

— Чи ви бачили, Бхоттачарджо-мошай, нині перший-ліпший хлопчака хоче бути брахманом! — І пішов далі у своїх справах.

Кангалі більше нічого не просив. Він аж постарішав за ці декілька годин. Ледве переставляючи ноги, хлопець повернувся до тіла матері.

Яма, викопана на річковій обміліні, стала останнім притулком Обхагі. Мати Ракхала подала Кангалі запалений віхоть соломи. Скерувавши його руку, вона торкнулася вогнем обличчя небіжчиці і відкинула соломі геть. Потому присутні закидали могилу землею, і від матері Кангалі не лишилося й сліду.

Всі поспішали повернутися до своїх домівок, лише Кангалі закинув голову і пильно вдивлявся в маленьку цівку диму, яка здіймалася до неба від догоряючого віхтя.

*З бенгалі переклали
Лідія СТРИЖЕВСЬКА та Віра СУЛИМА*

ДОРОТІ ЛАЙВСЕЙ

Дороті Лайвсей — одна з найвідоміших англомовних поетес Канади. Також авторка прозових творів, автобіографічних есе. В 30-х роках багато писала про економічну депресію, про капіталістичні протиріччя, гостро виступала проти фашизму під час боїв в Іспанії та другої світової війни. Поетичний доробок Дороті Лайвсей найповніше зібраний у виданні «Дві пори року» (1972).

Мати поетеси, Флоренс Лайвсей, першою в Канаді переклала англійською мовою вірші Т. Г. Шевченка. Дороті Лайвсей готує зараз нове видання перекладів матері з української мови.

ІМІГРАНТ НІК ЗІНЧУК

(Уривок)

Іммігранти, новоприбульці...

Жінки в хустках з широко розплющеними очима,

Мовчазні, мов елеваторні башти.

Вони уздірили хрест на горі: став Монреаль реальністю!

Гомінкі береги міста, у безмежжі розлиті вулиці...

А весна — це селянка в хустці;

У хустині, що зеленим розкинулась ген по всіх схилах.

Праця душі зводить судомою.

Злет, падіння... Сьогодні тут був, а назавтра — не знати де.

І сидиш на гравії, позираючи в небо,

Бутерброди ковтаючи, коли вони є в тебе.

«Гей, Нік! Подивись на дівчину — така гарна, я її знаю —

До жени її, обійми її, поцілуйся з нею;

Коли, друже, мільйонерів з нас не буде ніяким чином —

Нагадаймо самим собі, що ми поки що мужчини!...»

Іммігранти...

Рік минав за роком,

Колеса заводів обертались повільніше,

Люди позбувались роботи дедалі швидше — під паркани,

На паркові лави; замінені штрейкбрехерами в'юнками.

Ти прожив п'ять таких літ, Нік — як ти вижив?

А вже два роки, як блукаєш вулицями,

Стукаєш у брами фабричні —

Вони шорстко відлунюють і знов поринають в іржаву тишу.

На стіні, дощем поплямлений, напис: «Нові можливості...»

Безробітні руки твої...

Ти знову й знову повторюєш, Нік Зінчук, слова ці:

«Пекельний час!»...

МАТІР

Вона, йдучи, не знає самоти. І крок її повторюється в русі
Метеликових невагомих крил, в зростанні трав,
Забавах цуценяти, в бульдозера поважному кректанні,
У тому, як жердиною вузькою китаець балансує на човні.

Самотність їй і подумки чужа. Слова її — в щасливій рівновазі
З безмежним простором і з тісністю, із колесом вагонним
Та з коліном, яке поранив хлопчик щойно в грі,
І з сонцем, що натхненно обіцяє нам теплий, світлий і щасливий
день.

А потім день закінчиться.
Та жінка пригадає години пережиті
І знову заклопотано іде крізь багна, вже подолані, та пастки.
Печатка ночі значить вирок дню.
А жінка ще не знає, де вона,
Бо стільки сповідей минулий день зберіг для неї —
Потрібно всі почути.
А потім — ще й повіки
Схилити до дрімоти у кімнатах,
Де сонні діти дихають духмяно.

З ЧАСІВ ВІЙНИ...

Ти мовчки йдеш від мене. Сил бракує
Або відваги, щоб знайти слова,
Сумні й напружені чи виклично красиві,
В яких мою самотність затаю.
І я кажу невимушено так: «Бувай здоровий!»
З брязкотом слова ті летять зі сходів, котяться подалі,
Аж я не бачу вже й не чую їх.
Зате я чую крок твій.
Біля хвіртки ледь клямка брязнула.
З брязканням світ розпався на тисячі шматків.
Цей виднокруг побільшився, безмовний,
І ти зникаєш в ньому.
Ці алеї... Коли ти знов гулятимеш по них?
Коли цей шторм завуркотить для тебе,
Розбурхуючи хвилями затоку?
...Туманна ніч кістки деревам білить,
Але ми не ховаємося в ній —
Ми ростемо.
Ми надто вже високі,
Щоб нас під цим гіллям сховав туман.

НЕВИДИМЕ СОНЦЕ

Життя — щире полум'я, і ми живемо
завдяки невидимим сонцям, що суцї в нас...
(Томас Браун).

На схилї дня тепло в долонях зводжу;
Вони любовним полум'ям палають,
Проміняється, неначе ізотопи,
Які дають відчути часоплин.
...У річці днів — швидкі й гарячі нурти.

Буває — тіні погребів холодні, буфет холодний —
Але світло сонця і там живе
В смарагдових салатах та сріблї холодцю.
Ще й нагорі, у пастці спалень,
Загорнуте у білість — теж воно.

О руки мої, радісно пророслі в центрі сонця —
Вони для тепла —
Я вас палю в роботі цілоденній,
А прийде ніч — згорнуся у клубочок,
І коло сонячне окреслю тілом...

*З англійської переклав
Віталій КОРОТИЧ*

ВАРІАЦІЇ ПРО ДЕРЕВО

I

Ув'язнена в житлі тісному,
Оця свідомість, Слово —
Мені велить, хай важко, бути
Самотнім, та серед людей,
Єдиним, та у парі з іншим,
Заплетеним у предківське коріння,
Але й у мандрах, в просторах надхмарних.

Є корені на світі,
Що прагнуть вимокнути в хмарі,
Що голосно до владаря волають,
Що тягнуться, аби знайти поживу,
До сонячного лику?
Світ — навпаки: поглянь, як він
Осяйно котиться на пальми,
А я, глибоке непомірно,
Лечу у синій вир,
Гілками вічності хитаю,
Чи граю з місяцем в футбол.

II

Древо падає в море
На березі далекім
Грошима сипле
на поміст зелений

Той міст тополиний
Лишився для нас
Де грались малими —
Де ж дім про запас?

СПАДОК

I

Мій батько дужим був і нерішучим
І я вдалася в нього
Мій батько
Відверто свою думку говорив
Така ж і я

Боровся він за правду
І шлях до неї нелегкий бував
Він часом спотикався об каміння
І з вірного шляху збивався
І часом пив на самоті
І плакав

Вряди-годи я теж
П'ю забагато
І відсипаюсь
У камінних снах

Помер мій батько
Втомлений до краю
Безталанням
Пошли й мені такий кінець!
Та тільки, щоб не в ліжку
Наче він
але в путі як бігтиму
до сонця

II

Чуприна батькова
неначе грива лева
Його каблучка
на моєму пальці

Сама себе питаю — хто я?
Я відчуваю вже прекрасно
тягар немолодого тіла
і зморшки навколо очей
і помарнілі щоки
Та я жива — а танцюрист
що в грудях б'ється
Так ніжно садовить мене
на шкуру лева.

ДИТЯЧІ ЛИСТИ

Вони — моя пожива потаємна,
Я причащаюсь ними
у найтемніших закутках
мого покою,
де ні душі нема;
вони лежать у мене на вікні
у сонячному світлі —
я наскрізь бачу їх,
я чую голоси тонкі,
я бачу спробу малюка
зробити перші кроки,
невпевнений і тихий голос,
що лине до небес:
«он пташка... пташка...»

Байдуже, хто вони —
чи мої діти, чи онуки,
вони примарні гості, їх листи —
сердечної самоти пожива;
вони тріпочуть в сонячній промінні,
що лине крізь віконниці мої.

*З англійської переклала
Віра СУЛИМА*

Вільгельм де РУБРУК

На початку XIII ст. татаро-монгольська орда, досягнувши Адріатики, відійшла назад, але Європа тривожно чекала повторної спустошливої навали. Слово «татари», майже невідоме європейцям до кінця XII ст., тепер викликало повсюдний страх. Не дивно, що передовсім стривожились такі близькі сусіди потерпілих країн, як Франція, Англія, занепокоївся і римський папа. В глибину Монголії, до двору Великого хана, виряджаються посланці — місіонери (наприклад, Плано Карпіні в 1245 р.). Ширяться чутки, ніби християнином став Сартах, син Бату (Батия), особливого розголосу набуває легенда про пресвітера Іоанна — правителя якоїсь могутньої християнської держави в Азії. Виникає ідея союзу з монголами проти ісламу в інтересах хрестоносних походів. Саме можливість організації такого союзу мала визначити місія, яку, за розпорядженням французького короля Людовіка IX, очолив Вільгельм де Рубрук, чернець ордену міноритів-францісканців.

Рубрук (1215—1293 рр.), фламандець за походженням, тривалий час жив у Франції, був близьким до французького короля, знався з відомими людьми свого часу, наприклад, з Роджером Беконом, який згодом використав спостереження Рубрука в своїй праці «Opus Majus». Ось ті скупі відомості про Рубрука, які ми сьогодні маємо. Значно більше говорить про мандрівника його твір — опис подорожі до монголів, адресований Людовіку IX. Рубрук захоплює нас своєю незвичайною спостережливістю, широтою інтересів, значною на той час ерудицією, стійкістю і витривалістю, яка дивувала навіть самих монголів.

Вирушивши в травні 1253 р. з Акри, де перебував після невдалого хрестоного походу Людовік IX, Рубрук прибув до Константинополя; звідти кораблем дістався до Судака (Солдай), що на півдні Криму. Далі, придбавши коней і вози, мандрівник по-

дався причорноморським степом на схід, щоб зустрітись із Сартахом; проминувши Дон і Поволжя, мандрівник потрапив у стан Бату-хана, який відправив його аж у Каракорум, до самого Мангу-хана. Перше ніж досягти цієї далекої, ніким з європейців ще не описаної столиці Монголії, Рубрукові довелося кілька місяців кочувати разом з ханським двором; тоді-то й придивлявся він до побуту та звичаїв монголів. Пробувши в Каракорумі близько двох місяців, Рубрук вирушив назад. Покидаючи Каракорум, Рубрук розпрощався з одним із своїх товаришів по мандрівці, ченцем Варфоломієм з Кремони, який назавжди залишився на чужині, не знайшовши в собі сил і відваги долати труднощі зворотної дороги. Щасливо повернувшись за рік до Акри, Рубрук складає тут своє знамените донесення Людовіку IX. Про дальше життя мандрівника відомо лише, що після тривалого перебування в Сирії він з дозволу свого ордену повернувся до Парижа.

Поїздка Рубрука не дала очікуваних результатів: християнські проповіді не зворушили монголів, не став християнином Мангу-хан, не обговорювалася, отже, й можливість коаліції проти магометан. І все ж таки подорож Рубрука не була даремною: опис її — це не тільки яскрава картина життя й побуту тогочасних монголів, а й своєрідна енциклопедія, яка подає достовірні дані з історії, географії, етнографії й навіть лінгвістики. Це дозволяє поставити Рубрука поруч з його знаменитим сучасником Марко Поло. Рубрук розширив горизонти тогочасних наук, зокрема, географії. Завдяки Рубруку східна цивілізація постала перед європейцями вже не в легендарному, а в досить реальному освітленні.

Рубрук не тільки пильний спостерігач, а й захоплюючий оповідач. Мова його далека від класичної латини, стиль простий, невимушений, зате вислів точний, описи прозорі й влучні. Він прагне якомога повніше й яскравіше змалювати все бачене. «...я б і справді вам змалював усе це, коли б умів малювати», — зауважує Рубрук, відтворюючи барвисту картину побуту татар.

Постать Рубрука весь час привертає увагу дослідників; зростає кількість присвячених мандрівникові наукових праць, перекладів його твору. Українською мовою цей твір перекладенс вперше.

Андрій СОДОМОРА

Львів.

ПОДОРОЖ У СХІДНІ КРАЇ ВІЛЬГЕЛЬМА ДЕ РУБРУКА, БРАТА ОРДЕНУ МІНОРИТІВ, РОКУ БОЖОГО 1253

Найвеличнішому і найхристияннішому володареві Людовіку¹, з божої ласки славному королю франків, брат Вільгельм де Рубрук шле вітання і бажає завжди радуватись во Христі. Написано в Екклесіасті про Мудреця: «Піде він у чужинні землі, звідає там чимало добра, чимало й зла». Звершив і я це діло, королю, пане мій, та коли б як мудрець, а не як дурень, бо ж не один робить те, що й мудрець, та не по-розумному, а радше по-дурному; боюсь, щоб і я не був із числа таких. Все ж, яким би то чином я не доконав цього, оскільки ви на моїм відході веліли мені описувати все, що лиш побачу серед татар, ще й застерігали, щоб я не боявся бути велемовним, — роблю, як ви звеліли, та все-таки з острахом і неміливістю, бо бракне мені відповідних слів, які випадало б писати вашій славній величності.

Про міста й краї, що зустрілись нам по дорозі до татар

Нехай же буде відомо вашій священній величності, що року божого 1253, сьомого травня, ми спустились на Понтійське море², яке в народі називають великим морем. Як я довідався від купців, воно має в довжину тисячу чотириста миль і ділиться немовби на дві частини: десь посередині його розташовані два виступи землі, один на півночі, другий — на півдні. Південний називається Синополь³; це — замок і гавань турецького султана. Північний — це якась область, яку латини називають сьогодні Хазарією⁴, а греки, що живуть на її побережжі, — Касарією, тобто Цезарією. В море вклинюються там ще якісь виступи, теж від півдня в напрямі Синополя. Між Синополем і Хазарією грита миль; отже, від цих виступів землі в напрямі до Константинополя в довжину і в ширину нараховується сімсот миль і стільки ж — у східному напрямі, тобто до Іверії, що є областю Георгії⁵. Ми прибули в область Хазарію або Касарію, яка є немовби трикутником, що на заході має місто, яке називається Керсона⁶, де був замучений святий Климент. Пропливаючи неподалік від цього міста, ми побачили острів, на якому височить храм, збудований, як кажуть, руками ангелів. Посередині цієї області, десь у напрямі її південного відрога, розташоване місто, яке називається Солдайя⁷, звернене боком до Синополя.

¹ Людовік IX (1214—1270) — французький король з династії Капетингів, організатор сьомого хрестового походу 1248—1250 рр. (Тут і далі примітки подаються за виданням: «В. де Рубрук. Путешествие в восточные страны». М., 1957.)

² Тобто Чорне море.

³ Тобто Синоп, захоплений турками 1215 р., — місто на південному узбережжі Чорного моря.

⁴ З IX століття так називався Крим.

⁵ Тобто Грузії.

⁶ Херсонес Таврійський — з V ст. опорний пункт Візантійської імперії в Криму.

⁷ Італійська назва Судака, головного порту Криму в середині XIII ст.

Туди причалюють усі купці — ті, що приїждять з Туреччини і хочуть іти далі, до північних земель, як і ті, що надходять з Русі й хочуть із північних земель дістатись до Туреччини; ці привозять горностаїв, білок та інші цінні хутра, ті ж — бавовняні тканини, шовк і всілякі пахощі. На сході цієї області є місто, що називається Матріка⁸, де ріка Танаїс⁹ впадає в Понтійське море й утворює гирло завширшки в дванадцять миль. Ця ріка, ще не впавши в море, розливається на півдні, неначе власним морем¹⁰, яке тягнеться в довжину і в ширину на сімсот миль, глибиною ж ніде не перевищує шести кроків; тому великі судна туди не запливають, але купці з Константинополя, причалюючи до згаданого міста Матріки, висилають звідти свої човни аж до ріки Танаїсу, щоб скуповувати там сушених осетрів, лящів та силу всякої іншої риби.

Так от згадана область Хазарія омивається морем з трьох боків: від заходу, де є Керсона, місто Климента, від півдня, де місто Солдайя, вершина області, куди ми й причалили, і від сходу, де місто Марітандіс або Матріка й гирло Танаїського моря. Вище від цього гирла лежить Зікія, яка не підкорюється татарам, а на схід від неї живуть свеви¹¹ й івери, які теж не визнають влади татар¹². Далі, на південь лежить Трапезунд¹³, що має власного правителя на ймення Гвідо з роду константинопольських імператорів; той кориться татарам. Далі міститься Синополь, який належить турецькому султану; він теж кориться татарам. Далі — земля Вастація¹⁴; його син зветься, як і дід по матері, Аскар¹⁵, і він не кориться татарам. Від гирла Танаїсу на захід, до Данубію¹⁶, все їм підвладне. Навіть і за Данубієм, у напрямі до Константинополя, Волощина, земля Ассана¹⁷, Мала Булгарія аж до Склавонії — всі платять їм данину, мало того: останніми роками, крім усталеної данини, з кожного дому вони брали ще й одну сокиру й усе залізо в зливку, яке тільки могли знайти.

Отже, ми причалили до Солдайї 21 травня, а перед нами приїхали якісь купці з Константинополя; вони сказали, що туди мають прибути посланці з Святої Землі, які наміряються йти до Сартаха¹⁸. Я ж на Вербну Неділю¹⁹ прилюдно оголосив під час своєї проповіді в церкві св. Софії, що сам я — не посол ні ваш, ні чий-небудь інший, що йду в краї невірних, виконуючи приписи нашого ордену. Як тільки я приїхав у Солдайю, згадані купці попередили мене, щоб я все-таки був обережний у своїй мові, бо вони вже розголосили, що я посол, і, якщо я буду заперечувати це, то мені можуть не дати дозволу на переїзд. Тоді я й звернувся до начальників цього міста, вірніше до їхніх заступників, бо начальники поїхали ще взимку з даниною до Бату і до того часу не повернулись; повів я мову так: «До нас дійшла чутка зі Святої Землі, що ваш володар — християнин. Ось і зраділи невимовно всі християни, особливо ж найхристиянніший володар, король франків, який нині воює з сарацинами, щоб вирвати з їхніх рук святі місця. Тому й хочу я піти до Сартаха і вручити йому грамоту короля, в якій той переконає його в користі загального християнства».

⁸ Тмутаракань — руських літописів — торгове місто; з кінця XI ст. входить до візантійських володінь.

⁹ Грецька назва ріки Дону.

¹⁰ Ідеться про Азовське море.

¹¹ Очевидно, свани, мешканці Сванетії.

¹² Рубрук помиляється — татари підкорили їх 1239 р.

¹³ Це велике торгове місто на півдні Чорного моря було захоплене монголами у 1244 р.

¹⁴ Іоани III Дука Ватацес (1222—1254) — нікейський імператор; платив данину монголам. Вів успішну боротьбу проти хрестоносців, підготувавши відновлення Візантійської імперії 1261 р., розгромленої хрестоносцями на початку XIII ст.

¹⁵ Феодор Ласкаріс, син Вастація, третій нікейський імператор.

¹⁶ Тобто до Дунаю.

¹⁷ Михайл Асень, про якого згадує Рубрук, царював з 1246 по 1277 р.

¹⁸ Син Бату, онук Чінгіс-хана, успадкував владу в Золотій Орді по смерті батька. Помер 1256 р. в дорозі з Монголії до Золотої Орди.

¹⁹ Тобто 12 квітня 1253 р.

Вони радо прийняли нас і прихистили в єпископській церкві. Єпископ сам був колись у Сартах й оповідав мені багато доброго про нього, чого я потім не знайшов.

Тоді запитали нас, чи для перевезення наших речей ми хотіли б мати вози, запряжені биками, чи воліли б вантажних коней. Купці з Константинополя радили мені взяти повозки, а навіть і придбати власні криті вози, на яких руси возять свої хутра, й скласти на них усі ті речі, яких я не потребував щоденно, бо коли б я вибрав коней, то на кожній стоянці довелося б усе майно знімати і знову вантажити на інших коней. Крім того, я сам міг би їхати повільніше верхи на коні біля биків. Я прийняв їхню раду, але, як виявилось, лиху, бо пробув у дорозі до Сартах цілих два місяці, а міг би обійтися лише місяцем, коли б узяв коней. За порадою купців, я привіз із собою з Константинополя певну кількість плодів, мускатного вина й смачних сухарів, щоб обдарувати головних начальників і, таким чином, полегшити собі проїзд, бо жоден з них прихильним оком не гляне на того, хто приходить з порожніми руками. Однак, не розшукавши там начальників міста, я склав усе це на один віз, бо мені сказали, що такими дарунками буде вельми вдоволений сам Сартах, якщо мені вдасться довести їх аж до нього. І ось із початком червня ми рушили в дорогу з чотирма нашими критими возами і ще з двома, які ми одержали від них і на які склали сінники, щоб було на чому спати вночі; дали нам також п'ять верхових коней, бо нас було п'ятеро: я і мій товариш, брат Варфоломій з Кремони, Госсель, який віз подарунки, чоловік божий Тургеман і хлопчина-прислужник Миколай, якого я викупив у Константинополі з ласкаво виділених вами грошей. Дали нам ще й двох людей, які провадили наші вози, пильнували биків і коней. Від Керсони аж до гирла Танаїсу побережжя вклинюється в море стрімкими виступами, а між Керсоною і Солдайєю є сорок замків, і майже кожен з них має свою мову; було там чимало й готів... На північ, за цими узгір'ями, на рівнині, багатій джерелами та струмками, тягнеться розкішний ліс; за ним розляглась інша величезна рівнина, яка закінчується лише з п'ятиденним переходом і, сягаючи аж до крайніх північних меж цієї області, звужується, омита морем зі сходу й заходу, так що видається одним великим перекопом від одного й до другого моря. Цю рівнину ще до приходу татар заселяли комани²⁰, й змушували згадані міста і замки сплачувати їм данину. З приходом татар така сила команів запрудила цю область аж до берегів моря, що, голодуючи, поїдали вони одні одних... Окраїна цієї області рясніє великими озерами, їхні береги багаті соляними джерелами; вода цих джерел, як тільки потрапить до озера, утворює тверду, подібну до льоду сіль. З цих соляних водоймищ Бату і Сартах мають великі прибутки, бо з усієї Русі приїздить туди по сіль, і за кожен навантажений віз дають два шматки бавовняної тканини, яка коштує півперпера²¹. По сіль прибуває туди ще й морем безліч суден, і всі вони сплачують податок у відповідність до свого вантажу. І ось на третій день після того, як ми залишили Солдайю, нам зустрілись татари. Як тільки я опинився серед них, мені видалось, що я й справді потрапив у якийсь цілком інший світ. Опишу вам у міру своїх сил їхнє життя та звичаї.

²⁰ Комани або кипчаки (в руських літописах — половці) — народ тюркського походження, що заселяв у XI—XV ст. причорноморські степи.

²¹ Східна золота монета

Про татар і їхні житла

Вони ніде не мають своєї постійної оселі й про майбутнє своє пристановище не турбуються. Вони поділили між собою Скіфію, яка простягається від Данубію до сходу сонця. Кожен начальник знає, залежно від того, скільки він має під собою людей, межі своїх пасовищ, знає також, де належить випасаги отари взимку та влітку, навесні й восени. Взимку вони спускаються до тепліших південних місцевостей; влітку піднімаються до холодніших земель, на північ. На придатних, хоч бідних на воду пасовищах вони пасуть свої стада в зимову пору, бо тоді випадає сніг, який заміняє їм воду. Своє житло, в якому сплять, вони закладають на виплетених з пруття колесах: такі ж прутти, що служать замість кроків, сходяться вгорі в одне мале кружало, над яким стримить шийка, що нагадує димар. Вони обмотують її білою повстю, часто ще насичують вапном, білою глиною й порошком із кісток, щоб яскравіше блищала; іноді ж уживають вони й чорну повсть. Цю повсть, якою обмотано верхів'я шийки, прикрашають всякими малюнками. Перед входом вони теж вивішують ткану візерунками повсть. Зшиваючи різнобарвні повстані кусні, вони зображують виноградні лози, дерева, всіляких птахів і тварин. Такі житла бувають дуже великими й іноді мають тридцять стіп завширшки. Якось я виміряв по сліду воза віддаль між його колесами: вона становила двадцять стіп, сама домівка, поставлена на колеса, виступала по обидва боки принаймні на п'ять стіп²². До одного ьоза, що тягнув таку домівку, було запряжено, як я нарахував, двадцять два бики: одинадцять в один ряд по ширині воза і ще одинадцять — перед ними в першому ряді. Вісь його своїми розмірами нагадувала корабельну шоглу; на возі, перед входом у домівку, стояв якийсь чоловік, погукуючи на биків. Крім того, з тонко порозщеплюваних прутин вони виплітають щось на зразок великої чотирикутної скрині; над нею, з одного краю до другого, протягують опукле накриття з таких же прутиків і спереду роблять ще невеликі дверцята. Потім покривають цю скриню, чи хатку, чорною повстю, просяклого жиром або овечим молоком, щоб вона не промокала під дощем, і так само прикрашають різнобарвними або пуховими тканинами. В такі скрині вони складають все своє начиння і дорожчінності, міцно прив'язують їх до високих, запряжених верблюдами возів, щоб можна було й через ріки з ними переправляться. Скринь цих вони ніколи не знімають з возів. Коли ж, роблячи зупинку, вони знімають свої домівки, то завжди звертають їх дверима до півдня, а вози зі скринями розставляють по обидві сторони поблизу жител, на половину тієї віддалі, яку пролітає камінь; таким чином, домівка стоїть між двома рядами возів, немов між двома стінами. Жінки обладнують собі чудові вози, які можна було б хіба що змалювати, а не описати; я б і справді вам змалював усе це, коли б умів малювати. Один заможний моал²³ або татарин має, звичайно, сто або й двісті таких возів зі скринями. Сам Бату має двадцять шість жон, і в кожній з них одна велика домівка, крім інших, менших, які стоять за великою домівкою і є немовби кімнатами, в яких живуть дівчата. Кожна така домівка має при собі двісті возів. Коли вони ставлять домівки, то перша жінка закладає свій двір на західному боці, потім — всі інші по порядку; отже, остання буде на східному краю, а віддаль між двором однієї і другої жінки дорівнюватиме віддалі, яку пролітає камінь. Двір заможного моала, таким чином, може видатись великим містом, тільки чоловіків у ньому виявиться дуже мало. Навіть одна слабосила жінка легко править двадцятьма чи тридцятьма возами, бо земля там рівнинна. Вози, запряжені биками або верблюдами, вони прив'язують один за другим;

²² Описи Рубрука підтверджуються археологічними матеріалами.

²³ Тобто монгол.

на передньому сидить жінка, погукуючи на бика, а всі інші рухаються слідом за ними рівною ходою. Якщо по дорозі трапиться якийсь незручний перехід, то вони роз'єднують вози і переправляють їх по одному. Ідуть мірно, неквапно, як то ходить ягня чи бик.

Про їхні постелі, їхніх ідолів та обряди перед питтям

Коли вони розставляють домівки, звернувши їх дверима до півдня, то кладуть на північному боці ложе господаря. Місце жінок завжди із східного боку, тобто по ліву руку господаря дому, коли він сидить на своєму ложі обличчям до півдня; місце чоловіків — з західного боку, тобто по праву руку. Чоловіки, входячи в хату, ні в якому разі не вішають свого сагайдака на боці жінок. Над головою господаря завжди повинне бути зображення, ніби лялька або фігурка з повсті, яку називають братом господаря; інше подібне зображення завжди можна побачити над ложем господині, його називають братом господині, і прибивають ці зображення до стіни. Вище, між цими двома, прикріплюють ще одне, маленьке й тонке зображення, що є немовби сторожем усієї домівки. Господиня дому кладе праворуч, біля підніжжя свого ложа, на підвищенні, козячу шкуру, наповнену вовною або якоюсь тканиною, а побіч неї — маленьку фігурку, звернену до служниць і жінок. При вході, на стороні жінок, є ще одне зображення, з коров'ячим вим'ям, призначене для жінок, які доять корів, бо доїння корів — жіночий обов'язок. При другому боці входу, по стороні чоловіків, є інша фігурка, з кобилячим вим'ям, для чоловіків, які доять кобил. Коли вони зберуться, щоб пити, то спочатку скроплюють напоєм те зображення, що є над головою господаря, тоді — усі інші по порядку. Потім з хати виходить слуга і кропить напоєм із кухля тричі на південь, кожен раз преклоняючи коліно: це роблять для вшанування вогню; потім так само кропить на схід: цим вшановують повітря; потім на захід, вшановуючи воду; на північ кроплять, споминаючи мертвих. Коли господар тримає в руці келих і має вже пити, то перед тим відливає на землю належну їй частину напою. А якщо п'є верхи на коні, то, перше ніж випити, ллє на шию або на гриву коня. І ось, покропивши так на чотири сторони світу, слуга повертається в дім. Там уже стоять наготові два прислужники з двома келихами й стількома ж полумисками, щоб подати напій господарю та його жінці, яка сидить поруч з ним на ложі, але трохи вище. Коли ж у нього багато жінок, то та, з якою він спить уночі, сидить коло нього вдень, а всі інші в той день повинні приходити до тієї домівки, щоб пити; там відбувається в той день зібрання, і дарунки, з якими приходять того дня, збагачують скарбницю тієї жінки. Біля входу стоїть ослін, на ньому бурдюк молока або якогось іншого напою і келихи.

Про їхні напої і про те, як вони заохочують інших до пиття

Взимку вони виготовляють смачний напій з рису, проса, ячменю і меду, світлий, наче вино; мають вони, крім того, й вино, яке довозять їм з далеких країв. Улітку вони п'ють тільки кумис. Його ставлять завжди на долівці під дверима, і тут же стоїть лютніст зі своєю лютнею. Наших гітар і скрипок я там не бачив, зате там є чимало інших інструментів, яких у нас нема. Коли господар починає пити, то один із служників вигукує: «Га!» Лютніст при цьому б'є по струнах. А під час великих свят всі плещуть у долоні й танцюють під бренькіт

лютні: чоловіки — перед господарем, жінки — перед господинею. Коли ж господар вип'є, служник знову вигукує те саме, а лютніст мовчить. Тоді вже п'ють усі по колу, чоловіки й жінки, часто наввипередки, безсоромно й захланно. А ще як бажають заохотити когось до пиття, то хапають його за вуха, сильно тягнуть, щоб розширити йому горло, і танцюють, і б'ють у долоні перед його лицем. Так само, коли у них велике свято, один бере повний келих, а двоє інших стають праворуч і ліворуч від нього, і так усі троє, пританцьовуючи і приспівуючи, наближаються до того, кому мають подати келих, і співають, і танцюють перед ним; та щойно їй простягне руку по келих, вони раптом одскакують і знову так само повертаються. Так вони піддурюють його, по тричотири рази забираючи в нього з-під носа келих, поки добре не розворушать його й не наженуть охоти до пиття, і тоді лише дають йому келих і співають, і плещуть в долоні, і притупують ногами, поки не вип'є до дна.

Про їхні харчі

Щодо їхньої поживи та харчових припасів, то хай вам буде відомо, що їдять вони без розбору всяке падло, а серед стількох отар і стад неодмінно гине багато тварин. Але протягом літа, поки вони мають кумис, тобто кобиляче молоко, то й не дбають про іншу їжу. Отож, коли в ту пору гине в них бик чи кінь, вони нарізають м'ясо тонкими куснями і, розвішуючи його на сонці й вітрі, висушують; ці кусні швидко висихають без солі, й навіть жодного смороду не видають. З кінських кишок виробляють вони ковбаси, смачніші, ніж із свинини, і споживають їх свіжими. Все інше м'ясо приберігають до зими. З бичачої шкіри виготовляють великі бурдюки, в дивовижний спосіб висушуючи їх у димі. З задньої частини кінської шкіри роблять прегарні черевики. М'ясом одного барана вони частують п'ятдесят або й сто чоловік і роблять це так: нарізають м'ясо дрібними шматочками на тарілочці з сіллко і водою — інших присмак вони не знають, — потім вістряв ножа або навмисне для цього зробленою виделкою — такими в нас їдять зварені в вині груші або яблука — подають кожному один або два шматочки, залежно від кількості їдців. Перше, ніж розподілити м'ясо барана, господар сам бере собі той кусень, який йому до вподоби, а коли кращий шматок оддає комусь із гостей, то той мусить з'їсти його сам і не має права ділитися з іншим; коли ж не зможе з'їсти всього, то повинен взяти решту з собою або віддати своєму прислужнику, якщо той, хто його пильнує, присутній; якщо ж ні, тоді вже ховає це в свій каптарак, тобто в чотирикутну торбину, яку вони носять при собі, зберігаючи в ній подібні речі, навіть кістки, якщо не було часу як слід обгризти їх: обгризуть потім, щоб не пропадало м'ясо.

Як вони виготовляють кумис

Сам кумис, тобто кобиляче молоко, виготовляється так. Забивають у землю два кілки і, напнувши довгий шнур, прив'язують до нього приблизно о третій годині дня лошат тих кобил, яких думають доїти. Тоді кобили стоять біля своїх лошат і дають себе доїти спокійно. Якщо якась кобила надто норовлива, тоді хтось один ловить лоша і, давши йому трохи поссати, швидко забирає, а на його місце тут-таки стає доїльник. І ось, зібравши багато молока, яке, поки свіже, таке ж солодке, як і коров'яче, зливають його у місткий бурдюк або дзбан і починають збивати відповідним товкачем, який унизу завтовшки з людську голову, всередині ж продовбаний. Як тільки вони починають збивати, молоко відразу

скипає, наче молоде вино, робиться кислим і починає бродити; його збивають доти, доки не добудуть масла. Тоді молоко пробують на смак і, якщо воно досить гостре, п'ють. Воно пощипує язик, як виноградне вино, залишає на язиці присмак мигдального молока, цілюще діє на людську утробу, а тих, у кого слабкі голови, навіть п'янить; крім того, воно гонить багато сечі. Для потреб знатних вельмож вони виготовляють також каракумис, тобто чорний кумис. При цьому кобиляче молоко не зсідається: правилом є те, що ні в одній тварини, якщо в її утробі немає зародка, молоко не зсідається; отже, якщо в животі кобили немає зародка лошаги, то її молоко не зсідається.

Так от, молоко збивають так, що все густе, що є в ньому, осідає на дно, як винна гуща, а все чисте залишається зверху, подібно до сироватки або білого виноградного соку. Гуща дуже біла; її дають рабам, і вона наганяє глибокий сон. Прозорий напій вживають вельможі, бо він справді приємний на смак і дуже корисний. Довкруг свого стану, на віддалі одного дня дороги, Бату має тридцять чоловік, і від кожного з них він будь-якого дня дістає таке молоко від сотні кобил, отже, щоденно він має молоко від трьох тисяч кобил, окрім того білого молока, яке приносять йому й інші. Бо, як у Сирії селяни віддають третину своїх плодів, так і тут татари повинні що третій день приносити до двору своїх вельмож кобиляче молоко. З коров'ячого молока вони спочатку добувають масло, кип'ятять його, аж поки воно повністю не звариться, а потім зберігають його в баранячих шкурах, які навмисне для цього залишають. Хоч масла вони й не солять, воно не псується, бо добре зварене. Так і зберігають його взимку. Решткам молока, яке залишається після масла, дають якомога більше прокинути, потім кип'ятять його, і від цього воно зсідається, а тоді висушують його на сонці, поки не ствердне, як недогар заліза, і ховають його в мішки на зиму. Взимку, коли їм бракує молока, вони кладуть цей кислий осад, по-їхньому гріут, у бурдюк, заливають теплою водою і сильно потрушують, поки осад не розчиниться у воді, яка від нього стає кислою; цю воду вони й п'ють замість молока. Понад усе остерігаються вони пити чисту воду.

Про тварин, якими вони харчуються; про їхній одяг та про полювання

Знатні вельможі мають маєтки на півдні, звідки приносять їм на зиму просо й борошно. Відняки добувають собі все це взамін за баранів і шкіри. Раби ж наповнюють свій шлунок брудною водою і цим вдовольняються. Ловлять вони й різних мишей, яких там є чимало. Однак тих мишей, які з довгими хвостами, вони не їдять, а віддають їх своїм птахам. Самі ж вони їдять повчків і тих мишей, хвости в яких короткі. Водиться там багато бабаків, по-їхньому согур; ці гризуни збираються на зиму в одну нору по двадцять або по тридцять ураз і сплять шість місяців; їх виловлюють там у великій кількості. Є ще й кролі з довгими, наче в кицьки, хвостами, порослими на кінці білим або чорним волосом, є чимало й інших звірят, придатних для їжі, і татари добре на них знаються. Оленів не доводилось мені там бачити, іноді бачив зайців, зате газелей зустрічав повсюди. Диких ослів я бачив там у великій кількості; вони схожі на мулів. Бачив я там ще й іншу породу тварин, їх називають аркалами. Вони нагадують баранів: мають такі ж заокруглені роги, але настільки великі, що я заледве підняв однією рукою пару таких рогів. З цих рогів виготовляють там великі келихи. Також є там багато соколів, кречетів і чапель; усіх їх вони носять на правій руці, а соколові надягають на шию невеликий ремінець, який звисає йому до половини грудей. Пускаючи сокола на здобич, вони лівою рукою

за допомогою цього ремінця нахиляють йому голову і груди, щоб він уникав таким чином зустрічних подувів вітру, або щоб не злітав надто вгору. Отже, значну частину поживи вони добувають собі полюванням.

Щодо їхнього одягу та уборів, то знайте, що з Китаю та інших східних країн, а також з Персії, як і з інших південних країв, їм привозять шовкові й золоті тканини, а також бавовняні, у які вдягаються влітку. З Русі, з Мокселю, з Великої Булгарії і Паскатиру²⁴, тобто Великої Угорщини, з Керкісу²⁵ — всі ці краї звернені до півночі і вкриті лісами — та з багатьох інших підлеглих країв, які лежать на півночі, їм привозять різні дорогі хутра, яких я ніколи не бачив у нас і в які там одягаються взимку. Вони завжди виготовляють собі на зиму принаймні два хутра: одне, волосом звернене до тіла, друге — назовні, до вітру й снігу. Ці хутра здебільшого пошиті з вовчих, лисячих або інших шкур. Вдома вони одягаються у ще інше, тонше хутро. Відняки виготовляють верхнє хутро з собачих або козячих шкур. На лови збираються багатолюдним загonom і оточують місцевість, де, як гадають, є звірі. Потім помалу наближаються один до одного, немовби живим кільцем охоплюючи звірів; тоді й пускають у них стріли. Із шкур вони шиють собі також штани. Багаті підшивають до верхньої одягу шовкову підкладку, дуже м'яку, легку й теплу. Вбогі ж підбивають свій одяг полотном, бавовняним або з тонкої вовни, яку можуть добути з грубшої. З грубшої вовни вони виготовляють також повсть, якою покривають свої домівки, скрині й ложа. З вовни, додавши до неї третину кіньського волосу, вони сплітають також мотузки. З повсті вони виготовляють плащі, чепраки і шапки від дощу. Таким чином, вони потребують багато вовни. Чоловічий одяг ви бачили.

Про те, як чоловіки стрижуть волосся, і про убори жінок

Чоловіки виголюють собі на маківці голови чотирикутник, і від передніх кутів ведуть бритвою через тім'я аж до скронь. Вони виголюють також скроні й шию аж до верхівки потиличної ямки, а чоло — спереду аж до маківки, на якій залишають чуприну, що спадає до брів. Залишене по кутах потилиці волосся заплітають у коси, які закручують вузлами й підв'язують до вух. Одяг дівчат не відрізняється від одягу чоловіків, хіба що в дівчат він трохи довший. Проте на другий день після одруження жінка виголює собі голову від середини аж до лоба; носять широке плаття, схоже на вбрання монахині, але ще ширше й довше; спереду воно має розріз і зав'язується з правого боку. Тим і відрізняються татари від турків, що турки зав'язують свій верхній одяг з лівого боку, а татари — завжди з правого. Крім того, вони мають убір, яким прикрашають голову, і називається він бокка. Виготовляють його з кори дерева або з якогось іншого легкого матеріалу. Бокка кругла й така велика, що охопити її можна лише двома руками. Завдовжки вона в один лікоть, або й більше, а зверху чотиригранна, мов би капітель колони. Ззовні облицьовують її дорогіною шовковою тканиною. Всередині бокка порожня, а в капітель, тобто в цей чотирикутник, встромляють пучок пташиних пір'їн або тонких тростин, довжиною так само в лікоть і більше. Цей пучок прикрашають зверху пір'ям павича, убирають його ще й пір'їнками з хвоста селезня, обцятковують коштовним камінням. Заможні жінки накладають цей убір на саму маківку голови й міцно стягують його шапкою, яка має зверху відповідний отвір. Сюди й ховають вони своє во-

²⁴ Інакше — Баскарт; під цією назвою слід розуміти башкірів.

²⁵ Ідеться про землю киргизів.

лосся, зібравши його ззаду й до маківки, немовби в один вузол, кладуть бокку й туго зав'язують її під підборіддям. Ось чому, коли багато жінок ідуть разом, то, глянувши на них здалеку, можна подумати, що це виступає загін воїнів у шоломах і з найженими списами: бокка скидається на шолом, тростина зверху — на спис. Жінки сидять верхи на коні, як і чоловіки, широко розставивши ноги; своє просторе плаття підперізують шовковою, голубого кольору тасьмою; іншим поясом охоплюють свої груди, а під очима підв'язують білу хустку, що спадає їм аж до грудей. Жінки там на диво товсті. Вродливішою вважається та, в якій менший ніс. Вони ще й спотворюють себе тим, що огидно розмальовують собі обличчя. Для пологів жінка ніколи не лягає до ліжка.

Про обов'язки й заняття жінок і чоловіків, про їхні весілля

Жіночим обов'язком вважається: правити возами, ставити на ці вози та знімати з них домівки, доїти корів, робити масло і гріут, виготовляти шкури та зшивати їх. Для зшивання застосовують нитку з жил: ділять жили на тонкі волоконця, сплітають їх потім в одну довгу нитку. Шийють вони сандалі, черевики й інший одяг. Свого вбрання вони ніколи не перуть, бо, мовляв, бог тоді гнівається, і грім гримить, коли розвісити одяг, щоб сушився. Вони навіть б'ють тих, які наважуються прати, і забирають у них одягу. Громовиці ж вони бояться над усе, і, коли гримить, то проганяють із своїх домів усіх чужинців, а самі, закутавшись у чорну повсть, перечікують десь у сховку, поки гроза не вщухне. Ніколи й посуду не миють. Зваривши м'ясо, вони полощуть миску, в яку мають покласти цю страву, киплячою юшкою з казана, щоб знову туди ж її вилити. Виготовляють повсть і обкладають нею домівки. Чоловіки роблять луки й стріли, стремена, вуздечки й сідла, будують житла і ладнають гарби, пильнують коней і доять кобил, збивають кумис, тобто кобиляче молоко, виробляють бурдюки для зберігання кумису, охороняють верблюдів і навантажують їх. Овець і кіз стережуть як чоловіки, так і жінки; поперемінно й доять їх. Перекисле, згусле й пересолене овече молоко застосовують для виробу шкір. Коли хочуть помити руки або голову, то набирають у рот води, потроху випорскують її на руки, зволожуючи волосся й омиваючи голову. Щодо їх шлюбу, то хай буде відомо вам, що жінку там кожен мусить купити, тому й буває, що дівчина вже й перезріє до свого заміжжя: родичі все притримують її, аж поки не продадуть. Ніколи не переступають там першого й другого ступеня спорідненості, зате зовсім не зважають на свояцтво. Тому й одружуються інколи одночасно з двома сестрами. Вдова в них не сміє знову вийти заміж, бо вони вірять, що всі ті, які слугують їм у цьому житті, слугуватимуть і в майбутньому, отже, і вдова, певні вони, після смерті повернеться до свого першого чоловіка. Звідси й походить їхній ганебний звичай, що син іноді може одружитися з усіма жінками свого батька, за винятком своєї матері. Двір батька й матері завжди переходить до молодшого сина. Йому й належить дбати про всіх жінок свого батька, яких він прийняв разом з батьківським двором. І тоді, якщо він бажає, то бере їх собі за дружин, не чуючи кривди, якщо жінка після смерті повернеться до батька. Коли хтось доходить з кимось згоди про одруження з його дочкою, то батько її влаштовує бенкет, вона ж тікає до родичів, щоб там заховатись. Тоді батько каже молодому: «Так ось, дочка моя — твоя; бери її там, це лише знайдеш». І той шукає її разом зі своїми друзями, поки не знайде; знайшовши, мусить одразу ж її взяти і наче б силоміць провадити до свого дому.

Про їхнє судочинство й покарання, про смерть і похорон

Про їхнє правосуддя знайте, що, коли зайшла звада між двома, то ніхто не сміє втручатися, навіть батько не може заступитися за сина. Слабший, однак, повинен поскаржитися перед двором володаря, і якщо хтось після тієї скарги торкне його, то такого вбивають. Але він мусить іти туди негайно, без затримки, і той, хто зазнав кривди, має вести іншого, немов полоненого. Смертю карають лише того, хто схоплений на гарячому або ж сам зізнався. Звинуваченого багатьма людьми віддають на люті муки, щоб зізнався. Смертю карають за вбивство, а також за співжиття не з своєю жінкою. Говорячи «своєю», маю на увазі або його жінку, або дівчину-прислужницю, бо з рабинею він може поводитися як захоче. Смертю карають також за велику крадіжку. За дрібний крадіж, наприклад, за одного барана — аби не часто його ловили на цьому — злодія жорстоко б'ють, і, якщо присуджують сто ударів, значить, винуватець дістає сто палиць. Я кажу про тих, яких карають згідно з вироком двору. Вбивають також лжепослів, тобто тих, які видають себе за послів, а насправді не є ними; також чаклунок — про них я докладніше оповім вам дещо згодом — бо їх вважають за отруйниць. Коли хтось умирає, вони плачуть, жалісно завиваючи над ним, а тоді звільняються на цілий рік від податків. Той, хто був присутній при смерті дорослої людини, не має права входити в дім Мангу-хана²⁶ протягом року; коли ж умирає дитина, — то лише протягом місяця. Біля могили небіжчика вони завжди залишають одну домівку. Якщо небіжчик високого походження, тобто з роду Чінгіса, що був їх першим батьком і володарем, то місце його поховання залишається невідомим. Поблизу того місця, де похований хтось із знаті, завжди є притулок для людей, які оберігають могилу. Я не чув, щоб вони разом з мертвими заховували й скарби. Комани насипають над померлим високу могилу і ставлять на ній статую, що тримає в руці, на висоті пупка, келих; ця статуя звернена обличчям до сходу. Багачам вони споруджують також піраміди, тобто гостроверхі будинки; бачив я подекуди й великі цегляні вежі, подекуди — навіть кам'яні будівлі, хоча каміння там немає. Я бачив одного разу, як біля небіжчика вони розвішали на високих жердинах до всіх чотирьох сторін світу шкури шістнадцяти коней; поставили йому й кумис, щоб він пив, і м'ясо, щоб їв, хоча й говорили, ніби він був хрещений. Бачив я й інші поховання, теж на сході, — великі, викладені каменем майданчики, круглі або чотирикутні, а по їх краях, теж до чотирьох сторін світу, — чотири високі кам'яні брили. Коли хтось захворіє, то лягає до ліжка й ставить на своїм будинку знак, що в ньому є хворий, і щоб ніхто в цей будинок не заходив. Тож ніхто не відвідує хворого, хіба що його служник. А коли захворіє хтось із тих, що належать до великих дворів, то довкола двору розставляють охорону, яка нікому не дозволяє переступити ці межі: бояться, щоб який злий дух або вітер не проник у двір разом з тими, що входять. Самих віщунів вони ніби називають жерцями.

Про нашу зустріч з варварами та про їхню невдячність

Так ось, коли ми опинились серед цих варварів, мені вдалося, як я вже згадував, ніби ми вступили в якийсь інший світ. Вони оточили нас верхи на ко

²⁶ Мунке-хан (1209—1259) — четвертий великий хан Монголії. (Прим. ред.)

нях, але перед тим ми мусили довго вичікувати на них, сидячи в тіні наших возів. Насамперед вони запитали, чи були ми раніше серед них. Почувши у відповідь, що ми ніколи ще в тих краях не бували, вони відразу ж безсоромно почали домагатися в нас харчів. Ми дали їм трохи сухарів і вина, яким запаслися ще в місті. Випивши одну пляшку, вони тут-таки зажадали й другої, кажучи при цьому, що людина не входить у хату однією ногою. Ми ж не дали більше, збувшись їх тим, що вина в нас обмаль. Тоді вони запитали, звідки ми йдемо і куди маємо намір йти. Я відповів уже згаданими словами, що ми чули про Сартах, ніби він християнин, і що я намірився йти до нього, бо маю вручити йому вашого листа. Вони ж усе допитувались, чи добровільно я йду, чи мене посилають. Я відповів, що ніхто мене не змушував до дороги і, коли б не моє бажання, то я й не поїхав би, отже, їду із своєї волі та з волі мого ігумена. Я пильно остерігався, щоб, бува, не сказати, що я ваш посланець. Тоді вони поцікавились, що на возах: золото, срібло чи дорогий одяг везу я Сартахові. Я відповів, що Сартах, як тільки ми прибудемо до нього, сам добре роздивиться, що ми йому веземо, і що не їхня справа це вивідувати — краще нехай проведуть мене до свого начальника, а той, якщо захоче, хай виділить мені провідника до Сартах; в іншому разі я можу й повернутися. Саме в цій окрузі був родич Бату, начальник, на ймення Скатай, якому імператор константинопольський послав листа з проханням сприяти мені в переїзді через ці землі. Тоді вони злагідніли, — дали нам коней, биків і двох провідників; інші, які супроводили нас, повернулися. Але, перше ніж спорядити нас, вони всляко затягували час, випрошуючи хліб для своїх малят, дивуючись і бажаючи мати все, що бачили в наших слуг: всякі ножики, рукавиці, гаманці, пояси. Я ж, вибачаючись, пояснював, що перед нами ще довга дорога, і тому ми не можемо позбуватись необхідних у такій мандрівці речей. Тоді вони нарекли мене самозванцем. Щоправда, вони нічого не забрали в нас силоміць, але все, що бачили, випрошували настирливо й безсоромно. Дати ж їм що-небудь — все одно що загубити, бо вони невдячні: мають себе за володарів світу і гадають, ніби ніхто ні в чому не сміє їм відмовляти, і, якщо не дати їм чогось, то потім, коли буде потреба до них звернутись, нічим не допоможуть. Вони дали нам випити коров'ячого молока, дуже кислого; з нього вже було вироблено масло, і таке молоко називається в них айра. І так ми розпрощалися з ними, і здалось мені, що я наче й справді вирвався з рук демонів. На другий день ми прибули до начальника.

Відколи ми виїхали з Солдайї і аж до Сартах, протягом двох місяців, ми ні разу не лежали під крівлею або під наметом, а завжди то просто неба, то під нашими возами; не бачили ми й жодного поселення, жодного сліду якоїсь будівлі, що нагадувала б про поселення, лише безліч могил команів. Того вечора наш провідник дав нам випити кумису; за першим ковтком мене аж у піт вдарило від огиди перед незвичним напоєм, бо доти я ніколи не пив його. Але все ж згодом він видався мені дуже смачним, яким він і є насправді.

Про двір Скатая і про те, що християни не п'ють кумису

Вранці ми зустрілися з возами Скатая, що були навантажені житлами, і здалось мені, що назустріч рухається велике місто. З подивом оглядав я й незліченні стада биків, кінські табуни, отари овець. І лиш де-не-де видно було людей, які гнали цю худобу. От я й поцікавився, скільки людей має під своєю рукою Скатай. Мені відповіли, що не більше п'ятисот; половину з них ми вже залишили позаду, коли минали інший стан. Тоді провідник натякнув мені, що

Скатаю треба дещо дати, і, звелівши нам зупинитися, сам рушив уперед, щоб сповістити про наше прибуття. Вже було по третій годині, як вони розставили свої домівки біля якоїсь води. Саме годі прийшов до нас його товмач; довідавшись, що ми ніколи ще не бували серед них, він тут-таки попросив у нас їжі, і ми подали йому. Попросив він ще й дещо з одені, бо ж мав передати слово наше своєму панові. Ми і від нього якось одбулись відмовкою. Запитав він тоді, що ми несемо його панові. Ми взяли одну пляшку вина, наповнили кошик сухарями, таріль — яблуками й іншими фруктами; йому, проте, не сподобалось, що ми не даруємо ніякої коштовної тканини. Так ми й увійшли з певним острахом і соромливістю. Сам Скатай сидів на своєму ложі з лютнею в руках; поруч сиділа його жінка. Глянувши на неї, я був певен, що вона підрізала собі між очима носа, щоб бути ще більш кирпатою: від носа там і справді нічого не лишилось; та ще й якоюсь чорною маззю змастила собі це місце, а також брови, що, на наш погляд, було верхом бридоти. Тоді я звернувся до Скатая вище згаданими словами: скрізь-бо нам доводилось говорити одне й те ж. Недаремно ж напучували нас ті, які вже бували між ними, щоб ми ніколи не міняли своїх слів. Я попросив його також прийняти з наших рук подарунок, вибачаючись при тому, що я чернець і що в нашому ордені не прийнято мати золота, срібла чи коштовних убрань, тому не маю нічого з таких речей, якими б міг його вшанувати, хіба харчі наші хай прийме на знак благословення. Тоді він велів прийняти їх і відразу ж розподілив усе це між своїми людьми, які посходились на бенкет. Я вручив йому й листа від імператора константинопольського. Це було на восьмий день по Вознесінню²⁷. Цього листа він одразу ж послав у Солдайю, щоб там переклали його, бо писаний він був по-грецькому, а з ним не було нікого, хто б знав цю мову. Запитав він нас також, чи бажали б ми випити кумису, тобто кобилячого молока. Бо християни, руси, греки й алани²⁸, які живуть серед них, суворо дотримуючись свого закону, не п'ють його, а випивши навіть не вважають себе християнами; їхні священники тоді заново наворачують їх до християнської віри, немовби вони відреклись од неї. На те я відповів йому, що ми маємо ще вдосталь своїх напоїв, коли ж наші запаси вичерпаються, тоді вже доведеться пити те, що нам подадуть. Він ще запитав, що було в тій грамоті, яку послано Сартаху. Я сказав, що наша булла запечатана, і що в ній лише доброзичливі й прихильні слова. Він запитував далі, які слова ми скажемо Сартаху. Я відповів: «Слова християнської віри». Той поцікавився, які саме, бо рад би почути їх. Тоді через свого товмача, який, до речі, не мав ніякого хисту, ані дару красномовності, я виклав йому, як міг, символ віри. Вислухавши, він мовчки схитнув головою. Потім він виділив двох людей, які мали охороняти нас, а також коней та биків, і повелів нам їхати вслід за ним, поки не повернеться посланець, якого він вислав для перекладу грамоти імператора: так ми їхали з ним до дня, що йде за П'ятидесятницею.

Про нашу зустріч з аланами

В переддень П'ятидесятниці²⁹ прибули до нас якісь алани, яких там називають аас, християни грецького обряду, що мають грецьке письмо і грецьких священників. Проте вони не розкольників, як греки, і шанують усякого християнина, не роблячи між ними різниці. Вони принесли нам варене м'ясо, щоб ми частувалися такою їжею і помолились за одного їхнього небіжчика. Я ж пояснив, що напередодні такого великого свята м'яса ми не їмо й оповів їм про саме свято,

²⁷ Тобто 5 червня 1253 р.

²⁸ Алани — кочові племена сарматського походження; вважаються предками осетинів.

²⁹ Тобто 7 червня.

що було для них великою втіхою, бо, за винятком самого імені Христового, вони взагалі нічого не відають про християнський обряд. Розпитували ці алани, а з ними й інші християни, руси й угорці, чи можуть вони сподіватися спасіння, якщо їм доводилось пити кумис і їсти м'ясо тварин, здохлих або вбитих сарацинами чи іншими невірними, — що навіть самі грецькі й руські священики вважають мертвечиною або пожертвою ідолам, — до того ж, якщо вони не знають навіть, коли час посту, а якби й знали, то не могли б дотримуватись його. Тоді я наставляв їх, як міг, повчаючи і зміцнюючи їх у вірі. М'ясо, яке вони принесли, ми відклали аж до святкового дня, бо не знаходили там нічого такого, що можна було б купити за золото чи срібло, — все продавалось лише за полотно або інші тканини, чого в нас не було. Коли наші слуги показували їм іперпери, то вони терли їх пальцями, а потім нюхали, чи це, бува, не мідь. Єдиною їжею, яку вони давали нам, було коров'яче молоко, дуже терпке й смедюче. Бракувало вже нам вина. Вода ж, яку постійно скаламучували коні, була непридатною для пиття. Якби не сухарі, які, дякувати богу, були в нас, то ми там, певно, й померли б з голоду.

Про сарацина, який хотів охреститися, та про людей, що нагадували прокажених

В день П'ятидесятниці навідався до нас якийсь сарацин. В розмові з ним ми почали викладати нашу віру. Наслухавшись про благодіяння божі, про втілення та воскресіння мертвих, якими вдостоював бог увесь рід людський, а також про грядущий суд і про те, що очищення від гріхів полягає у хрещенні, він сказав, що готовий охреститися. Коли ж ми вже стали готуватись розпочати над ним обряд хрещення, він раптом скочив на коня, кинувши нам, що їде додому порадитися з жінкою. На другий день, приступивши до нас, він пояснив, що ніяк не наважиться охреститися, бо тоді не зміг би пити кумису: місцеві християни вважають, що ні один справжній християнин не повинен його пити, а без цього напою не проживеш у тій пустелі. І як я не вмовляв його, він залишився при своєму. Тому будьте певні, що саме через цю думку, яка вже закоренилася в них завдяки русам — а їх там чимало — вони й поднесь далекі од віри. Того ж дня дав нам їхній начальник провідника, який мав провести нас до Сартаха, і ще двох, окрім того, щоб супроводити нас до найближчої стоянки, що була на віддалі п'ятиденного переходу, який можуть зробити бики. Дали нам у дорогу на харч одну козу, декілька бурдюків коров'ячого молока і лише трохи кумису, бо ним вони найбільше дорожать. І ось тоді, верстаючи шлях на північ, ми почувались так, ніби переступили браму пекла. Наші провідники, помітивши, що ми не дуже обережні, обкрадали нас, як могли. Біда навела нас на розум аж тоді, коли ми позбулись багатьох речей. Нарешті ми досягли межі тієї області, яка від одного й до другого моря замикається перекопом³⁰. Далі були пристановища тих, які на перший погляд видались нам прокаженими; були це нікчемні люди, поселені там для збору податків з тих, які беруть сіль із згаданих вже солеварень. Звідси, як сказали, нам треба було мандрувати протягом п'ятнадцяти днів, не зустрічаючи ніде жодної людини. З ними випили ми кумис, дали їм повен кошик сухарів. Вони ж дали нам, для восьми душ і в таку далечинь, лише одну козу і кілька бурдюків коров'ячого молока. Перемінивши, таким чином, коней і биків, ми знову рушили в дорогу, діставшись аж на десятий день до іншої стоянки; воду під час цього переходу ми знаходили лише у

³⁰ Ідеться про нинішній Перекопський перешийок.

прокопаних по долинах рових та ще в двох невеликих річках. Від того дня, коли ми полишили згадану область Хазарію, шлях наш пролягав лише на схід; з півдня було море, з півночі — розлога безлюдна рівнина, яка подекуди тягнеться в ширину на тридцять денних переходів, і немає на ній жодного лісу, ніякої гори й навіть каміння, зате трава — чудова. Там колись мали свої пасовища комани, яких називають ще кипчаками. Німці називають їх валанами, а область Валанією. Ісідор³¹, проте, називає цей край, від ріки Танаїсу аж до Меотидських боліт і Данубію, Аланією. Простягаються її землі в довжину від Данубію до Танаїсу, що є межею Азії і Європи, на двомісячний шлях швидкої їзди, як їздять татари. Весь цей край був заселений команами-кипчаками, так само й далі, від Танаїсу до Етілії³², віддаль між цими ріками дорівнює десяти великим денним переходам. На північ від цієї області лежить Русь, де повсюди ростуть ліси; простягається вона від Польщі й Угорщини до Танаїсу. Вся ця країна спустошена татарами, які й досі щоденно її плюндрують.

Про те, як натерпілися ми в дорозі і про могили команів

Татари віддають перевагу сарацинам над руськими, бо руські — християни. І коли вони не спроможні їм дати більше золота чи срібла, то татари женуть їх з дітьми, немов череду, в безлюдний степ, щоб вони пильнували там їхню худобу. За Руссю, на північ, лежить Прусія, яку нещодавно повністю підкорили рицарі Тевтонського ордену³³. Вони, певно, легко скорили б і Русь, якби взяли за це. Та коли б татари почули, що верховний священник, тобто папа, скликає проти них хрестовий похід, то всі повтікали б у свої пустелі. Так ми й просувались на схід, лише землю й небо споглядаючи, іноді ж, по праву руку, — море, що називається Танаїським, та могили команів, що видніються ще на віддалі двох лье, бо ховали в них, за звичаєм, усю родину. Поки пролягав наш шлях крізь пустелю, доти й добре було нам. Скільки ж я натерпівся, коли ми прибули до команських стоянок, то й словом годі передати. Наш провідник жадав, щоб до кожного начальника я заходив не інакше, як з подарунком, чого не дозволяли наші запаси. Щоденно ж ми, вісім осіб, їли свій хліб, не рахуючи ще тих, які випадково приходили до нас і тут-таки залюбки сідали попоїсти в нашім товаристві; адже нас було п'ятеро, а з нами — троє провідників: двоє, що провадили вози, і один, який виявив бажання йти з нами аж до Сартаха. М'яса, яке вони давали, не вистачало, а за гроші нічого не можна було купити. Навіть тоді, коли ми сиділи в загінку під нашими возами — в ту пору була спека — вони втискувались поміж нас, бажаючи розглянути всі наші речі. А коли їм треба було випорожнити шлунок, то вони не відходили від нас навіть на ту віддаль, на яку можна кинути бобове зерня — сідали тут же, біля нас і, перемовляючись між собою, залишали свої нечистоти; робили й багато іншого, незмірно гідкого. Найбільше гнітило мене, однак, те, що я не міг мовити їм жодного слова проповіді; мій товмач казав: «Ви не змусите мене проповідувати, бо я не вмію говорити таких слів». І правду він казав. Бо згодом, коли я почав дещо тямити в їхній мові, то помітив, що, коли я говорив одне, він передавав їм, що лише спадало йому на думку. Побачивши, що в такій бесіді з ними більше небезпеки, аніж користі, я вирішив краще мовчати. Мандруючи так з великим трудом від оселі до оселі, ми за декілька днів перед святом блаженної Марії Маг-

³¹ Ісідор Севільський (570—636) — іспанський єпископ, видатний вчений і письменник раннього середньовіччя.

³² Тюркська назва Волги.

³³ Завоювання Прусії тевтонцями сталося значно пізніше.

далини³⁴ досягли великої ріки Танаїсу, яка відділяє Азію від Європи, як ріка Єгипту відділяє Азію від Африки. На тому місці, де ми зупинилися, за розпорядженням Бату і Сартаха було закладено колись на східному березі поселення русів, які перевозять човнами послів і купців. Вони перевезли спочатку нас, потім вози: поставили їх одним колесом на один човен, другим — на другий, човни позв'язували між собою і так, веслуючи, перепливали. Тут наш провідник зробив велику дурницю. Думаючи, що перевізники зобов'язані дати нам коней, він на другому березі відпустив до хазяїв тих коней, яких ми привезли з собою. Коли ж ми зажадали нових коней, то перевізники відповіли нам, що мають привілей від Бату, який звільнює їх від усяких обов'язків, за винятком перевезення людей туди й назад. Великий податок беруть вони й від купців. Простояли ми там на березі ріки три дні. Першого дня вони дали нам велику свіжу рибину — ляща; на другий день — житнього хліба й трохи м'яса, яке управитель поселення зібрав для нас як пожертву, на третій день дали нам сушених рибин, яких вони мають доволі. Ця ріка там така ж широка, як Сена в Парижі. Ми й раніше, поки дійшли до тієї місцевості, перейшли чимало чудових річок, багатих рибою, але татари не вміють її ловити і навіть не глянуть на неї, якщо вона не настільки велика, щоб м'ясо її можна було їсти так, як м'ясо барана. Ця ріка є східною межею Русі; витікає вона з боліт Меотіди, які простираються на північ аж до Океану. Ріка ж плине на південь, і, перше ніж досягти Понтійського моря, утворює немовби велике, на сімсот миль, море. В цей бік текли й інші річки, чезря які ми переправлялись. На західному березі цієї ріки росте великий ліс. Татари ніколи не просуваються вище від того місця на північ, бо в цю пору, з початку серпня, вони вже починають повертатися на південь, тому нижче є інше селище, де посли звичайно переправляються взимку. Отже, ми потрапили у велику скруту, бо за гроші не можна було придбати ні коней, ні биків. Нарешті, коли я роз'яснив їм, що ми трудимось ради спільного блага всіх християн, вони дали нам биків і людей; самим же нам випадало йти пішки. В ту пору вони жали жито. Пшениця у них не родить, зате проса дуже багато. Жінки русів прикрашають голови так само, як і наші, а верхній одяг вони обшивають іззовні, від ніг аж до колін, хутром білок або горностаїв. Чоловіки вдягають опанчі, як і німці, але на головах носять гостроверхі шапки з повсті. Три дні, отже, йшли ми пішки, нікого не зустрічаючи; коли ж і бики, і ми самі добре-таки натомилися, не знаючи, де татари, надбігли раптом двоє коней, яких ми й перейняли з великою радістю; і посідали на них наш провідник і товмач, щоб роздивитись, де б натрапити на людський слід. Лише на четвертий день ми зустріли людей і зраділи їм, як радіють потерпілі на морі, вгледівши гавань. Тоді, взявши коней та биків, ми просувався від становища до становища, поки з початком серпня не прибули до двору Сартаха.

Про країну Сартаха та про людей, які там живуть

Ця місцевість за Танаїсом дуже мальовнича, багата на ріки й ліси. На північ розкинулись величезні ліси, в яких живуть два народи. Перший, моксель³⁵, не відає, що таке закон, це чистісінькі погани. Міста вони не мають, живуть по лісах, у маленьких хатинах. Їхній володар, та й значна частина їх самих загинули в Німеччині: татари вели їх з собою аж до вступу в Німеччину,

³⁴ Тобто 22 липня.

³⁵ Очевидно, народ мокша-ерзя фінсько-мордовського походження.

отож вони й захвалюють німців, сподіваючись, що з їхньою допомогою пощастить їм скинути з себе татарське ярмо. Якщо до них навідається якийсь купець, то перший, у кого він зупиниться, повинен дбати про нього, скільки б не гостював прибулець. Якщо хтось спить з жінкою іншого, то цей не зважає на те, хіба що побачить на власні очі: вони не ревниві. Вигодовують вони свиней, мають багато меду й воску, дорогоцінного хутра і соколів. За ними живуть інші, що називаються мердас³⁶, латини ж називають їх мердініс; це — сарацини. Далі тече Етілія, найбільша ріка, яку доводилось мені бачити. Плине вона з півночі, несучи свої води з Великої Булгарії на південь, і впадає в якесь озеро³⁷, яке можна обігнути лише за чотири місяці дороги; про це озеро я оповім вам згодом. Ці дві ріки, Танаїс і Етілія, в північних місцевостях, через які ми проходили, віддалені одна від одної лише десятьма денними переходами, але на півдні відстань між ними значно більша. Танаїс впадає у Понтійське море; Етілія ж утворює згадане море, чи то озеро, з багатьма іншими ріками, що впадають у це море з Персії. З півдня мали ми величезні гори; їхні схили, звернені до цієї пустелі, заселяють черкиси й алани, або ааси, які сповідують християнство і досі воюють з татарами. За ними, поблизу від моря або озера Етілії, живуть якісь сарацини, звані лесгами³⁸, вони теж не коряться татарам. За ними є Залізна Брама³⁹, яку спорудив Александр, щоб перегородити шлях варварам до Персії. Про положення цієї брами оповім вам потім, бо я проїздив крізь неї, повертаючись назад. Між цими двома ріками, через які ми проходили, до захоплення їх татарами жили комани-кипчаки.

Про двір Сартаха

Знайшли ми Сартаха недалеко від Етілії, на віддалі триденного переходу від неї. Двір його видався нам дуже великим, бо сам Сартах має шість дружин, та ще син його, первісток, має їх при собі дві чи три, а в кожній з них — великий дім і близько двох сотень возів. Наш провідник звернувся до якогось несторіанця⁴⁰ на ім'я Кояк, що вважається одним із старших при дворі. Він змусив нас іти дуже далеко, до пана, якого звуть Ям'ям. Так називається той, чиїм обов'язком є приймати послів. Надвечір Кояк звелів нам іти до нього. Тоді наш провідник почав нас випитувати, що ми йому несемо; коли ж побачив, що ми не готуємо жодного дарунка, то довго виявляв з цього приводу своє обурення. Так ми й стали перед Кояком. І сидів він у славі своїй, і наказував грати на лютні й танцювати. Я звернувся до нього згаданими словами, — що ми прибули до його володаря, і попросив його допомогти нам передати грамоту його панові. Я також вибачився, що, будши ченцем, не маю, не одержую і не зберігаю золота, срібла чи інших коштовностей, окрім книг та церковних речей, потрібних для богослужіння, отже, й не підношу ні йому, ні його володарю ніякого подарунка: хто зрікся свого майна, той не може носити й чужого. На те він досить лагідно відповів, що це похвально, якщо я, відколи став ченцем, дотримуюсь своєї обітниці, що він не потребує наших речей і сам воліє що-небудь із своїх речей нам дати, якщо нам чогось бракує. Потім він звелів нам сісти й випити молока, а тоді попросив, щоб ми благословили його, що ми й зробили. Запитував він також, хто найбільший пан поміж франками. «Імператор, — кажу я, — коли б тримав землю свою в мирі». «Ні, — відмовив він, — король». Адже він

³⁶ Тобто мордва.

³⁷ Ідеться про Каспійське море.

³⁸ Очевидно, йдеться про лезгинів.

³⁹ Тут Рубрук повторює одну з середньовічних легенд про Александра Македонського, пов'язуючи її з переходом монголів через Кавказькі гори.

⁴⁰ Несторіанство — течія в християнстві, що виникла у Візантії у V ст., згодом поширена в ряді країн.

чув про вас від пана Болдуїна Гено⁴¹. Там я зустрів також одного з товаришів Давида⁴², який був на Кіпрі; він оповів мені про все бачене. Тоді ми повернулися до своєї оселі. На другий день я послав Коякові пляшку мускатного вина, яке на диво добре збереглося у такій довгій дорозі, і кошик, повний сухарів, чим його дуже потішив. Того вечора він затримав при собі наших слуг. Наступного ж дня він звелів мені прийти до двору з грамотою короля, церковними речами і книгами, бо, мовляв, його володар бажає все це оглянути. Так ми й зробили, навантаживши один віз книгами й церковними речами, другий — хлібом, вином і плодами. Тоді він звелів розгорнути всі книги й одіяння, а навколо нас поставали кінно-татари, християни й сарацини. Оглянувши викладені речі, він запитав, чи я маю намір подарувати все це його володарю. На те я якось сторопів: не сподобалась мені його мова. Але, не подаючи виду, я відповів: «Пане, ми просимо, щоб ваш володар зволив прийняти цей хліб, вино й плоди не як подарунок, бо все це надто скромне, а лише як благословення, щоб ми не стали перед лицем його з порожніми руками. Він сам побачить грамоту короля і довідається з неї, що привело нас до нього; тоді ми будемо в його владі, як і всі ці речі. А одіяння ці — священні, і лише священикам дозволено їх торкатись». Тоді він звелів нам одягтись перед тим, як ми підемо до його володаря, що ми й зробили. Я вдягнувся в коштовний одяг, взяв на груди дуже гарну подушку, а також біблію, яку ви мені дали, і чудовий, оздоблений прекрасними малюнками псалтир, який дала мені пані королева. Мій товариш узяв требник і хрест. Паламар, одягши стихар, узяв кадильницю. Так ми й по-стали перед домом Сартаха; вони ж відслонили повстану завісу з-перед входу, щоб володар міг нас бачити. Тоді вони звеліли, щоб паламар і товмач преклонили коліна; від нас цього не вимагали. Потім, настійно остерігаючи нас, щоб при вході і виході ми не торкнулись порога дому, порадили нам проспівати якесь благословення для Сартаха. Отож ми увійшли, співаючи: «Радуйся, царице». При вході стояла лавка, на ній кумис і кухлі. У зборі були й усі його жінки; моали, ввійшовши разом з нами, тіснили нас. Кояк подав Сартахові кадильницю з ладаном, яку він, обережно взявши до рук, пильно розглядав. Відтак підніс йому й псалтир, який він теж з цікавістю оглянув, як і його дружина, що сиділа поруч. Далі Кояк подав біблію, і той запитав, чи там є євангеліє. Я сказав, що там є довністю все святе письмо. Взяв він своєю рукою також хрест і, глянувши на зображення, запитав, чи це Христос. Я відповів, що так. Самі несторіани й вірмени ніколи не зображують на своїх хрестах самого Христа, тому, мабуть, погано розуміють страсті, або й соромляться їх. Потім він звелів усім тим, які стовпились навколо нас, вийти, щоб пильніше придивитися до всього нашого вбрання. Саме тоді я й подав йому нашу грамоту з перекладом арабською і сірійською мовами. Я ще в Аконі⁴³ подбав про переклад грамоти на ці обидві мови. При дворі Сартаха були вірменські священики, які знали по-турецькому й по-арабському, і згаданий товариш Давида, який знав сірійську, турецьку та арабську мови. Тоді ми вийшли і зняли наші одіяння; прийшли писарі, з ними Кояк, і звеліли перекласти грамоту. Вислухавши її, Сартах зволив прийняти хліб, вино й плоди, а книги й убори наказав нам однести до нашої оселі. Це сталося в день поклоніння веригам святого Петра.

⁴¹ Французький лицар, що перебував на службі у Константинопольського імператора Болдуїна II. Здійснив подорож по Азії.

⁴² Очевидно, йдеться про Давида, який у 1248 році з'явився до Людовіка IX на Кіпр з дорученням від монгольського воєначальника Ілчікадая.

⁴³ Тобто в Акрі. Звідки Рубрук вирушив кораблем до Константинополя.

Про те, що нам звеліли їхати до Бату, Сартахового батька

На другий день зранку прийшов священик, брат згаданого Кояка, і зажадав пляшечки з миром, яке Сартах, як він сказав, бажає бачити; ми дали йому. Ввечері покликав нас Кояк і сказав: «Король написав добрі слова моему володарю, але є серед них і деякі важкоздійсними, щодо яких він нічого не сміє робити сам, без батькової поради; отже, вам доведеться вирушити до його батька. А два вози, якими ви підїхали вчора, з одяннями й книгами, залишите мені, бо володар мій хоче докладно все розглянути». Я відразу запідозрив тут користолобний намір і відповів: «Ми залишимо під вашою охороною не лише ті вози, але й інші два, які маємо тепер». «Ні, — відмовив він, — залишіть лише ті; з іншими ж робіть, що вам заманеться». Я сказав, що так не може бути, що ми все йому залишимо. Тоді він запитав, чи довго збираємось ми перебувати в цих краях. Я відповів: «Якщо ви добре зрозуміли грамоту короля, то повинні знати, що довго». Він же сказав, що нам слід бути дуже терплячими й покірливими. На тому ми й розійшлися з ним того вечора. На ранок другого дня він прислав одного несторіанського священика за возами, і ми пригнали всі чотири. Тоді брат Кояка, вибігши нам назустріч, відділив усе наше майно від тих речей, які ми за день перед тим принесли до двору, і все це — книги й одяння — забрав, немовби свою власність. Кояк же перед тим розпорядився, щоб ми взяли з собою ті вбрання, які ми одягали перед Сартахом, і щоб у них же, якщо треба буде, стали й перед Бату; цей священик, однак, забрав у нас їх силою, кажучи: «То як, ти приніс їх Сартахові, а тепер хочеш віднести Бату?». Коли ж я спробував якось порозумітися з ним, він лише кинув: «Не говори багато і йди, куди намірився». Я мусив стерпіти, бо повороту до Сартаха нам вже не було, і годі було розраховувати на чинсь правосуддя. До того ж я боявся, чи товмач, бува, не сказав йому щось інакше, ніж я говорив: недарма ж він так наполягав, щоб я все роздаровував. Єдиною розрадою для мене було те, що, передчуваючи їхню захланність, я встиг вилучити з книжок біблію та ще деякі дорогі мені книги. Псалтиря королеви я не наважився вилучити, бо він був надто примітний своїми золотими оздобами. Так ми й повернулися з двома возами, що залишилися нам, до нашої оселі. Тоді з'явився той, що мав проводити нас до Бату, і почав квапити мене в дорогу. Я сказав йому, що нізащо не заберу возів, і він переказав це Кояку. Тоді той розпорядився залишити їх у нього, але вже з нашим слугою, що ми й зробили.

Так, отже, прямуючи до Бату, весь час на схід, ми дійшли на третій день до Етілії; глянувши на її течію, я здивувався, звідки стільки води могло спускатися з півночі. Перед тим, як ми мали покинути Сартаха, Кояк, а з ним і інші дворові писарі, попередили нас: «Не говоріть лише, що наш володар християнин. Він не християнин, а моал». Це тому, що назва «християнство» видається їм назвою якогось народу. До такої вже дійшли вони гордині, що навіть коли почасти й вірують у Христа, все ж не хочуть називатися християнами, і назву свою, моал, прагнуть піднести понад усі інші; не бажають вони також називатися татарами. Бо татари були іншим народом, про який я довідався таке:

Сартах, Мангу-хан і Кен-хан виявляють пошану християнам. Походження Чінгіса й татар

У той час, коли франки захопили Антіохію⁴⁴, в згаданих північних краях єдиновладним повелителем був Кон-хан. Кон — це власне ім'я, а хан — ознака достоїнства, те ж саме, що віщун. Так іменують вони всіх віщунів. Отже й князі їхні мають назву хан, оскільки через віщування вони здійснюють владу над народом. Тому й читаємо в історії Антіохії, що турки звернулись до володаря Кон-хана, коли їм потрібна була допомога проти франків. Бо з цих країн з'явилися всі турки. Цей Кон був Каракатай. Кара означає чорний; Катай — ім'я народу, отже, Каракатай — це «чорний Китай». Тим і відрізняються вони від китайців, які живуть на сході, над океаном; про них оповім вам пізніше. Ці китайці жили в горах, через які я переходив, і там, на одній із міжгірських рівнин, жив несторіанин, пастух, могутній володар народу найман⁴⁵, християн-несторіанців. Після смерті Кон-хана цей несторіанець нарік себе королем; несторіани називали його королем Йоанном і говорили про нього вдесятеро більше, ніж належало. Така вже звичка в несторіан, що приходять із тих країв: люблять пустити великий поголос так собі, з нічого. Про Сартаха казали, що він, мовляв, християнин: те саме — про Мангу-хана і про Кен-хана, на тій лише підставі, що до християн вони виявляють більшу повагу, ніж до інших народів, хоч насправді ці правителі не християни. Так і про того короля Йоанна розійшлася велика слава. Я ж проїздив через його пасовища, і, за винятком небагатьох несторіан, ніхто про нього нічого певного не знав. На його пасовищах живе Кен-хан, і в нього при дворі був брат Андрій⁴⁶, там я також проїздив поворотною дорогою. У цього Йоанна теж був брат, могутній пастух на імення Унк⁴⁷. Він жив по ту сторону гір Каракатаїв на віддалі трьох тижнів шляху від брата і мав під своєю владою місто Каракорум⁴⁸, йому корився також народ, що йменувався кріт і меркіт⁴⁹, християни-несторіанці. Але сам їхній володар, покинувши віру в Христа, схилився до ідолів і оточив себе поганськими жерцями, які займаються викликанням демонів і чародійством. Далі за його пасовищами, на відстані десяти- або п'ятнадцятиденного шляху, були пасовища моалів, людей дуже вбогих, без начальника й закону, якщо не брати до уваги чародійства і віщування, що в тих краях у великій пошані. Поруч з моалами жили й інші злидарі, які називались татарами. Король Йоанн помер без спадкоємця, а брат його Унк, збагатившись, звелів величати себе ханом. Його стада й отари забідали аж ген до границь моалів. У ті часи серед моалів був собі один ремісник Чінгіс. Він розкрадав стада Унк-хана, і пастухи, нарешті, поскаржилися своєму панові. Унк-хан, зібравши військо, рушив кінно в край моалів, щоб схопити там Чінгіса, але той утік до татар і там заховався⁵⁰. Тоді Унк, набравши здобичі в моалів і татар, повернувся, а сам Чінгіс потім так до них промовив: «Не маємо вождя, от і кривдять нас сусіди наші». Тоді татари й моали обрали його собі за вождя й начальника. Не гаючи часу, він потай зібрав військо, напав на самого Унка, подолав його, і той утік до Китаю. Тоді-то й потрапила в полон Ункова дочка,

⁴⁴ Ідеться про захоплення Антіохії хрестоносцями у 1098 р.

⁴⁵ Одне з найбільших монгольських племен.

⁴⁶ Андре де Лонжюмель, посланий Людовіком IX до монголів у лютому 1249 р.

⁴⁷ Унк-хан; власне ім'я його було Тооріл.

⁴⁸ Столиця монгольської імперії, що знаходилась у долині ріки Орхон. Заснована Чінгісханом 1220 р., зруйнована китайськими військами у 1380 р.

⁴⁹ Тобто керейти і меркіти, монгольські племена.

⁵⁰ Тут Рубрук переказує вкрай неточні й неясні чутки про молодість Чінгісхана.

яку Чінгіс дав одному із своїх синів за жінку: від нього й народила вона нинішнього володаря Мангу. Чінгіс згодом завжди посилав уперед татар, тому й пішло світом їхнє ім'я, бо скрізь чутно було крик: «Ось ідуть татари!» Та в недавніх частих війнах майже всі вони загинули. Тому й моали тепер навіть саме це ім'я хочуть знищити, а своє — звеличити. Земля ж, на якій вони спочатку жили і де ще й досі стоїть двір Чінгіс-хана, називається Онанкеруле. Але тому що Каракорум — це місцевість, навколо якої були їхні перші завоювання, вони вважають це місто царственным і там, поблизу від нього, обирають свого хана

Про русів, угорців, аланів та про Каспійське море

Щодо Сартаха, то я не знаю, вірує він у Христа чи ні. Знаю тільки, що йменуватися християнином він не бажає; мало того, він, здається, полюбає навіть глузувати з християн. Сам він живе на шляху християн, тобто русів, волонів, болгарів Малої Булгарії, солдаїнів, керкісів і аланів, які переїжджають через його область, прямуючи з подарунками до двору його батька; тому-то й більше він їх цінує. Та коли б прибули сарацини й привезли більше, то їх відправили б швидше. Вони мають у себе й несторіанських священників, які б'ють у залізну дошку замість дзвонів і відспівують свою службу. Живе там ще Берке⁵¹, брат Бату; його пасовища звернені до Залізної Брами, де пролягає шлях усіх сарацинів, які йдуть з Персії і з Туреччини. Прямуючи до Бату й проходячи через землі Берке, вони приносять йому подарунки. Берке видає себе за сарацина й не дозволяє при своєму дворі їсти свиняче м'ясо. Бату, саме в час нашого повернення, звелів йому перебраться з цього місця за Етілію на схід, не бажаючи, щоб посли сарацинів проходили через його володіння, бо вважав це збитковим для себе. Протягом чотирьох днів, які ми провели при дворі в Сартаха, ніхто не подбав про наше харчування; лише один раз подали нам трохи кумису. Дорогою від нього до його батька нас переслідував великий страх. руси, угорці й алани та їх піддані, яких там чимало, збираючись ватагами по двадцять або тридцять чоловік, виходять уночі з сагайдаками й луками і, на кого лиш натрапляють у нічну пору, вбивають. Удень вони переховуються, а коли їхні коні вже притомляться, вони підкрадаються вночі до кінських табунів, обмінюють коней, забираючи собі про всяк випадок ще одного або двох, щоб мати що їсти, коли буде потреба. Наш провідник, звісно, над усе боявся такої зустрічі. На цій дорозі ми померли б з голоду, коли б не взяли з собою трохи сухарів. Так дістались ми до Етілії, справді великої ріки. Вона вчетверо ширша, ніж глибоководна Сена; сягаючи своїми верхів'ями Великої Булгарії, що на півночі, й пливучи на південь, вона впадає в озеро, чи то в море, яке називають тепер море Сіркан від назви міста, розташованого на його узбережжі в Персії. Проте Ісідор називає його Каспійським морем. На південь від нього підносяться Каспійські гори й Персія, на схід — гори Мулігек, тобто Убивць, які стикаються з Каспійськими горами; на північ від нього простягається та пустеля, на якій сьогодні живуть татари. Раніше там були комани, які називалися кангли. Саме з цього боку море приймає Етілію, яка влітку така ж повноводна, як у Єгипті Ніл. На захід од Каспійського моря лежать Аланські гори, лесги, Залізна Брама, гори георгіанів. Таким чином, це море з трьох боків замкнене горами, і лише його північне узбережжя переходить у рівнину. Брат Андрій сам обійшов два його береги, південний і східний; я ж обігнув два інші: північний під

⁵¹ Берке-хан, після смерті Бату був його наслідником у Золотій Орді (1256—1266); очевидно, з політичних міркувань, прийняв іслам.

час подорожі від Бату до Мангу-хана, туди й назад, а західний — повертаючись від Бату до Сирії. Це море можна обігнути протягом чотирьох місяців, тому помилявся Ісідор, запевняючи, що це море — затока, яка виступає з океану, бо ж ніде воно не стикається з океаном і звідусіль оточене суходолом.

Про двір Бату і про те, як він прийняв нас

Увесь цей край від західного узбережжя цього моря, де стоїть Залізна Брама Александра й Аланські гори, аж до північного океану і Меотідських боліт, звідки витікає Танаїс, називають, звичайно, Аланією⁵². Ісідор, оповідаючи про неї, згадує, що там водяться такі великі й люті собаки, що страхають биків і винищують левів. Це ймовірно, бо ж сам я чув розповіді про те, що на півночі, в напрямі до океану, великих і дужих собак запрягають, наче волів, до воза. На березі Етілії, саме в тому місці, де ми зупинилися, є нове поселення⁵³, закладене татарами впереміш з русами й сарацинами, які перевозять посланців, що прямують до двору Бату, як і тих, що звідти повертаються; Бату перебуває на другому березі ріки, на сході, і він не переходить, піднімаючися влітку, через те місце, де ми зупинились. Від січня аж до серпня він, як і всі інші, піднімається до холодних країн, у серпні ж усі починають повертатися. Отже й ми спустились кораблем від того поселення аж до його двору. Від того місця до міст Великої Булгарії на північ — п'ять денних переходів. І я дивуюсь, який це диявол закинув туди закон Магомета. Бо ж від Залізної Брами, що на краю Персії, треба більше ніж тридцять денних переходів, щоб, їдучи вгору вздовж Етілії, перетяти пустелю аж до Булгарії, де нема жодного міста, хіба що якісь поселення у тих місцях, де Етілія впадає в море. Ці булгари — найлихіші з-поміж усіх сарацинів; закону Магомета вони дотримуються суворіше, ніж будь-хто інший. Коли ж я побачив двір Бату, то вжахнувся, бо домівки його, власне, видались мені великим містом, що простяглося ген у довжину й аж роїлося бським людом навколо на віддалі трьох або чотирьох льє. І так само, як серед ізраїльтян кожен знав, у яким напрямі від шатра напинати й свій намет, так і тут знають, пс який бік двору розставляти свої домівки. Тому-то й двір по-їхньому називається орда, тобто середина, бо він завжди розміщений посередині їхніх людей, за винятком південної сторони, де ніхто не розташовується, бо звідси відчиняються ворота двору. Зате по праву й по ліву сторону вони розтягаються так, як їм потрібно, на скільки дозволяє місцевість, аби лиш не опинитись прямо перед двором або з його протилежної сторони. Спочатку нас привели до якогось сарацина, який не подбав про жодні харчі для нас. На другий день привели нас до двору й звеліли напнути великий намет, бо дім не міг умістити всіх чоловіків і жінок, що посходились. Провідник нагадав нам, щоб ми нічого не говорили, поки не звелить Бату, і щоб висловлювались коротко. Запитав він також, чи ви вже слали до них послів. Я відповів, що ви посилали їх до Кен-хана; додав і те, що ні до нього не виряджали б ви послів, ні до Сартахана не слали б грамоти, коли б не вважали їх християнами, що робили ви це не з якогось там страху, а лише, щоб привітати їх, оскільки чули, що вони християни. Тоді він повів нас до шатра, остерігши, щоб ми не торкнулись шнурів намету, які вони вважають порогом дому. Стали ми там у нашому одязі босоніж, з непокритими головами, й самі для себе являли дивне видовище. Був там брат Йоанн де Полікарпо⁵⁴, але він перемінив одяг, щоб не зазнати зневаги, бо ж був послом самого папи. Тоді вивели нас аж на середину намету, не вимагаючи при

⁵² Це визначення Аланії запозичене Рубруком у Ісідора Севільського.

⁵³ Очевидно, йдеться про Увек, золотоординське місто неподалік од нинішнього Саратова: Увек був зруйнований Тимуром під час його походів на Волгу 1391—1395 рр.

⁵⁴ Йдеться про Плано Карпіні, який у 1245—1247 рр. здійснив подорож у Монголію, виконуючи доручення папи Іннокентія IV, автор книжки «Історія монголів».

тому, щоб ми виявляли повагу, згинаючи коліна, як це роблять звичайно послани. Так ми й стояли перед ним — за цей час я проказав би «Помилуй мя, боже» — і ніхто не зронив жодного слова. Сам він сидів на довгому й широкому, як ложе, престолі, що весь яснів у позолоті; до престолу вели три сходини, і поруч з Бату сиділа одна жінка. Чоловіки сиділи без певного порядку по праву й по ліву руку від неї; гростір, який жінки не заповнили по своєму боці, бо там були лише дружини Бату, заповнювали чоловіки. Лавка з кумисом і великими золотими й срібними кухлями, оздобленими самоцвітами, стояла при вході в намет. Отож він оглянув уважно нас, ми — його, і здалось мені тоді, що своєю поставою він дуже нагадує пана Жана де Бомона⁵⁶, хай спочиває в мирі його душа. Обличчя Бату, як я зауважив, було вкрито червонуватими плямками. Нарешті, він звелів нам говорити. Тоді наш провідник сказав, щоб ми схилили коліна й почали мову. Я преклонив одне коліно, як перед людиною. Тоді Бату подав мені знак зігнути й друге коліно, що я виконав, щоб не вдаватися через це в суперечку. Тоді лише він дозволив говорити, і я, уявивши, ніби молюсь богові, — бо ж прихилив обидва коліна, — почав свою мову молитвою, таке кажучи: «Володарю, ми звертаємось до бога, який посилає нам свої дари, який дав вам і ці земні блага, і молимо його, щоб після цих, земних, дарував вам і небесні блага, бо земні без них марнота». Він уважно вислухав мене, і я додав: «Знайте ж напевно, що небесні благ не матимете, поки не будете християнином. Сказав же бог: «Хто увірує і охреститься, той спасен буде. Хто ж не увірує, приречений буде». На ті слова він легко всміхнувся, інші моали тут-таки почали бити в долоні, глузуючи з нас; мій товмач сторонів, і мені довелося його підбадьорити, щоб не лякався. По хвилині мовчанки я знову сказав: «Я прийшов до вашого сина, бо ми чули, що він християнин, і приніс йому грамоту від короля франків. Він сам послав мене сюди до вас. Ви маєте знати, з якої причини». Тоді він звелів мені встати, запитав про ваше ім'я, про моє, моїх товаришів і мого товмача, і все це звелів записати; знаючи, що ви рушили з військом за межі вашої землі, запитав також, з ким ви воюєте. Я відповів: «З сарацинами, які оскверняють дім божий в Єрусалимі». Запитав він ще, чи посілали ви вже колись до нього послів. «До вас — відповів я — ще ніколи». Тоді він звелів нам сісти й випити молока; це багато важить у них, якщо хтось п'є разом з ним молоко в його домі. Коли ж я, сівши, потупив погляд у землю, він наказав мені підвести обличчя, чи то все ще бажаючи пильніше до нас придивитись, що то від забобону: вони вважають лихою прикметою чи знаменням, коли хтось сидить серед них з похиленим, наче в зажурі, обличчям, а надто, коли підпре рукою щоку або підборіддя. Потім ми вийшли; через деякий час до нас підійшов наш провідник і, супроводжуючи нас до нашої оселі, сказав мені: «Король просить, щоб ти затримався в цих краях, але Бату не може цього дозволити без згоди Мангу-хана. Таким чином, тобі й твоєму товмачеві належить вирушити до Мангу-хана, а твій товариш разом з тим іншим чоловіком повернуться до двору Сартаха й чекатимуть там на твоє повернення». Тоді мій товмач, чоловік божий, засумував, вважаючи себе пропащим, а мій товариш присягався, що вже радше дасть свою голову на зріз, аніж має розлучитися зі мною. Я ж зі свого боку сказав, що без товариша не можу йти, що нам дуже потрібні два прислужники, бо, якщо один захворіє, то другий не може лишитись одинцем. Тоді він, повернувшись до двору, переказав ці слова Бату. Той розпорядився: «Хай їдуть два священники й товмач, а паламар нехай повернеться до Сартаха». Провідник, повернувшись, сповістив нам про це рішення. Коли ж я хотів ще замовити слово за паламаря, щоб і його взяти з собою, провідник обірвав мене: «Не говоріть зайвого, бо Бату вже вирішив, і я не зважусь знову ставати перед ним». З ва-

⁵⁶ Адмірал французького флоту, що супроводжував Людовіка IX у хрестовому поході.

шої ласки в паламаря було двадцять шість іперперів, не більше, десять з них він залишив для себе й для прислужника, а шістнадцять оддав чоловікові бо- жому для нас, і так ми розпрощалися зі сльоззми на очах: він повернувся до Сартаха, ми — залишилися там.

Про нашу подорож до двору Мангу-хана

Напередодні свята Успення⁶⁶ паламар прибув до двору Сартаха, а наступного дня священники-несторіани, вдягнені в наші вбрання, були вже перед Сартахом. Тим часом нас відіслали до іншого господаря, який мав забезпечити нас житлом, їжею і кіньми. Але, оскільки ми не мали чим обдарувати його, то й нам він усе робив, мов на зло. Так ми спускались уздовж Етілії протягом п'яти тижнів. Іноді мого товариша діймав такий голод, що він казав мені крізь сльози: «Мабуть, ніколи вже я не побачу їжі». Ринок завжди супроводжує двір Бату, але він був так далеко, що туди нам годі було добратися, тим більше, що йти доводилось пішки, бо коней у нас не було. На щастя, зустрілись нам якісь угорці, колишні причетники; один з них усе ще багато речей відспівував з пам'яті, тому інші угорці мали його немовби за священника, запрошуючи на похорон, коли хтось із їхніх людей помирав; інший був обізнаний у грамотиці, бо розумів, що ми говорили йому по літерах, відповідати, проте, не вмів. Вони робили нам велику приємність, бо приносили кумис, іноді ж давали нам навіть м'ясо. Вони попросили у нас якихось книг, я ж не міг їм нічого дати, бо мав лише біблію і требник. Прикро мені було, і я сказав їм: «Принесіть нам паперу, і я напишу вам дещо, поки будемо тут». Вони вчинили так, і я написав одні й другі часи святої Діви і службу за померлих. Одного разу підійшов до нас якийсь коман і привітався з нами по-латині: «Вітаю вас, панове!». Я, здивований, відповівши на привітання, запитав, хто навчив його вітатись такими словами. Він пояснив, що наші брати в Угорщині охрестили його і навчили так вітатись. Сказав він нам також, що Бату багато розпитував його про нас і що він виклав йому приписи нашого ордену. Я бачив Бату верхи на коні в оточенні численного почту; поруч у повному зборі були й голови родів; їх, як окинув я оком, було із п'ятсот чоловік. Нарешті, близько свята Воздвиження Святого Хреста прийшов до нас один багатий моал, батько якого був тисячником, що має в них велике значення, і сказав нам: «Я повинен одвести вас до Мангу-хана; подорож туди триватиме чотири місяці, а холоднеча там така, що від морозу розколюються дерева й каміння. Зважте, чи витримаєте таке». На те я відповів: «Сподіваюсь, що з ласки господньої витримаємо те, що витримують інші люди». Тоді він сказав: «Якщо не витримаєте, залишу вас на дорозі». Я ж відповів йому: «Це було б несправедливо, бо ми вирушили не задля своєї примхи, а з веління вашого володаря, тож, відколи ми вам довірилися, ви не повинні покидати нас». Він сказав: «Усе буде гаразд». Потім він звелів, щоб ми виклали перед ним усі наші речі, і те, без чого, на його думку, можна б обійтись, наказав залишити під охороною нашого господаря. На другий день принесли кожному з нас кошлатий баранячий кожух, такі ж штани, чоботи або полуботи, постолі з повсті і хутряні шапки згідно з їхнім звичаєм. На другий день після Воздвиження Святого Хреста⁶⁷ ми рушили в дорогу; у нас трьох було двоє вантажних коней, і їхали ми весь час на схід, аж до свята Всіх Святих. По всій цій землі і навіть далі, жили кангли, якоюсь мірою споріднені з команамі. На північ від нас лежала Велика Булгарія, на південь — Каспійське море.

⁶⁶ Тобто 12 серпня 1253 р.

⁶⁷ Рубрук вирушив до двору Мунке-хана 15 вересня 1253 р., залишивши Волгу в її течії між 48° і 50° північної широти.

Про ріку Ягак та про різні місцевості й народи того краю

Проїхавши дванадцять днів від Етілії, ми досягли іншої великої ріки, яку називають Ягак⁵⁸; вона тече з півночі від землі Паскатир і впадає у згадане вище море. Мова паскатир і угорців одна й та ж; вони — пастухи й не мають жодного міста; з заходу їхня країна межує з Великою Булгарією. Звідси й далі на схід, по цій північній стороні, немає більше жодного міста. Велика Булгарія, таким чином, є останньою країною, що має місто. З цієї землі Паскатир вийшли гунни, які згодом стали називатись угорцями, а це, власне, і є сама Велика Булгарія. Як оповідає Ісідор, вони прорвались на прудких конях через кордони Александра, що Кавказькими скелями стримували натиск диких племен, так що їм платили данину аж у Єгипті. Вони спустошували всі землі аж до Франції і могутністю перевищували сьгоднішніх татар. З ними змагались волохи, булгари і вандалі. Бо саме з цієї Великої Булгарії походять ті булгари, які живуть за Данубієм біля Константинополя. Поблизу паскатир живуть іллак, що означає те ж саме, що й блак, бо татари не вміють вимовляти «б»; від них пішли й ті, які заселяють землю Ассана⁵⁹. Бо однаково, цих, як і тих, називають іллак. Мова русів, поляків, чехів і слов'ян та ж сама, що й мова вандалів, загони яких ішли разом з гуннами, а тепер здебільшого з татарами, яких бог зрушив з віддалених країв, не народ — бездумне плем'я, як гласять слова господні: «Вони діткнули мене не богом, а суетою своєю; і я уражу їх не народом — нерозумним плем'ям діткну їх». Це справджується буквально щодо всіх народів, які не хранять закону Христового. Все, що я розповів про землю Паскатир, я чув від братів проповідників, які були там ще до приходу татар; з того часу жителі цього краю були скорені сусідніми булгарами і сарацинами, отож не один із них став сарацином. Інше можна довідатися з літописів, бо відомо, що ті місцевості, які лежать за Константинополем і які тепер називаються Булгарією, Волощиною і Склавонією, були областями греків. Угорщина була, отже, Паннонією. Так ми їхали через землю Кангле від святого Хреста аж до Всіх Святих, щоденно долаючи таку віддаль — наскільки міг я вираховувати — яка є між Парижем і Орлеаном, іноді ж — навіть більшу, залежно від того, скільки було в нас коней. Бо часом двічі або й тричі на день ми їх міняли, а бувало, що й два або три дні підряд не зустрічали людей, і тоді доводилось їхати повільніше. З двадцяти або тридцяти коней нам, як чужинцям, завжди припадали гірші: кращих розбирали перед нами. Мені ж давали витривалішого коня, бо я таки добре важив. Але чи легку ходу мав той кінь, чи ні, — цього й обговорювати я не смів; не нарікав, якщо й нерівним кроком він ішов: що кожному випало на долю, те й належало терпіти. Тут і поставали перед нами виснажливі труднощі: коні нерідко втомлювались швидше, ніж ми могли дістатися до людей; доводилось їх підганяти, шмагати батогами, перекладати одяг на інших вантажних коней, міняти верхових коней на вантажних, а то й удвох їхати на одному коні.

Про поневіряння, яких ми зазнали в дорозі

Не злічити того, що перетерпіли ми від голоду, холоду й утоми. Їсти вони дають лише ввечері; вранці — лише трохи попити або пожувати пшона. Ввечері, отже, давали нам м'ясо — бараняче плече з ребрами; до нього — трохи

⁵⁸ Тобто ріка Яїк, у другій половині XVIII ст. перейменована на Урал.

⁵⁹ «Земля Ассана» — територія сучасної Болгарії.

юшки. Коли цієї баранячої юшки було досить, ми чудово підживлялись; вона видавалась мені на диво приємним і поживним напоєм. У п'ятницю я постив аж до ночі, а потім дсвелось мені з боєм і смутком їсти м'ясо. Інколи нам траплялося їсти м'ясо недоварене або й зовсім сире, бо нічим було розпалити вогонь. Це бувало тоді, коли ми вже поночі розкладались серед поля на нічліг, і годі було назбирати досить волових чи кінських кіз'яків. Іншого палива не було, хіба що якесь випадкове терня. По берегах деяких річок ростуть де-не-де ліси, але дуже рідко. Спочатку наш провідник просто-таки зневажав нас і не-охоче провадив таких нужденних людей. Але згодом, краще пізнавши нас, водив навіть по дворах заможних моалів, і там випадало нам молитися за них. Ось тоді-то, коли б я мав путящего товмача, була нагода посіяти чимало добра. Чінгіс, перший хан, мав чотирьох синів, од яких пішло багато інших: всі вони мають тепер великі двори, щоденно примножуються й розпливаються по цій розлогій, наче море, пустелі. Завдяки нашому провідникові ми й обійшли не одне їх володіння. І не могли вони надивуватись, коли ми відмовлялись приймати від них золото, срібло чи дорогоцінний одяг. Вони розпитували про великого палу, чи такий уже старий він, як говорять: вони чули, що йому п'ятсот років. Питали й про наші землі, чи багато випасається там овець, волів та коней. Щодо моря-океану, то ніяк не могли зрозуміти, що воно може бути безмежним чи безбережним. Перед днем Всіх Святих ⁶⁰, залишивши дорогу на схід, бо татари уже переважно спустились на південь, ми й собі скерували шлях через якісь гори просто на південь і йшли вісім днів підряд. У цій пустелі я бачив багато диких ослів, яких називають кулам; вони більше скидаються на мулів. Наш провідник і його товариші завзято наздоганяли їх, але не зловили жодного, бо ті виявились надто прудкими. На сьомий день на півдні почали вимальовуватись перед нами велетенські гори, і ми вступили на рівнину, яка зрошувалась, наче сад, і побачили оброблені землі. На восьмий день після Всіх Святих ми ввійшли в якесь сарацинське місто, що називається Кінчат ⁶¹. Начальник міста виїхав назустріч нашому провідникові з пивом і чашами. Такий у них звичай, що з усіх підданих міст послів Бату і Мангу-хана зустрічають їжею і напоями. В ту пору там ходили по льоду, та й раніше, вже від дня святого Михаїла, в степу було морозно. Я запитав, як називається ця область, але, оскільки ми вже були в іншій місцевості, вони не знали, як відповісти мені, назвавши тільки якесь тамтешнє містечко. З гір збігала велика ріка ⁶² і зрошувала всю округу, бо вони спрямовують воду, куди хочуть; ріка не впадає у море, а всмоктується землею, утворюючи подекуди болота. Там я бачив виноградні лози й двічі пив вино.

Про смерть Бурі та про оселі німців у тому краю

На другий день ми прибули до іншої оселі, вже ближче до гір, і я запитав, які це гори; виявилось, що це гори Кавказу ⁶³, які з обох сторін, від заходу й до сходу, стикаються з морем; зрозумів я також, що ми вже проминули згадане море, в яке впадає Етілія. Я запитав ще про місто Талас ⁶⁴, в якому були німці, раби Бурі, про яких оповідав брат Андрій і про яких я розпитував

⁶⁰ Тобто 31 жовтня 1253 р.

⁶¹ Очевидно, місто Кенджек у долині Талас, що протікає на території нинішніх Казахської та Киргизької РСР.

⁶² Тобто ріка Талас.

⁶³ Насправді це хребет Александровський. Рубрук, згідно з традицією середньовічних географів вважав, що Кавказькі гори простираються через усю Азію до Індійського океану.

⁶⁴ Місто Талас пізніше називалось Ауліє-ата нині м. Джембул у Казахській РСР.

ще при дворі Сартаха і Бату. Довідався, власне, я тільки те, що Бурі, їхній володар, був убитий за таких обставин: він не мав добрих пасовиськ, і ось одного разу, нападितку, повів таку мову до своїх людей: «Чи ж сам я не з роду Чінгіс-хана, як Бату? (Він і справді доводився чи то племінником, чи то братом Бату.) То чому б не податись мені, як і Бату, на береги Етілії, щоб випасати там свої отари?» Все це й донесли Бату. Тоді Бату написав його людям, щоб вони доставили йому свого володаря зв'язаним, що ті й зробили. Бату запитав його, чи справді він говорив такі слова, і той зізнався. Вибачаючись, додав, що говорив це в п'яному стані: п'яним, мовляв, звикли прощати. Бату ж відповів: «Як же смів ти називати ім'я моє в сп'янінні твоїм?» І звелів одрубати йому голову. Про цих німців я не міг нічого дізнатись, аж поки ми не прибули до двору Мангу-хана, а в згаданому селищі я довідався, що Талас був позаду нас, біля самих гір, на віддалі шестиденного переходу. Коли ж я прибув до двору Мангу-хана, то зрозумів, що сам Мангу перевів їх з дозволу Бату на схід, на один місяць дороги від Таласа, в якесь місто з назвою Болат, де вони добувають золото й виготовляють зброю; я не міг, проте, побувати в них, ні тоді, коли прямував у ті краї, ні коли повертався звідти. Щоправда, по дорозі туди я проїздив досить близько від цього міста: нас одділяло зо три дні дороги. Я того не знав, а коли б і знав, то все одно б не мав змоги звернути туди. Від згаданого селища наш шлях пролягав на схід, і ми були вже серед людей Мангу-хана, вони повсюди співали й били в долоні перед нашим провідником, бо він був посланцем Бату. Так вони навзаєм вшановують одні одних: люди Мангу-хана гучно вітають посланців Бату, люди Бату, зі свого боку, так само зустрічають посланців Мангу-хана. Проте люди Бату стоять вище і при подібних зустрічах виявляють значно менший запал. Декілька днів по тому ми в'їхали в гори, де звичайно живуть каракатаї, і там ми побачили перед собою велику ріку⁶⁵, через яку треба було перепливати судном. Потім ми опинилися серед долини, де побачили руїни якогось замку із стінами, ліпленими з самої лише глини; землю там обробляють. Тоді ми відвідали досить показне місто, яке називається Еквіус⁶⁶; сарацини, що живуть там, розмовляють поперському, хоч і віддалені від Персії. На другий день, перейшовши через ті гори, які були продовженням інших високих гір, що височать на півдні, ми потрапили на чудову рівнину; праворуч від неї здіймалися високі гори, ліворуч межувало з нею якесь море, чи то озеро⁶⁷, що в обводі мало добрих двадцять п'ять днів дороги. Ця рівнина щедро зрошується стоками гірських вод, які звідусіль впадають у це море. Влітку ми повертались північним узбережжям цього моря, і там були такі ж високі гори. На згаданій рівнині було колись багато містечок, але більшу частину їх зруйнували татари, щоб мати простір для своїх пасовищ, бо трави там — щонайкращі. Потрапили ми у велике місто Кайлак⁶⁸; там був базар, де збиралось чимало купецтва. В цьому місті ми відпочивали протягом дванадцяти днів, очікуючи писаря Бату, який спільно з нашим провідником мав залагоджувати справи при дворі Мангу. Цей край називався колись Органум; населення його мало свою мову й свою писемність. Але тепер він повністю був захоплений туркоманами. Цього письма й цієї мови вживали в богослужінні тамтешні несторіани, і, можливо, звідси й походить слово «органи», бо там, як чув я, були й найкращі кітаристи або органісти. Там я вперше побачив ідоловірців; у них, ви дізнаєтесь, багато сект на Сході.

⁶⁵ Ідеться про ріку Ілі.

⁶⁶ Поблизу від нинішнього Капалґа: точне розташування невідоме.

⁶⁷ Озеро Алаколь

⁶⁸ Місто на захід від нинішнього Капала.

Про змішування несторіан і сарацинів та про їх ідоловірство

Насамперед, отже, про югурів⁶⁹, що межують із землями Органум, у цих міжгір'ях, на схід. В усіх їхніх містах живуть упереміш несторіани й сарацини; самі ж вони живуть також у містах сарацинів у напрямі до Персії. У згаданому місті Кайлак вони мали три поганські храми; два з них я відвідав, щоб побачити їхній безум. У першому я знайшов якогось чоловіка, що мав зроблений чорнилом знак хреста на руці; я прийняв його за християнина, тим паче, що на всі мої запитання він відповідав як християнин. «Чому ж,— питаю,— нема тут у вас хреста й зображення самого Ісуса Христа?» Він відповів: «У нас це не прийнято». Я вирішив, що вони, видно, християни, але за браком науки за-недбали все це. Я запрямітив там, одначе, за якоюсь скринєю, — вона правила їм за вівтар. — де вони ставили каганці й пожертви, якесь зображення, крилату постать, схожу на святого Михаїла, і ще якісь інші зображення, що представляли ніби єпископів із піднесеними, неначе для благословіння, пальцями. Того вечора я нічого більше не довідався, бо сарацини настільки їх уникають, що навіть слова про них мовити не хочуть. Ось чому, коли я починав розпитувати сарацинів про обряди югурів, вони тут же спалахували гнівом. Назавтра був перший день місяця і пасха сарацинів: я перемінив житло і тепер сусідював з іншим поганським храмом. Тамтешні люди приймають послів по черзі, відповідно до свого становища і своїх можливостей. Згодом, увійшовши в поганський храм, я побачив їхніх жерців. Саме в перші дні місяця вони відчиняють храми, вбираються у свої одіяння, запалюють світильники, підносять ладан і пожертви народові — хліб та плоди.

Найперше я опишу вам обряди всіх ідоловірців, а вже потім — тих югурів, які є немовби окремою сектою. Всі вони моляться до півночі, б'ючи в долоні, на колінах, схилиючи голову до самої землі, спираючись чолом на руки. Отже, несторіани в тих краях ніколи не з'єднують рук при молитві, а моляться, простерши руки перед грудьми. Свої храми вони ставлять у напрямі від сходу до заходу; з північного боку добудовують склепіння, що виступає подібно до криласа; іноді ж, коли приміщення чотирикутне, це склепіння буває посередині храму⁷⁰. З північного боку роблять ще заглиблення на місці криласа. Там кладуть довгу й широку, немов стіл, скриню. За нею, до півдня, ставлять головного ідола; в Каракорумі я бачив його такої величини, як зображують блаженного Христофора. Один несторіанський священик, який прибув із Китаю, казав мені, що там є такий великий ідол, що його видно на віддалі двох днів дороги. Довкола розставляють інших ідолів, усі вони дуже гарно позолочені. На цю скриню, яка править за стіл, кладуть світильники й пожертви. Всі двері храмів одчиняються до півдня, протилежно до звичаю сарацинів. Мають вони, як і ми, великі дзвони; гадаю, що саме тому східні християни не захотіли мати дзвонів. Мають їх, проте, руси і греки, що в Хазарії.

Про їхні храми та ідолів, про те, як вони служать своїм богам

Всі їхні жерці виголюють голови й бороду, одягаються в шафранового кольору одіяння, зберігають цноту, відколи виголюють голову. Й живуть по сто

⁶⁹ Ідеться про уйгурів.

⁷⁰ Рубрук описує тут буддійський храм.

або двісті осіб разом в одній громаді⁷¹. У певні дні, входячи в храм, вони ставлять там дві лавки, а самі сідають з боку криласу, напроти нього, прямо на землю, тримаючи в руках книги, які час від часу кладуть на ці лавки, і, поки вони перебувають у храмі, голови їхні непокриті: читають мовчки і дотримуються мовчанки. Ось чому, заставши їх за таким сидінням у їхньому храмі в Каракорумі, я надаремно і так і сяк пробував завести з ними розмову — нічого з цього не вийшло. Куди б вони не йшли, завжди мають у руках шнурочок, на який насилено сто або двісті кульок, як то ми носимо чотки, і весь час твердять одно: «оп тапі бассат»⁷², тобто «господи, ти відав» (так розтлумачив мені один із них), і сподіваються, що він стільки разів обдарує їх ласкою, скільки разів, повторюючи ці слова, назвуть вони ім'я боже. Довкола храму вони завжди гарно впорядковують цвинтар, обводять його муром, а від півдня роблять великі ворота, біля яких засідають для бесіди. Над воротами вони ставлять високу жердину, щоб вона височіла по можливості над усім містом; по ній можна пізнати, що дана будівля — храм ідолів. Це спільне для всіх ідоловірців. Так ось, коли я увійшов у згаданий храм, то жерці сиділи біля зовнішніх воріт. На перший погляд вони видались мені франками, бо всі мали поголені бороди. На головах у них були татарські клобуки. Щодо одягу югурських жерців, то, куди б вони не йшли, завжди на них жовті, досить вузькі сорочки, опоясані зверху прямо, як у франків; на лівому плечі вони носять плащ, який, збігаючи аж до правого боку, вкриває груди й плечі, як ризи в дякона під час чотиридесятниці. Їхнє письмо перейняли татари⁷³. Вони починають писати зверху, ведучи рядок униз; так і читають, і рядки наносять зліва направо. У ворожінні вони дуже часто звертаються до паперу і до літер, тому в їхніх храмах усюди порозвішувано всілякі сентенції. Сам Мангу-хан звертається до вас у грамоті мовою моалів, але писемними знаками югурів. Покійників вони, за давнім звичаєм, спляють, а прах зберігають на вершині піраміди. Отже, коли я увійшов у храм, сів побіч цих жерців і придивився до всіх їхніх ідолів, великих і малих, то запитав, яка в них віра в бога. Вони відповіли: «Віруємо тільки в єдиного бога». Я спитав: «Вірите, що він дух чи щось тілесне?» Відповіли: «Віriamo, що дух». Тоді я: «Вірите, що він ніколи не приймав людської природи?» Відповіли: «Звісно, ніколи». Я ж їм на це: «Раз вірите, що він є єдиний і що він — дух, то чому ж робите його тілесні подоби, ще й так багато? До того ж, якщо ви не вірите, що він став людиною, то чому волієте зображати його саме в подобі людини, а не якоїсь іншої істоти?» Тоді вони відповіли: «Ми не зображуємо цими постатями бога; це коли вмирає з-поміж нас якийсь вельможа, тоді син його, дружина або хтось із дорогих йому велять виготовити зображення небіжчика і ставлять його тут, ми ж ушановуємо його в пам'ять про нього». Я ж їм у відповідь: «Виходить, що робите це заради поклоніння людям?» «Ні, — відмовили вони, — заради пам'яті». Тоді вже вони запитали мене, мов би з насмішкою: «Де ж є бог?» Я ж їм: «Де є душа ваша?» Вони відповіли: «В тілі нашому». Тоді я: «Чи ж не в усьому тілі перебуває вона, чи ж не всім ним керує, залишаючись, проте, невидимою? Так і бог є повсюди, всім керує, і все ж невидимий, бо він — це саме розуміння і мудрість». Я хотів ще й далі повести з ними бесіду, але мій товмач геть знемігся і, не бажавши добути з себе й слова, змусив мене, нарешті, замовкнути. Моали або татари причетні до їхньої віри хіба тому, що вірують у єдиного бога, проте вони виготовляють із повсті зображення своїх небіжчиків, зодягають їх у доро-

⁷¹ Тобто в буддійському монастирі.

⁷² Тибетською мовою — «коштовність у квітці лотоса», що означає Будда. Має значення подібне до православного «Господи, помилуй» — коротка священна формула.

⁷³ Після 1206 року монголи стали вживати уйгурський алфавіт, пристосовувавши його до своєї мови.

гоцінні шати й кладуть на вози. Цих возів ніхто не сміє торкнутися: вони під охороною вішунів, їхніх жерців; про них я оповім вам згодом. Ці віщуни перебувають при дворі самого Мангу та інших вельмож. В убогіших людей таких вішунів нема, хіба що вони належать до роду Чінгіса. Коли їм треба кудись їхати, то ці віщуни йдуть попереду, супроводжуючи їх, наче хмарний стовп — синів Ізраїля; вони вирішують, на якому місці отаборитися, першими й знімають свої домівки, а за ними — весь двір. Коли надходить свято або перший день місяця, вони добувають згадані зображення і розставляють їх колом у певному порядку в своїм домі. Тоді збираються самі моали, входять у цей дім, схиляють голови перед цими зображеннями, вшановуючи їх; чужинцеві не дозволено входити в такий дім. Якось я сам захотів увійти туди, і за це мене добре вилаяли.

Про різні народи цих країн...

Згадані югури, які змішалися з християнами і сарацинами, в ході багатьох роздумів дійшли, як гадаю, висновку, що вірують лише у єдиного бога. Жили вони по містах, які спочатку були підвладні Чінгіс-хану, який і видав за їхнього царя свою дочку. Сам Каракорум теж розташований ніби на їх території, і всі землі короля або пресвітера Йоанна, як і його брата Унка, лежать довкола їхніх земель. Але ці живуть на пасовиськах, що на півночі, югури ж — у міжгір'ях, на півдні. Ось тому й перейняли моали їхнє письмо, і югури вважаються серед них найкращими писарями; їхні письмена відомі також усім несторіанам. За ними, на схід, у цих міжгір'ях живуть тангути⁷⁴, люди дивовижної хоробрості, що взяли на війні в полон самого Чінгіса; потім, коли було укладено мир і Чінгіс звільнив з полону, він усе-таки підкорив їх. У цих людей є бики дуже міцної породи, що мають волохаті, немов у коней, хвости, волохату спину й живіт. Вони присадкуваті, нижчі від інших биків, але значно дужчі від них. Вони й перевозять великі домівки моалів; роги в них тонкі, довгі, вигнуті й такі гострі, що кінчики їх треба стинати. Корова дає себе доїти лише тоді, коли перед нею заспівають. Ці бики, як і буйволи, побачивши людину, вдягну в червоне, нападають на неї.

Далі там живуть тибетці... Вони ще й досі виготовляють дуже гарні келихи з черепів своїх батьків, щоб, п'ючи, пам'ятати про них у хвилини радості своєї. Це оповім мені очевидець. Земля їхня багата золотом; вони копають землю доти, поки не знайдуть його, і тоді беруть відповідно до потреби, а решту знов засипають землею. Бо вони вірять, що, коли заховати його в скарбницю або в скриню, то бог відніме й інше, те, що в землі. Серед цих людей я зустрічав чимало таких, які вражали своєю бридкістю. Між тангутами я бачив високих, але смаглявих. Югури середні на зріст, як і наші співвітчизники. Саме у них — джерело і корінь турецької та команської мов. За тибетцями живуть лонга і соланга⁷⁵; їхніх послів я бачив при дворі. Вони пригнали тоді більше десяти великих возів, і до кожного воза було запряжено по шість биків.

Ці люди низькорослі, смагляві, як іспанці. Вони носять сорочки, що нагадують одягнення диякона, лише з вужчими рукавами; на головах мають шапки, подібні до єпископських, але передня частина такої шапки трохи нижча, ніж задня, і закінчується не одним кутом, а є чотирикутною зверху. Ці шапки виготовляють

⁷⁴ Ранньофеодальна держава Тангут проіснувала з 1004 по 1236 р.; була знищена монголами.

⁷⁵ Монгольські назви корейців.

з цупкого чорного полотна, настільки вигладженого, що до сонця воно зблискує, мов дзеркало або добре відполірований шолом. До цієї шапки, біля скронь, вони пришивають дві стрічки з такого ж полотна, на вітрі вони напинаються, і так, наче два роги, стримлять біля скронь; коли ж вітер аж надто метляє ними, тоді їх складають посередині шапки вгору від скроні до скроні, охоплюючи чоло, немов обручем, що ніби прикрашає голову. Їхній перший посланець, коли приходив до двору, завжди мав при собі дощечку з слонової кісті, завдовжки з лікоть, завширшки з долоню, дуже гладеньку. І коли він звертався навіть до самого хана чи до якогось іншого вельможі, то вдивлявся лише в цю дощечку, немовби знаходив на ній те, що говорив, не переводячи погляду ні вправо, ні вліво, ні на обличчя того, з ким розмовляв. Далі, як я довідався, живуть ще інші люди, які називаються мук⁷⁶; вони мають міста, але не привласнюють собі жодних тварин. Проте землі, що їм належать, рясніють стадами й отарами, і ніхто їх не охороняє. Коли комусь буває потрібна якась тварина, то такий чоловік виходить на пагорб і кличе; тоді, ніби свійські, збігаються до нього всі тварини, що вчули цей поклик. Коли ж у ці землі забреде якась чужа людина або посланець, то вони замикають його в домі, подаючи все необхідне, аж поки той не залагодить свої справи, бо як піде чужий їхнім краєм, то тварини, зачувши його запах, порозбігаються і здичавіють. Ще далі лежить великий Китай, і його мешканці, як гадаю, називались у давнину серами⁷⁷. Звідти й походять найкращі шовкові тканини, які від назви цього народу називаються по-латині серськими, а народ називається серами від назви якогось тамтешнього міста. Я ще довідався, і то з певністю, що в цій країні є місто, яке має срібні стіни й золоті вежі. Там є багато областей, і більшість із них ще й досі не кориться моалам; між ними й Індією пролягає море. Ці китайці — невеликі зростом; розмовляючи, вони сильно дихають у ніс. Спільною прикметою всіх жителів Сходу є вузький проріз очей. Китайці — справжні умільці в кожному ремеслі; їхні лікарі обізнані з властивостями всілякого зілля, дивують своїми знаннями про пульс, зате сечогінних засобів не вживають, і про сечу, як помітив я, взагалі нічого не знають. Багато з них живе в Каракорумі, і мають вони звичай, що те ремесло, яким займається батько, мусить перейти до всіх його синів. Тому й сплачують вони великий податок: щоденно віддають моалам тисячу п'ятсот яскотів. Яскот — це шматок срібла вагою в десять марок, отже, щоденно вони платять п'ятнадцять тисяч марок, окрім шовкових тканин, харчів та ще різних послуг, які вони роблять моалам. Всі ці племена живуть у міжгір'ях Кавказу, але на північних схилах гір і аж до східного океану, з південної сторони Скіфії, яку заселяють пастухи моали; ці племена сплачують їм данину, всі вони запеклі ідоловірці, вигадують оповіді про різних богів і богоподібних людей, про їхні родоводи, як це роблять і наші поети. З ними перемішались, як прибульці, аж до Китаю, несторіани і сарацини. В п'ятнадцяти містах Китаю живуть несторіани і мають свій єпископат у місті, яке називається Сегін, а далі — одні лиш ідолосвірці. Жерці ідоловірців згаданих племен носять широкі жовті каптури. Є серед них, як я довідався, ще й якісь відлюдники, десь у горах і лісах, люди предивного життя й суворості. Несторіани нічого там не знають. Вони виголошують свою службу по-сірійському і мають священні книги, писані сірійською мовою, хоч цієї мови вони не розуміють. Тому й співають вони так, як у нас монахи, не знаючи грамоти; через те й розбещені вони поголовно. Передусім вони хабарники й п'яниці, а деякі з них, живучи серед

⁷⁶ Інакше — мохе чи мохо, — племена тунгуського походження, що заселяли долини Примор'я, Амуру та Уссурі. Були підкорені монголами.

⁷⁷ Рубрук вперше серед європейських авторів ототожнив мешканців Китаю з серами античних географів.

татар, перейняли і їхній звичай багатоженства. Входячи в храм, вони миють ноги, як і сарацини: їдять м'ясо в п'ятницю і влаштовують у цей день, за сарацинським звичаєм, пиятики. Рідко буває в цих краях єпископ, можливо, один раз на п'ятдесят років, а то й рідше. Тоді вони домагаються, щоб він висвячував усіх дітей, навіть тих, які ще в колисці; тому й усі чоловіки там — священики. Згодом вони женяться, що аж ніяк не узгоджується з настановами святих отців, бувають і двоєженцями, бо після смерті першої дружини навіть священики женяться вдруге. Всі вони також дотримуються сімонії⁷⁸ і жодного таїнства не виконують даром. Постійно заклопотані своїми жонами й дітьми, вони більше дбають про зиск, аніж про поширення віри. Отож, коли деякі з них, буває, виховують синів знатних моалів, то, хоч і навчають їх євангелія і віри, своїм несправедливим життям, однак, і своїми пристрастями радше віддаляють їх від християнського обряду; самі моали і навіть жерці-ідолівірці ведуть праведніше життя, ніж ці священики.

Про нашу подорож із Кайлака в край найманів

У день святого Андрія⁷⁹ ми покинули згадане місто Кайлак і неподалік, за три льє від нього, натрапили на чисто несторіанське поселення. Відвідавши їхню церкву, ми радісно, на повні груди заспівали: «Радуйся, царице», бо давно вже не бачили церкви. Виїхавши звідти, через три дні ми прибули до столиці тієї області, що на початку згаданого моря⁸⁰, яке видалось нам таким бурхливим, як сам океан. На ньому ми бачили великий острів. Мій товариш, наблизившись до берега, намочив льняну хустку в воді, щоб спробувати її на смак; вона виявилась солонуватою, але придатною до пиття. На південному сході серед високих гір лежить долина, а далі, в міжгір'ях, ще якесь велике море, і через цю долину, від одного моря до другого, протікає ріка. В цій долині майже ненастанно дме такий сильний вітер, що люди, проходячи нею, не на жарт бояться, щоб їх, бува, не здуло в море. Так ми й перейшли долину, прямуючи на північ до великих гір⁸¹, укритих глибокими снігами. Від дня святого Миколая⁸² ми заквапилися, бо вже не зустрічали на шляху нікого, а лише ямів, тобто людей, розставлених від одного денного переходу до другого для прийняття посланців, бо в багатьох місцях серед гірських тісних дорога вузька і пасовищ мало. Між днем і ніччю ми долали відстань, що є між двома ямами, об'єднуючи, таким чином два денні переходи в один, при тому йшли ми більше вночі, ніж удень. Холоднеча була там страшна, і ми позичили в них козячі кожухи хутром наверх. На другу суботу Різдяного посту⁸³ під вечір ми переходили серед жаклих скелястих урвищ; наш провідник послав по мене, щоб я проказав якісь благодійні слова, які б могли розігнати демонів: на цьому переході вони нерідко зненацька викрадали людей, так що годі було збагнути, що з мандрівцями траплялось. Іноді демони перехоплювали коня, не торкнувши вершника. Інколи, вирвавши у вершника всі нутроші, залишали на коні лише тілесну оболонку його. Всяке там коїлось. Тоді ми в один голос, скільки сили було, заспівали: «Вірую в єдиного бога», і так з божої ласки всі разом щасливо перейшли те місце. Відтоді вони почали просити мене, щоб я написав їм такий

⁷⁸ Продаж церковних посад.

⁷⁹ 30 листопада

⁸⁰ Очевидно, йдеться про озеро Алаколь.

⁸¹ Очевидно, Тарбагатай.

⁸² 6 грудня.

⁸³ 13 грудня.

папір, який можна було б носити над головами своїми, і я сказав їм: «Навчу вас слова, яке будете носити в серці вашім, яким спасете душі ваші і тіла ваші навіки». Але завжди, тільки-но я збирався повчати їх, бракувало мені доброго товмача. І все ж я написав їм: «Вірую» і «Отче наш», дажучи: «Тут написано те, що саме повинна знати людина про бога, і молитва, в якій просимо бога про все те, що людині потрібне; тож твердо увіруйте в те, що тут написано, хоч цього ви й не можете зрозуміти, і просіть бога, щоб він зробив для вас те, що написано тут у молитві, якої сам він своїми устами навчив своїх друзів, і я уповаю, що він спасе вас». Це все, що міг для них зробити: переказувати слова науки божої устами такого товмача було вкрай небезпечно, та навіть і неможливо, бо й сам він таких слів не знав.

Про землю найманів, про смерть Кен-хана, про його дружину та старшого сина

Потім ми в'їхали на ту рівнину, де був двір Кен-хана⁸⁴. Ці землі належали колись найманам, що були, власне, підданими пресвітера Йоанна. Але цей двір я бачив не тоді, а згодом, коли повертався. І все ж тут я оповім вам, що трапилось з ріднею Кен-хана, його сином і жонами. Після смерті Кен-хана Бату захотів, щоб ханом став Мангу. Що ж до смерті самого Кена, то я не міг довідатися нічого певного. Брат Андрій говорив, що Кен помер од ліків, які йому подали, і підозрював, що ліки ці звелів виготовити Бату. Я ж чув інше. Сам Кен, кажуть, покликав Бату, щоб той прийшов поклонитись йому, і Бату подався в дорогу з великим почтом. Однак він сам і його люди були у великому страху, тому й послав уперед свого брата на ім'я Стікан⁸⁵, і той, прибувши до Кена, мав подати йому келих, але між ними вибухла суперечка, і вони вбили один одного. Вдова Стікана затримала нас на один день, прохаючи нас увійти в її дім і благословити її, тобто помолитися за неї. Так ось після смерті Кена з волі Бату ханом був обраний Мангу, і він уже був при владі, коли брат Андрій приїхав туди. Кен мав брата на ім'я Сіремон, який за намовою жінки Кена і його васалів вирушив з великим почтом до Мангу, ніби з наміром поклонитись йому. Насправді ж він замірявся вбити його й разом спустошити весь двір. Коли він був уже недалеко від Мангу, за два або три денних переходи, один із його возів, поламавшись, зупинився на дорозі, і, поки візник порався біля нього, надійшов один із людей Мангу й допоміг йому в напрямі воза. При тому він так уже розпитував про їхню подорож, що візник, слово по слову, розкрив йому наміри Сіремона. Тоді той, не подавши й виду, пішов собі; потім швидко звернув до табуна коней, вибрав найміцнішого коня і, проскакавши без відпочинку день та ніч, прискакав до двору Мангу й оповів йому про поchte. Мангу, скликавши всіх своїх людей, звелів оточити двір чотирма кільцями озброєних людей, щоб ніхто не міг увійти. Решту сил він послав наперейми самому Сіремону; вони легко схопили його, бо він і в гадці не мав, що його задум викрито, й доставили разом з усім почтом у двір. Мангу кинув Сіремонові звинувачення, і той відразу ж зізнався. Тоді його стратили; це ж саме спіткало старшого сина Кен-хана та ще трьохсот знатних татар. Послали також за жінками⁸⁶; їх припалювали розпеченими головешками, і як тільки

⁸⁴ Тобто Гуюк-хана, який жив біля річки Ірміл, що впадає в озеро Алаколь.

⁸⁵ Інакше — Шибан, один з братів Бату-хана.

⁸⁶ Натхненницею змови проти Мангу була Огул-Гайміш, старша дружина Гуюк-хана. Розповідь Рубрика про змову Сіремона (Ширемуну) збігається з даними перських літописців.

вони зізнались, одразу ж були страчені. Життя було подароване лише маленькому синові Кена, який не тільки не брав участі в змові, але й знати про неї не міг; йому й передали батьків двір з усіма стадами й людьми. Ми проминали цей двір при поверненні, і мої провідники не наважувались ні по дорозі туди, ні назад завернути до нього. «Бо в печалі сиділа володарка народів, і не було такого, хто б міг розрадити її». Тоді ми знову подались у гори, верстаючи шлях далі на північ.

Про наш приїзд до двору Мангу-хана

І от, нарешті, в день блаженного Стефана ми вступили на безкраю, наче море, рівнину, на якій, скільки сягнеш оком, не видно й пагорбка жодного. А на другий день, на святого Євангеліста Йоанна⁸⁷, ми прибули до двору цього великого володаря. Коли ж ми були ще за п'ять днів дороги від нього, то той ям, у якого ми заночували, хотів послати нас якимось обхідним шляхом, що додало б нам страждань ще на якихось п'ятнадцять днів. Він мав на меті, як я здогадався, скерувати нас через Онанкеруле, їхню землю, на якій стоїть двір Чінгіс-хана; інші казали, що вони навмисне хотіли розтягти нам дорогу, щоб похвалитися своєю могутністю: так вони, звичайно, вводять в оману всіх гостей із непідвладних їм країв. Наш провідник ледве домігся того, щоб ми пішли так навпростець. Але, вирішуючи цю справу, вони затримали нас від досвітку аж до третьої години дня. Під час цієї дороги писар, якого ми вичікували в Кайлаку, сказав мені, що в грамоті Бату, яку він посилав Мангу-хану, сказано, що ви, мовляв, просите в Сартах допомоги й війська проти сарацинів. Це мене вкрай здивувало, навіть занепокоїло, бо зміст вашої грамоти я добре знав: про це не було в ній жодної згадки, натомість ви закликали його бути другом усіх християн, підняти хрест і бути недругом для всіх недругів хреста; до того ж товмачами були вірмени з Великої Вірменії, які ненавидять сарацинів, і я побоювався, чи не переклали вони щось на свій розсуд так, щоб накликати війну на сарацинів. Тому я змовчав, не кажучи нічого ні за, ні проти: боявся суперечити словам Бату, щоб не бути звинуваченим у брехні без належних підстав. Отже, прибули ми того дня до двору. Нашому провідникові відвели просторий дім, а нам трьом припала маленька хатина, де нам ледве вдалося притулити наші речі, сляк-так розміститись на нічліг та розкласти невелике вогнище. Багато людей прийшло відвідати нашого провідника; принесли йому рисового пива в довгастих, звужених угорі пляшечках. На смак це пиво важко відрізнити від найдобрішого оксерського вина, щоправда, запаху вина цей напій не мав. Нас покликали і з притиском запитали, в якій справі ми прибули. Я відповів: «Ми чули, що Сартах християнин, і приїхали до нього. Король франків переслав йому через нас опечатаного листа. Він послав нас до свого батька, а батько його послав нас сюди. Сам він повинен був написати, нащо». Вони почали розпитувати, чи бажаєте ви укладати з ними мир. Я ж відповів: «Король послав грамоту Сартаху як християнину, а якби знав, що він не християнин, то ніколи б не відправляв йому послання. Що ж до укладення миру, то він не заподіяв вам жодної кривди. А коли б і скривдив вас чимось, за що ви змушені були б оголосити війну йому чи його народові, то сам він, будучи справедливою людиною, охоче вибачився б і просив би миру. Якщо ж ви без причини надумали б піти на нього чи на його народ війною, то ми віримо, що бог справедливий і допоможе їм». Вони ж усе дивувались, повторюючи: «Нащо ж тоді ви прийшли, якщо не хочете укласти мир?» Вже ж бо

⁸⁷ Тобто 27 грудня.

до таких гордоців дійшли вони, що вірять, нібито цілий світ тільки й клопочеться тим, як би з ними укласти мир. І справді, коли б мені дозволено було, то я, не шкодуючи сил, у цілому світі закликав би до війни проти них. Я не хотів відкрито викладати їм причину свого приїзду, щоб не сказати чогось такого, що суперечило б словам, які передав Бату. Тому за єдину причину свого приїзду я видавав те, що сам Бату послав мене. На другий день нас повели до двору, і я вважав, що можу йти босоніж, як у наших краях, тому й скинув сандалі. Прямуючи до двору, вони злазять з коней віддалік, на відстані пущеної з лука стріли від того дому, де перебуває сам хан; там залишаються коні і служники, що їх пильнують. Коли ми вже були без коней і наш провідник подався до дому самого хана, трапився там один угорський слуга, який впізнав нас, тобто наш орден. І коли навколо почали товпитися люди й приглядатись до нас, ніби до яких чужеродних створін — тим паче, що ми були босі, — й допитуватись, чи, бува, нам не набридли наші ноги, бо гадали, що ми їх тут же позбудемось, то цей же угорець розтлумачив їм приписи нашого ордену. Тоді прибув, щоб побачити нас, великий писар⁸⁸, християнин із несторіан; без його наказу майже нічого не відбувалося там. Пильно глянувши на нас, він покликав ще й того угорця і довгенько з ним перемовлявся. Тоді нам звеліли повернутися до свого житла.

Про лжемонаха. Зима в Каракорумі

Коли ми поверталися, я помітив оддалік від двору, перед його східним краєм, на відстані приблизно двох пострілів із балісти, дім, над яким видно було невеликий хрест. Невимовно зраділий, уповаючи знайти там щось християнське, я впевнено увійшов і побачив справді гарно прибраний вівтар. На золотій тканині були вигіптувані зображення Спасителя, святої Діви, Йоанна Хрестителя і двох янголів; до того ж самоцвітами були оздоблені постаті й одіяння. Був там ще великий срібний хрест, оздоблений коштовними камінцями по краях і посередині, було чимало інших церковних прикрас; перед вівтарем жевріла лампада. Сидів там один вірменський монах, смаглявий, худорлявий, зодягнений у грубу, негнучку волосяницю; поверх неї він мав іще чорний, підбитий хутром плащ, а під волосяницею оперізаний був карбованим залізним поясом. Лець увійшовши, ще не привітавшись із монахом, ми впали ниць і заспівали «Радуйся, Царице», він же, вставши, помолився разом з нами. Тоді лише, повітавши його, ми сіли коло нього; тут же, на жаровні, було трохи полум'я. Тоді ми й розповіли йому, що привело нас у ті краї. Він усе підбадьорював нас, заохочував до відвертості, бо ж ми, казав, — посланці бога, який вищим є від усякої людини. Потім і він оповів нам про свій приїзд, про те, що приїхав сюди лише на місяць раніше від нас, що до того він був пустельником у землі Єрусалимській, де нібито тричі являвся йому бог, тричі повеліваючи йому податись до володаря татар. А що він усе зволикав із від'їздом, бог постав перед ним знову і, кинувши його ниць на землю, сказав, що він помре, якщо не поїде. І ось, приїхавши, він сказав Мангу-ханові, що, коли б той захотів стати християнином, то весь світ явив би йому свій послух, що йому і франки корилися б, і сам великий папа. Він і мені порадив сказати Мангу-ханові те саме. Тоді я відповів: «Брате, я радо закликав його, щоб він став християнином, бо для того й прийшов сюди, щоб усім це проповідувати. Буду обіцяти йому також, що франки і папа щиро радітимуть і матимуть його за свого брата й друга. Але того, що вони повинні стати його рабами і сплачувати йому данину

⁸⁸ Булгай Ака, начальник ханської канцелярії, фінансового і внутрішнього управління.

нарівні з іншими підданими народами, — нізачо не пообіцяю, бо я говорив би це всупереч своїй совісті». Він, не відповівши, змовчав. З цим і пішли ми до своєї хатини, і холодно було в ній, а ми ще й не їли нічого цілий день. Зварили ми трохи м'яса та проса в м'ясній юшці для пиття. Наш провідник та його товариші бенкетували при дворі. Про нас піклувались мало. Були там тоді й посланці Вастація, але ми цього не знали. Перед світанком придворні люди звелили нам негайно вставати. Я пішов з ними босоніж якоюсь непримітною стежиною до дому згаданих посланців, і придворні запитали їх, чи знають вони мене. Тоді грецький воїн, впізнавши наш орден і навіть мого товариша, бо бачив його при дворі Вастація з нашим братом Томою, дав разом з усіма своїми товаришами зонайкраще свідчення про нас. Тоді запитали нас, чи ви перебуваєте з Вастацієм у мирі, чи у війні. «Ні в мирі, — відповів я, — ні у війні». Вони здивувалися, як це так може бути. «А так, — кажу, — землі їхні настільки віддалені, що їм і не доводиться мати якихось стосунків між собою». Тоді посол Вастація додав, що між вами мир; це насторожило мене, і я змовчав. Цього ранку я приморозив собі кінчики пальців на ногах, тому й не міг уже ходити босо. Студінь у тих краях люта, і, як лише вдарять перші холоди, то мороз тримається аж до травня, а трапляється, що й у травні ще буває замерзла земля. Вдень, щоправда, одлягає на сонці. Зате взимку відлиг там не буває: при будь-якому вітрі стоїть мороз. А втім, коли б там узимку було так вітряно, як у нас, то й життя не існувало б у тих краях. Але повітря там завжди погідне й тихе аж до квітня, а тоді вже знімаються вітри. І ось саме тоді, десь коло Пасхи, у нас на очах гинуло там безліч тварин від холоднечі, яка прийшла з вітрами. В зимову пору взагалі снігу там випадає небагато, але якраз коло Пасхи, що була тоді в кінці квітня, випало його стільки, що геть позакидало ним усі вулиці Каракорума, так що доводилось вивозити його гарбами. Тоді вперше принесли нам з двору баранячі кожухи, такі ж штани і взуття; мій товариш і товмач взяли все це. Я ж уважав, що не потребую цих речей, бо думав обійтись тим кожухом, який одержав від Бату.

Як нас прийняли у Мангу-хана

По тижневі після дня побиття Немовлят⁸⁹ нас привели до двору. Прийшли й священники-несторіани (я не знав, що вони християни) і запитали нас, у який бік ми звертаємось до молитви. Я відповів: «До сходу». А питали вони це тому, що ми, за порадою нашого провідника, поголили бороди, щоб стати перед обличчям хана згідно звичаїв нашого краю. Ось і подумали вони, що ми туїни, тобто ідоловірці. Тоді вони попросили нас роз'яснити деякі місця з біблії. Запитали, нарешті, як збираємось ми привітати хана, за своїм чи за їхнім звичаєм. Я відповів їм: «Ми священники, покликані служити богам. В наших краях вельможі, вшановуючи бога, не дозволяють, щоб священники схиляли перед ними коліна. Але тут, славлячи бога, ми готові явити своє смирення кожній людині. Прибули ми здалека і, якщо дозволите, відспіваємо передовсім хвалу богам, який щасливо вивів нас із такої далечі аж сюди, а потім уже робитимемо все, що завгодно буде самому володареві вашому, за винятком лише того, що звелено було б всупереч ушануванню бога і на шкоду славі його». Тоді, увійшовши в дім, вони переказали мої слова володареві. Йому це сподобалось; нас розставили перед входом у дім і відслонили повстану завісу, що була в переддвер'ї. Ми ж, оскільки це було на Святки, почали співати.

Коли ми відспівали, нас одразу ретельно обшукали, обмацали ноги, руки, зазірнули й за пазуху, чи не маємо, бува, при собі ножів. Товмачеві було наказано відстібнути пояс із прикріпленим до нього кинджалом і залишити його

⁸⁹ 3 січня 1254 р.

надворі під наглядом одного з придворних. Тоді ми ввійшли; біля входу стояла лавка з кумисом, а біля неї звелили стати товмачеві. Нам подали знак сісти на лаві перед жінками. Весь дім ізсередини був оббитий золотою тканиною; на невеликому жертovníку горів огонь із якогось терня, коренів, дуже поширеного там полину⁹⁰ та кизяків. Сам хан, плосконосий, середнього зросту чоловік років сорока п'яти, сидів на ложі, вбраний у кирею з плямистої шкіри, що яскраво мінілась на світлі, наче шкіра з тюленя. Поруч сиділа його молоденька дружина. За ними на ложі разом з іншими дітьми сиділа його доросла дочка, Ціріна, дуже бридка з лиця. Цей дім належав раніше дружині-християнці, яку хан дуже любив і яка народила йому цю дочку. Потім він привів ще й цю молоденьку жінку, а все ж дочка залишилася господинею всього двору, що належав її матері. І ось хан запитав нас, що воліємо пити: вино чи террацину, тобто рисове пиво, чи каракумис, тобто кобиляче молоко, чи бал, медовий напій; взимку там уживають саме ці напої. Я відповів: «Володарю, ми не з тих, які шукають насолоди в питті, що з ласки своєї подасте, тим і вдоволені будемо». Тоді він наказав подати нам світлого й смачного, схожого на біле вино, рисового напою, і я з поваги до хана трохи випив його. На біду наш товмач стояв біля виночерпіїв, які надто щедро частували його, і за якусь хвилину зовсім сп'янів. Потім хан звелів принести соколів та інших птахів, брав їх собі на руку, довго милувався ними, а відтак повелів нам говорити. Тоді-то й довелося нам схилити коліна. Хан мав свого товмача, одного несторіанина — я тоді не знав, що він християнин, — ми ж мали свого, сякого-такого, який до того ще й геть сп'янів. Я почав: «Ми в перших словах оддаємо дяку і хвалу богові, який щасливо привів нас із таких далеких країв, щоб побачити Мангу-хана, якого цей же бог обдарував такою могутністю на землі. Благаємо Христа, під чиєю десницею всі ми живемо й умираємо, щоб він дав йому довге й благополучне життя». Вони люблять, коли люди моляться за їхнє життя. Далі я розповів йому: «Володарю, ми чули, ніби Сартах християнин, і всі християни, хто лише чув про це, раділи невимовно, а надто пан король франків. І ось ми вирушили до Сартах; король вручив нам для нього послання, в якому були слова миру, між ними й ті, якими він поручався йому за нас, ознайомлюючи його, що ми за люди, й прохаючи, щоб дозволив нам побути на його землі. Наш обов'язок — навчати людей жити за законом божим. Сартах послав нас до свого батька Бату. Бату послав нас сюди, до вас. Ви — той, кому бог дав велику владу на землі. Просимо, отже, у вас дозволу перебувати на вашій землі, де служитимемо богові ради вас, ваших жінок і дітей ваших. Нема у нас золота-срібла, нема дорогоцінного каміння, яке могли б ми вам подарувати; можемо дарувати вам лише самих себе, готових служити богові й молити бога за вас. Дозвольте нам принаймні залишитись тут, доки не мине ця студінь. До того ж і товариш мій так знемігся, що напевне б життям поплатився, пустившись у таку виснажливу дорогу верхи». Мій товариш таки справді зізнався мені в своїй слабості і благав мене випросити дозвіл на перепочинок. Ми ж добре розуміли, що нам доведеться повертатись до Бату, якщо Мангу з особливої ласки своєї не дозволить нам зостатись. Тоді хан так почав свою відповідь: «Як сонце всюди ширить проміння своє, так і повсюди шириться можуть моя і Бату. Тож ми не потребуємо срібла чи золота вашого». Ось до цього місця я добре зрозумів свого товмача, далі в його словах я вже не зміг дошукатись якоїсь певної думки, і ще раз переконався, що він таки добре п'яний. Та й сам Мангу-хан, як видалось мені, буз напідпитку. І лише під кінець своєї мови він, здається, висловив своє невдоволення тим, що ми прибули до Сартах раніше, ніж до нього. Тоді я, бачачи неміч товмача, змов-

⁹⁰ Очевидно, йдеться про саксаул.

чав, але перед тим ще попросив, щоб хан не взяв за зле те, що сказане було про золото й срібло, бо ж я не говорив того, що він потребує чи жадає таких речей, а тільки те, що ми раді були б ушанувати його світськими й духовними дарами. Тоді він звелів нам встати й знову сісти; через деякий час, привітавши його, ми вийшли, а з нами й писарі його і той товмач, який виховує одну з його дочок. Вони почали випитувати нас про королівство франків, передо-всім, чи багато водиться там баранів, биків та коней, немозби от-от мали всту-пити туди й захопити все це. Отож не раз мені доводилось пересилювати себе, тамуючи гнів і обурення. І я відповів: «Чимало там усякого добра, що й поба-чите, якщо випаде вам податись туди». Тоді дали нам одного провідника, і ми пішли до монаха. Ми саме виходили звідти й намірялися вернутися до свого пристановища, як перестрів нас згаданий товмач і сказав: «Мангу-хан зглянувся на вас і дозволив вам залишитись тут протягом двох місяців, поки не минуться сильні холоди. Звелів він також переказати вам, що тут, приблизно за десять днів дороги, є гарне місто, що називається Каракорум. Якщо забажаєте пода-тись туди, то він сам дасть вам усе необхідне; а захочете тут зостатись — зоставайтесь, матимете все, що треба. Однак вам буде важко їздити разом з двором». І я відповів: «Хай господь береже Мангу-хана і дасть йому благопо-лучне й довге життя! Ми зустріли тут монаха, якого маємо за святу людину, і віримо, що він прибув у ці краї з божого веління. Тому й радо б zostалися ми з ним, — бо й самі ми ченці, — щоб разом прочитати молитви за здоров'я хана». Вислухавши, він мовчки відійшов. Ми ж пішли до свого житла і за-стали в ньому холоднечу, вогню ж нічим було розпалити; нас мучив голод западала ніч. Тоді той, хто мав опікуватись нами, забезпечив нас паливом і скромними харчами. Наш провідник повернувся до Бату, але перед тим по-просив у нас килимок або доріжку, яку ми залишили з його волі при дворі Бату. Ми погодились, і він пішов собі з миром, простягнувши для потиску руку і вибачаючись: не без його вини, мовляв, зазнали ми в дорозі голоду й спраги. Вибачаючи йому, ми й собі попросили пробачення в нього, як і в усієї сім'ї його, якщо, бува, завинили чимось.

Про жінку з Лотарінгії та майстра-ювеліра

Розшукала нас одна жінка з Метца з Лотарінгії; її було захоплено в Угор щині, і звалась вона Пакетта. Ця жінка влаштувала нам у міру своїх сил чудо-вий бенкет; сама вона належала до двору тієї володарки, християнки, про яку я раніше згадував. Так от, ця Пакетта розповіла нам про нечувані поневір'яння, яких довелося їй зазнати, перш ніж вона потрапила до двору. Тепер їй велось непогано. У неї був молодий чоловік, руський, від якого мала вона трьох прегар-них хлопчиків. Чоловік її вмів будувати житла, що серед них вважається дуже прибутковим ремеслом. Від неї ми довідалися, що в Каракорумі живе ремісник-ювелір на ймення Вільгельм, родом з Парижа; прізвище його Буш'є, ім'я його батька — Лоран Буш'є. В нього, як вона розповіла, є брат, на ім'я Роже Буш'є, і юнак, його вихованець, і цей юнак має славу чудового товмача. Але Мангу-хан дав Вільгельмові триста яскотів, тобто три тисячі марок, і виділив ще п'ятдесят ремісників для виконання якоїсь роботи, тому Пакетта побоювалася, що він не зможе тепер послати свого сина до мене. А при дворі казали їй, і вона сама це чула: «Ті, що прийшли з твоєї землі, — добрі люди, і Мангу-хан охоче порозмов-ляв би з ними, та їхній товмач — нікудишній». Тому й турбувалася вона про тов-мача. Я написав тоді згаданому майстрові про свій приїзд, прохаючи, щоб він, якщо це можливо, прислав до мене цього юнака. Той відписав, що цього місяця не може, але наступного місяця, по закінченні роботи, пришле його до мене. А тим часом ми жили разом з іншими послами; при дворі Бату і при дворі Мангу

ставлення до послів, до речі, зовсім різне. При дворі Бату один ям, що перебуває, скажімо, на західній околиці, приймає всіх тих, які надходять із заходу: так само — й щодо інших сторін світу. Зате при дворі Мангу всі послы, перебуваючи під рукою одного яма, можуть відвідувати один одного і бачитися. При дворі Бату вони не знають один одного, не знають навіть, хто з них посол, бо не відомо їм, де хто живе, зустрічаються лише при дворі. Коли кличуть одного, то іншого можуть і не кликати, бо до двору вони приходять лише на виклик. Там ми зустріли одного християнина з Дамаска, і він розповів, що прибув туди від султана Монреальського і Кракського⁹¹, який побажав стати данником і другом татар.

Про Теодула, паламаря з Акри

За рік до мого приїзду туди там уже був один паламар із Акри, який називав себе Раймундом, насправді ж ім'я його було Теодул. Він почав свою подорож із Кіпру з братом Андрієм і дійшов з ним аж до Персії; там він придбав якісь інструменти з Амморіка і залишився там після від'їзду брата Андрія. А коли брат Андрій повернувся, він рушив далі зі своїми інструментами і прибув до Мангу-хана. Той запитав його про мету приїзду, і Теодул відповів, що він перебував при одному єпископі, якому бог послав із неба писану золотими літерами грамоту і доручив, щоб той її передав володареві татар, майбутньому повелителю всього світу, і щоб закликав усіх людей укласти з ханом мир. Тоді Мангу сказав йому: «Коли б ти приніс ту грамоту, послану з неба, а також листа свого пана, то прийшов би в щасливу годину». Той відповів, що він віз цю грамоту, але вона була разом з іншими речами на норовистому коні, який, вирвавшись, дременує у ліси та гори, і так у нього все й пропало. Такі пригоди справді часто трапляються в дорозі, тому вершник, коли йому конче треба злізти, мусить міцно тримати свого коня. Тоді Мангу запитав про ім'я єпископа. Той відповів, що його звать Отоном⁹². Далі Теодул оповів йому про Дамаск і про майстра Вільгельма, що був паламарем пана легата. Тоді хан запитав, у якому королівстві той перебуває. Теодул відповів, що живе він під рукою короля франків, якого йменують Людовіком. Бо він уже чув, що трапилось при Мансурі⁹³, і хотів сказати, що належить до ваших людей. Крім того, нагадав він ханові, що між ним і франками знаходяться сарацини, які заступають дорогу, а коли б вона була вільною, то франки відправили до нього послів і радо б мир з ними уклали. Тоді Мангу-хан запитав, чи хотів би він повести послів до цього короля і єпископа. Той погодився повести їх навіть до папи. Мангу тут же велів виготовити якомога тугіший лук, що ледве піддавався двом людям, а також дві стріли із срібними дірчастими головками; пущені з лука, вони свистіли, наче флейти. А моалові, якого намірявся послати з Теодулом, хан наказав: «Ти підеш до короля франків, куди ось цей чоловік поведе тебе, і подаси йому це від мене. Якщо він захоче укласти з нами мир, то ми підкоримо землі сарацинів аж до його володінь і відступимо йому всі інші землі аж до Заходу. Якщо ж не захоче, то повернеш нам лук і стріли, а йому скажеш, що з таких луків ми посилаємо стріли далеко і вражаємо несхибно». По тих словах він звелів вийти Теодулові, який мав за товмача сина того майстра Вільгельма, і при ньому сказав моалові: «Ти підеш із цим чоловіком; добре вивідай дороги, місцевість, міста, фортеці, людей і їхню зброю». Тоді цей юнак почав докоряти Теодулові за те, що той веде з собою татарських послів, які йдуть лише з наміром розвідання. На це Теодул відповів, що відправить їх морем, отже, не знатимуть вони ні звідки прибули, ні куди повертатися. Мангу вручив моалові

⁹¹ Монреаль і Крак — міста в Аравії.

⁹² Одон, єпископ Тускульський, учасник VII хрестового походу. Супроводжував Людовіка IX як легат папи римського.

⁹³ Ідеться про битву між хрестоносцями і єгиптянами 1249 р. при Мансурі, коли Людовік IX потрапив у полон.

також золоту дощечку завширшки з долоню і завдовжки з півліктя, на якій записуються його розпорядження. Хто має при собі таку дощечку, той може вимагати усього, що хоче, і все виконується негайно. Так Теодул прибув до Вастація, задумавши пробратися до папи й обдурити його, як і Мангу-хана. Тоді Вастацій запитав його, чи має він папську грамоту, яка б стверджувала, що він посол і що його обов'язком є супроводжувати татарських послів. Той не міг такої грамоти показати, і ось Вастацій схопив його, відібрав у нього все, що він придбав, і кинув до в'язниці. Моал, занедужавши, помер там. Тоді Вастацій переслав через моалових прислужників золоту дощечку Мангу-ханові; з ними й зустрівся я в Аарзерумі, де починається Туреччина, і вони розповіли мені цю пригоду з Теодулом. Подібні ошуканці снують по світу, і моали, як лише схоплять таких, убивають. Наближався день Богоявлення, і той вірменський монах, на ім'я Сергій, сповістив мене, що сам він охрестить на святі Мангу-хана. Я ж попросив його, щоб він усілякими способами спробував залучити до того й мене, бо тоді я міг би як очевидець описати цю подію. Він пообіцяв.

Про свято, яке влаштував Мангу-хан

І ось настав святковий день, але від монаха не було звістки. О шостій годині мене покликали до двору і я побачив, що монах повертається звідти зі своїм хрестом, а священики — з кадилом і євангелієм. Саме в цей день Мангу-хан влаштував бенкет. Так уже повелось там, що в ті дні, які віщуни називають святковими для нього, а священики-несторіани по-своєму йменують їх священними, хан урочисто скликає весь двір. Першими приходять християнські священики, прибрані згідно свого обряду; вони моляться за нього й благословляють його келих. По їх відході прибувають сарацинські жерці і роблять те ж саме. Потім надходять жерці-ідоловірці, щоб виконати такий же обряд. Монах сказав мені, що хан вірить лише християнам, але бажає, щоб усі за нього молились. Та це була брехня: хан, як пізніше ви побачите, нікому не вірить, хоч усі йдуть за його двором, липнучи до нього, як мухи до меду, всі вважають себе наближеними до хана, всі пророкують йому щастя. Тоді ми посідали перед його двором, але оддалік, і подали нам їсти м'ясо. Я відповів їм, що ми не їстимемо там, а коли хочуть подбати про наше харчування, то нехай зроблять це в нашому домі. Вони відповіли: «В такому разі йдіть до свого дому, бо вас покликали сюди лише, щоб їсти, а не заради чогось іншого». От і повернулись ми разом із монахом, який аж червонів через ту свою брехню, та й сам я не хотів більше заводити мову про це. І все ж деякі несторіани хотіли переконати мене, ніби хан охрещений. Я ж їм відповідав, що ніколи в це не повірю й інших у тому не запевнятиму, оскільки сам вочевидь не пересвідчився. Увійшли ми в свій дім — холодний, порожній. Потім вони подбали, щоб ми мали на чому прилягти й чим укритися. Принесли й палива, дали м'яса: одного невеликого худого барана для нас трьох на шість днів, а щоденно — миску пшона і кварту просового пива; позичили вони нам казан і триніжок, щоб варити м'ясо. Щоразу, зваривши м'ясо, ми потім варили просо в баранячій юшці. Ось такою була наша їжа; цілком досить їй було б, якби дозволяли нам їсти її в мирі. Але там є безліч голодних, про яких ніхто не дбає, і ось тільки-но вони помічали, що ми заходимося коло їжі, тут же юрмою насідали на нас, і доводилось нам обідати гуртом. Там-то й звідав я, що то значить бути добродійником у скруті. Ще більше похолодало, і Мангу-хан прислав нам три кожухи хутром наверх, які прийняли ми з виявом вдячності. Вони запитали при нагоді, який у нас запас харчів. Я відповів, що ми вдовольняємось скромною їжею, не маємо, однаке, приміщення, в якому можна було б молитися за Мангу-хана: наша домівка була настільки мала, що в ній годі було й книгу розгорнути, коли розкладали в ній вогонь. Вони переповіли ці слова ханові, і той послав до

монаха запитати, чи бажає він бути в нашому товаристві. Монах погодився з великою радістю. Відтоді й відвели нам краще житло: ми поселилися з монахом перед двором, де не жив ніхто, крім наста їхніх вішунів; але ті — трохи ближче, перед двором старшої дружини хана, ми — ген аж на східній околиці, перед двором останньої дружини. Це було напередодні неділі після Богоявлення. А на другий день, тобто в неділю після Богоявлення, посходились зарання усі несторіанські священники до каплиці, вдарили в дошку, врочисто відспівали утренью, спорядились у свої одіяння, наготовили ладан і кадильниці. І ось тоді, коли вони вже вичікували на паперті, перша дружина на ім'я Котота Катен (Катен це те ж саме, що володарка, а Котота — власне ім'я) увійшла в каплицю разом з багатьма знатними жінками, а також із своїм первістком-сином, якого звали Балту. Й іншими своїми малятими; всі вони впали ниць, за звичаєм несторіан вдарили чолом до землі, потім правою рукою торкнулись усіх образів, цілючи руку після кожного дотику, а відтак подали руку всім, хто був у каплиці. Такого звичаю дотримуються несторіани, входячи до церкви. Тоді священники довго співали, давали жінці в руки ладан, вона клала його на вогонь, і тоді вони обкурювали її. Коли ж надворі уже був білий день, вона почала знімати з голови прикрасу, що називається бокна, і я запримітив у неї на маківці лисину; потім вона звеліла нам вийти. Виходячи, я ще побачив, що їй принесли срібну миску. Не знаю, чи її хрестили там, чи ні. Знаю лише те, що службу божу одправляють вони не в наметі, а в постійній церкві. На свято Пасхи я бачив їхні хрестини і як вони з великою врочистістю освячували воду; в той день вони цього не робили. Поки ми повертались до себе, прибув сам Мангу-хан і увійшов до церкви, чи то каплиці; йому принесли золоте ложе, на якому він засів поруч із дружиною навпроти вівтаря. Тоді нас покликали, не попередивши, що прийшов Мангу; нас обшукали, чи не маємо, бува, при собі ножів. Я увійшов до каплиці, тримаючи на грудях біблію і требник; уклонився спочатку перед вівтарем, потім самому ханові, а тоді, перейшовши, ми стали між монахом і вівтарем. Нам наказали за своїм звичаєм одспівали псалом, і взагалі, щоб ми співали. Тоді ми заспівали «Гряди, о Святий Дух». Хан побажав, щоб йому подали наші книги, біблію і требник, і докладно випитував, що означають зображення на них. Несторіани відповіли йому, як самі хотіли, бо наш товмач не входив з нами до церкви. Ще коли я вперше став перед ханом, тримаючи на грудях біблію, він звелів, щоб йому подали її і довго її оглядав. Потім він відійшов, а його дружина, залишившись, почала ділити між усіма християнами, які там були, подарунки. Монахові вона дала один яскот; архідиякону — другий. Перед нами вона веліла покласти насик, тобто кусень тканини такої ширини, як покривало на ліжку, дуже довге, і тонке полатно. Коли я відмовився прийняти це, вони передали товмачеві, і той все взяв собі. Насик він довів аж до Кіпру і там продав його за вісімдесят кіпрських золотих, щоправда, в дорозі він досить-таки попсувався. Тоді подали нам усякого питва: рисового пива, червоного вина, схожого на те, що з Рошелля, і кумису. І ось володарка, взявши до рук повний келих, навколішках просила благословення, і всі священники заспівали на повен голос, а вона випила до дна. Потім і я зі своїм товаришем мусив заспівати, коли вона знову схотіла випити. Коли вже майже всі довкола були п'яні, внесли наїдки: цілого барана, якого тут же з'їли, потім, без солі й хліба, подали великих коропів; їх я скуштував. Так і провели ми ту днину аж до вечора. Нарешті й сама володарка, сп'янівши, сіла на повіз і поїхала своєю дорогою підголосний спів та вигуки священників. Наступної неділі, коли читали «Ілля у Кані», прийшла дочка самого хана, у якої мати була християнка, і все відбувалось так само, лише не з такою врочистістю.

Закінчення в наступному номері.

З латинської переклав Андрій СОДОМОРА

3 нотаток

про масову культуру

За останні десятиріччя навколо феномена так званої «масової культури» виросли справжні паперові хащі, в яких заблукає навіть досвідчений бібліограф. Легіон дослідників висунув стільки її тлумачень, що їх уже не перелічити і в грубесному томі. Відтоді, як американець Д. Макдональд запропонував термін «масова культура» (1944 р.), загадковий світ, відомий під назвою «масової культури», «напівкультури», «псевдокультури», «паракультури», «сottoкультури», «маскульту-мідкульту» і т. п., відвідало безліч наукових експедицій. Але й досі «карти» цього світу рясніють білими плямами. Саме поняття буржуазної «масової культури» лишається розмитим!

...Часто-густо забувають про суспільну функцію масової культури і розуміють її лише як знедуховлену, забуту богом і людьми околицю справжньої культури, зводять її роль до особливого заповідника художничьких бездарностей або до місця заслання обдарованих невдах, свого роду каторги талантів.

Насправді ж масова культура — особливий «соціотехнічний» інструмент пізньюбуржуазної політики, особливий спосіб відвертати увагу суспільства від усього того, що вороже цій політиці.

Що ж до бездарностей, які процвітають у маскультівській трясовині, і талантів, які в ній грузнуть і скніють, то на Заході справді доволі і того, й другого. Але далеко не це головне у масовій культурі — вона ніколи не була лише стоком якихось недоброякісних соціокультурних сполук, несутісних із дистильованою субстанцією культури елітарної. Як нездари, так і таланти, з тих чи інших причин

опинившись за Геркулесовими стовпами останньої, «урівнюються» в своїх творчих можливостях і починають працювати за певними ідеологічними стереотипами.

У своєму дослідженні ми розглянемо деякі такі стереотипи буржуазної ідеології в масовій культурі.

Менеджери, конструктори, оператори, диспетчери тієї гігантської системи, що зветься масовою культурою, зі студентських років пам'ятають проміць фольклорних моделей, які й досі зберігають свій благородний чар над свідомістю людини. Протягом сотень і сотень академічних годин вони анатомували ці моделі — за допомогою найвитонченіших, найгостріших культурологічних, антропологічних, етнологічних скальпелів. Всі вони виховані на півстолітніх традиціях американської культур-антропології від Ф. Боаса і Рут Бенедікт до останніх номерів «Емерікен антрополоджіст» — дуже поважного фахового журналу — культур-антропології, що сумлінно систематизувала наукові дані про первісний міфологічно-епічно-фольклорний світогляд (на багатючих матеріалах докласового буття північноамериканських індіанців). Вони студіювали і французьку структуральну антропологію, започатковану ще на зламі століть М. Моссом і Е. Дюркгеймом, у наш час розроблену і розгорнуту К. Леві-Строссом (на матеріалі вже південноамериканських індіанців). Їх особливу увагу привертала праця одного із найоригінальніших представників цієї школи — Ролана Барта, який подав детальну наукову топографію тих міфологічно-фольклорних лагун у сучасній суспільній свідомості, що залишилися від колись неозорих фольклорних морів. На почат-

ку століття наставники джіу-джітсу продавали в японських містах європейським туристам схеми, на яких були вказані найболючіші і найвразливіші ділянки людського тіла. Ролан Барт, який створив свого роду карту найвразливіших «міф фольклорних» місць цієї свідомості на матеріалі західного буржуазно-міського буття, чимось схожий на цих «сенсеїв». От тільки його картосхеми купують і використовують не любителі-туристи, а фахівці з питань психологічної обробки мас.

«Дизайнери» «маскульту» дістають із священних скарбниці фольклору й міфа те, що їм потрібно, і контрабандою сплавляють у свої цехи й майстерні. Де закінчуються продумані, тверезі пошуки такої міфосировини, й починається їх свідомо маскультівська обробка? Очевидно, там, де взагалі закінчується раціоналізм пізньобуржуазного світу, поступаючись місцем ірраціоналістській вакханалії...

Основне завдання масової культури — утримати масову свідомість у рамках панівної ідеології, «наркотизувати» і приспати її, привчити до конформізму.

Як це робиться?

В арсеналі відповідних засобів масової культури особливе місце посідає фальсифікація міфопоетичних і фольклорних моделей.

Відразу зазначимо: під «фольклором» (folk-lore) ми розуміємо не лише усну поетичну творчість, а все багатство духовної культури народу, всі його відповідні надбання (отож розуміємо це слово, як розумів його автор, англієць Вільям Томс, і таким чином розширюємо його семантичні кордони, звужені фольклористикою початку нашого століття).

Фольклор сформувався в своїх основних рисах в докласовому світі, в епоху, коли не було ще й натяку на відчужуючі й відчужені ідеології та структури, коли людська свідомість не виокремилася з органічного родового контексту.

Звідси, сказати б, фольклорна ностальгія навіть найрозвиненіших літератур подальших епох. Найбільші генії світової літератури обов'язково віднаходили й поновлювали ті чи інші фольклорні ідеології, особливим чином вкраплювали їх у фактуру своїх творів, майстерно поєднували ці ідеології з художніми надбаннями нової доби. Ні Рабле, ні Гете, ні Пушкіна, ні Гоголя, ні Шевченка неможливо уявити без їхньої багатющої фольк-

лорної ретроспективи¹. Більше того, у самій будові всіх жанрів сучасної літератури — до роману включно — просвічують їх прозорі фольклорні джерела.

Література і в найскладніших, і в найповніших виявах не боїться опускатися зі своїх висот у загадкову теміню фольклорних колодязів, знаючи, що вона там добуде найбагатородніші істини про людину і світ. Адже істини ці в найраніших фольклорних текстах ще не обтяжені тисячами фікцій, «набутих» протягом подальшого — класово-історичного — розвитку.

Так, докласовий фольклор — фольклор «днів перших» свого становлення — не знав образу людини, експлуатованої іншою людиною, не знав брудного кипіння егоїстичних пристрастей, таких характерних для індивідуалістської свідомості, зате знав патетику так званого «культурного героя», який в ім'я свого роду кидає виклик силам природного й суспільного Хаосу, знає ціну подвигу в боротьбі проти всіх можливих виявів знищення.

Докласова фольклорна людина ще повна якоїсь космічної сили, що її пізніше значно послабляють умови класового існування, вона ще вірить у силу своїх простих і мудрих зв'язків з навколишнім світом. Можна говорити про цілковиту єдність тогочасної людини й тогочасного світу.

Архаїчну свідомість позначає напружена цілісність, їй не знайома та болюча рефлексія, що стала відмінною рисою подальшого розвитку культури. Зокрема, ця свідомість ще не знає християнської дискримінації земного існування, а, отже, і так званого «мистецтва аскези». «У Гомера нема жодної містичної ідеї», — нарікав реакціонер Жозеф де Местр.

Спливали віки, і фольклорний погляд на світ затьмарювався, його виднокруги ставали дедалі вузкими, вже підупадала його світоглядна міць, підточена становим розшаруванням (що усувало універсальну загальносуспільну міру фольклорних моделей), зростанням індивідуалістської рефлексії, несумісної з естетикою й етикою фольклору.

Проте свою світоглядну несумісність з відчуженими, онтологічно неповними — «офіційними» — уявленнями про світ фольклор зберіг назавжди. Але чи зберігся сам фольк-

¹ Про виключне світоглядне й естетичне значення українських та загальнослов'янських фольклорних моделей, скажімо, для Гоголя, див: В. В. Иванов и В. Н. Топоров, Славянские языковые моделирующие семиотические системы, М., «Наука», 1965, стор. 100.

лор?² На це питання ще у вересні 1857 року відповів Карл Маркс — великі фольклорні жанри в умовах індустріального суспільства відмирають: «Хіба той погляд на природу і на суспільні відносини, який лежить в основі грецької фантазії, а тому й грецького (мистецтва), можливий при наявності сільфакторів, залізниць, локомотивів і електричного телеграфу? Куди вже Вулкану проти Роберта і К°, Юпітеру проти громовідводу і Гермесу проти Cr dit Mobilier! Всяка міфологія переборює, підкоряє і формує сили природи в уяві і за допомогою уяви; отже, вона зникає разом з настанням дійсного панування над цими силами природи. Що сталося б з Фамою при наявності Прінтінг-хаус-сквер?..

З другого боку, чи можливий Ахіллес в епоху пороху і свинцю? Або взагалі «Іліада» поряд з друкарським верстатом і тим більше з друкарською машиною? І хіба не зникають неминує сказання, пісні і музи, а тим самим і необхідні передумови епічної поезії, з появою друкарського верстата?»³

Отож, основний масив фольклору опустився на дно людської культури й свідомості вже давно — залишилися окремі жанрові острівці цієї фольклорної Атлантиди.

На початку XVIII—XIX століть Вальтер Скотт слухав пісню останнього шотландського менестреля, російський славіст П. А. Ровінський на початку XX століття слухав «нарицання» останніх сербських гуслярів, кілька років тому Пазоліні слухав балади останніх італійських трубадурів...

Англійський журналіст Ральф Паркер згадував, що ще в 20-х роках він тримав у руках зошит, у якому каліграфічним почерком були записані пісні, складені — «під гуркотіння верстатів» — кількома поколіннями шотландських ткачів. Зошит цей належав єдинбурзькій робітничій родині, він був не стільки сімейною реліквією, скільки «сімейним світоглядом». Але цих пісень уже не співали...

Вже на початку століття, з розвитком засобів масової інформації, і без того скромні новочасні параметри фольклорної культури безнастанно

звужуються. Так, довоєнна «Большая советская энциклопедия» констатувала, що в тогочасній Франції народна пісня побутує лише в провінції, але й там швидко витісняється паризькими шансоньє — при посередництві радіо і грамофонних платівок.

«Комунікативна техніка» фольклору вельми проста — вона будується на усному спілкуванні⁴. Саме тому часто не витримує конкуренції з розвиненими засобами масової інформації. Один малагасійський композитор і музикознавець твердить, що багатющий фольклорний мелос його народу може зникнути внаслідок масованої атаки поп-музики протягом... кількох тижнів. Не виключено, що правдивий субстрат малагасійського пісенного фольклору зберіг звучання казкової Гондвани — і ці скарби, що нагромаджувалися тисячоліттями, зникнуть у водоверті океану — тільки не Індійського, а «маскульту».

Ще наприкінці минулого століття в Малайї були надзвичайно популярні ридарські романи — хікайти, — які цілком будувалися на фольклорних сюжетах, — але їх буквально в останні роки витіснила «паралітература», цей обов'язковий складник західного експорту.

Та до чого тут «парамузика» й «паралітература»? Чому вони так легко заповнюють фольклорні порожнини сучасної свідомості?

Один із парадоксів масової культури — на перший погляд, малозрозуміла і загадкова піддатливість багатьох її «текстів» точній класифікації за допомогою методів, вироблених і випробуваних сучасною фольклористикою. Йдеться ось про що. Свого часу радянський учений В. Я. Пропп зумів визначити найважливіші складники — «інваріанти» — російської казки. Не зупиняючись на особливій, вельми дотепній методології дослідника, зазначимо лише, що за її допомогою можна укласти, так би мовити, фабульний словник казки, вичерпний реєстр її, здавалося б, невичерпних сюжетів. І от що цікаво: та ж таки методологія дає змогу укла-

⁴ К. В. Чистов. Специфика фольклора в свете теории информации, «Вопросы философии», 1972, № 6.

Пізній фольклор глибоко осмислив свою несумісність з комунікативними засобами цивілізації — героїня української народної пісні кінця XIX — початку XX століття — писала листи ніченьками.

А печатувала слізюньками.

А пересилала тими буйними вітроньками...

Про драматичну ситуацію українського фольклору в капіталізованому селі кінця XIX століття див. у ранній белетристиці Б. Д. Грінченка — «Сонячний промінь» (1890). «На розпутті» (1891).

² Пізній український фольклор усе ж таки дав на диво переконливі зразки високої й активної життєвості. Див. про це, зокрема в ст.: О. І. Дей, Життєва і художня правда в українських народних баладах на тему «Ромео і Джульєтта», «Народна творчість та етнографія», 1974, № 3, стор. 36—45.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12, стор. 693.

сти (і практично він уже укладений) реєстр сюжетних схем усіх «парафілів» — від примітивних «вестернів» початку століття до останніх голлівудських бойовиків.

Характерно, що одним із імпульсів до створення Проппової методології стали спостереження В. Б. Шкловського над різною структурною схожістю казки й масового фільму...⁵ Виявилось, що не лише масовий кінематограф, а й масова література під аналітичним скальпелем сучасного дослідника розпадається на фабульні атоми, вперше досліджені В. Я. Проппом. Так, уже з'явилися праці, в яких подано морфологію детективної новели і детективного роману, точно описано всю їхню «хитромудру механіку». При бажанні можна укласти і «словник» естради, вар'єте, мюзик-холу та інших жанрів «масової культури».

Зрозуміло, що це вже не випадковий збіг — тут напевне діють якісь принципові чинники.

Кіркегор, обстежуючи льохи новоєвропейського духовного підпілля, називав себе «шпигуном господи бога». З цього приводу радянський філософ Е. Ю. Соловйов доречно запитав: а що ж буде, коли гострий аналітичний скальпель «шпигуна господи бога» опиниться в руках... просто агента тих чи інших інститутів пізньобуржуазного суспільства? Адже воно уже з часів першої світової війни досить-таки ефективно використовує всі можливі джерела інформації про «підпільні» пристрасті своїх членів — від вульгарного поліційного стеження аж до даних психоаналізу.

Буржуазні психологи й соціологи давно вже знають про висихання фольклорних морів, давно вже вивчили топографію їх обмілілого дна. Зрозуміло, вони знають і про могутню інерцію тисячолітніх фольклорних голфстрімів, які зникли лише вчора. Постійно маніпулюючи індивідуальною й масовою свідомістю, пізньобуржуазний світ ефективно експлуатує й фольклорні поклади цієї свідомості, використовуючи фольклорні схеми, накидаючи публіці ерзац-фольклор у вигляді масової культури.

Зупинімося на конкретній техніці такої фальсифікації.

Нещодавно на наших екранах демонструвався фільм «Трое на снігу» (ФРН) — зразковий і тому особливо бридкий продукт кінокітч. У

фільмі розповідається про те, як літній мультимільйонер прикинувся плебеем, а молодий робітник — мультимільйонером. Начебто весела дурничка, не більше. Але вдвимося пильніше в те, що ховається за всіма цими перевдяганнями і перевіленнями.

Одним із найстійкіших інваріантів архаїчного (міфопоетичного) світогляду є соціальне переміщення: раб і пан міняються своїми місцями в суспільстві. Приклади цього знаходимо в тисячах і тисячах архаїчних ритуалів і дійств та їхніх пізніх аналогах — від римських сатурналії, під час яких раб вдягав тогу, а патриції — рабське рубище, від коронування-розвінчання східних царів (порівняй козацький звичай кидати грязюкою в новообраного старшину!) до венеційського карнавалу доби останніх дожив, на якому, за словами сучасника, догаресу не можна було відрізнити від кравчині. А тепер пригадаємо низку літературних «панночок-селянок», романних принципів, які ставали жебраками, і навпаки — жебраків, які ставали принцями, принцес-попелюшок. Цей літературно-карнавальний виворіт класово-антагоністичного світу, затаєне, але глибоке переконання в неправедності міжстанових кордонів — походять від первісного егалітаризму, від докласової свідомості, релікти якої існують і в епохи міжкласової конфронтації. Цей «виворіт» оснований на масивному фольклорному підґрунті, на нескінченних карнавальних перевдяганнях, на дериватах фабули про простака, що став королівським зятем, а то й самим королем⁶...

У фільмі «Трое на снігу» благодію архаїку спотворено в найвульгарніший соціологічний модерн: перед нами — кіноілюстрація буржуазно-пропагандистських гасел про «рівні можливості» і «міжкласове співробітництво», примітивний реформістський лубок, на якому капіталістичне суспільство перефарбовано в рожевий колір, а його реальні соціальні ознаки заретушовано. Звичайний робітник, виявляється, може стати якщо не мультимільйонером, то при-

⁵ Про ритуал соціальної інверсії та його майстерне кіновідтворення в Ейзенштейна див.: Вяч. Вс. Иванов, Из заметок о строении и функциях карнавального образа. «Проблемы поэтики и истории литературы», Саранск, 1973. Дослідник особливо наголошує на інтересі Ейзенштейна до «обміну одягами (і місцями) між королем і рабом» (із основоположної праці радянського кінорежисера «Grundproblem»). Цікаві спостереження над цією інверсією на матеріалі Чапліново «Золотої лихоманки» див. у кн.: Ю. М. Лотман, Семіотика кино и проблемы киноэстетики, Таллінн, «Ээсти раамат», 1973, стор. 67.

⁶ Див. про це у зв'язку з морфологією масового кінематографа у ст.: Вяч. Вс. Иванов, О структурном подходе к языку кино, «Искусство кино», 1973, № 11, стор. 107.

наймні його зятем. Фольклорне начало використовується заради особливо наркотичного ефекту, для анестезії найбільючіших ділянок «середньої свідомості».

Оскільки ж така заспокоїлива інформація (тобто дезинформація) про навколишній світ надійшла обмілілими, але й досі діючими фольклорними каналами, прокладеними не вчора чи позавчора, а тисячоліття тому, то перед нею ця свідомість просто-таки беззахисна — її обеззброює тисячолітнє довір'я до високих фольклорних традицій⁷.

Таким у загальних рисах є один із стереотипів масової культури. Використовуючи рудименти фольклорних уявлень про світ, що збереглися в найзаповідніших куточках масової свідомості, офіційне прикидається тут неофіційним, політика — карнавалом, класова ідеологія — фольклором.

Стратеги масової культури вдаються й до серйозніших спроб експлуатації фольклорних уявлень.

Андре Мальро, великий любитель детективної класики, якось зауважив, що поліцейський роман — останній жанр новоевропейської літератури, в якому чути голос античної Долі (фатуму, ананке)⁸.

Що ж таке антична Доля, «тисячолітня ідея ДОЛІ» (О. Ф. Лосев), яка неповідомно владарює на орхестрі античного театру? Вона прийшла туди з безодень грецького міфа, що витворив грандіозний образ всевладної Господині Всесвіту, яка, підтримуючи космічну рівновагу, материнською, але важкою рукою приборкує й заспокоює егоїстичні пристрасті й забаганки не тільки людей, а й богів. Власне, Доля в грецькій трагедії — це міфопоетичний псевдонім Випадку і Необхідності в суспільстві, що вже не могло їх ефективно контролювати, переступивши через вузькі межі родових

мікроколективів⁹. Невипадково в міру знецінення античної державності Доля втрачає свою антропоморфну подобу, «осуспільнюється». Згодом буржуазна цивілізація остаточно позбавляє це поняття міфопоетичних і метафізичних рис. Наполеон — типовий буржуазний характер, ба навіть еталон буржуазності, — не вагаючись, заявив: «Політика — це доля»¹⁰.

Буржуазна практика опустила цю високу міфологему на землю, віднайшла її соціальне підґрунтя: Доля — це людська самодіяльність, це, зокрема, активність керівної суспільної групи. Відповідним чином у західному детективі повновладним господарем виступає саме ця група — тобто її керівний адміністративний апарат (поліція — таємна і явна) в особі поліційного інспектора...

Отож і виходить, що у читачській свідомості з її вже порушеними, але ще не усунутими фольклорними асоціаціями, міфологема Долі, гальванізована незліченими детективами, ототожнюється, зрештою, з вульгарною поліцейщиною, із Скотланд-Ярдом чи ФБР. І знову масова культура, за допомогою давньої міфологеми, виконує свою ідеологічну функцію — пропагує лояльність, законопослух.

Поліцейська міфологія, таким чином, надзвичайно знижує фольклорну патетику Долі, вкрай подрібнює її фольклорні «ейдоси» (конкретні наочні вияви), і разом з тим вона все ж таки зберігає цю патетику — хай у гомеопатичних дозах. Отже, на цій ділянці ідеологічного фронту масова культура провела справді тотальну мобілізацію фольклорних ресурсів.

Це, якщо використати давньогрецьку сценічну метафорику, «ексод» (заключна частина трагедії) великої міфологеми. Колись була Доля. Тепер — епігон англійського емпіризму й позитивізму Шерлок Холмс і zdeградований нащадок картезіанського раціоналізму інспектор Мерге.

Зрештою, у детективній літературі

⁷ Зрозуміло, що є фільми, які поновлюють карнавальні архетипи без такого сумнівного «надзавдання» з іншою — благороднішою — метою (див. про це у нашій статті «Біла вишків кінематографа», «Всесвіт», 1974, № 11, стор. 189). Серед кінотворів, цілком побудованих на фольклорно-карнавальному перевдяганні, слід пригадати забутого «Петера» Г. Костера з Франческою Гааль. Про суто фольклорне, народно-карнавальне начало «чеплінади» створена ціла література. Див.: наприклад, Г. Козинцев, Народное искусство Чарли Чаплина. Сб. «Чарльз Спенсер Чаплин», М., 1945, стор. 53—100; R. Payne, The great Chaplin, L., 1957.

⁸ Ось як він звучить, скажімо, в одному із «парароманів» П'єра Бенуа — некоронованого короля бульварної літератури 20-х років: «Чи я міг знати, що наближається день, коли цією дорогою, набравши вкрай химерного вигляду, придрибонить до мене моя Доля» («Північне сонце»).

⁹ Про соціологію античного фатуму див. у кн.: Ю. Н. Давыдов, Труд и свобода, М., «Высшая школа», 1962, стор. 37—38.

Відповідники ананке у римській міфології — генії і юнони, в германській — норни, в болгарському фольклорі — урженниці і наречниці, в сербському — судниці, в чеському й словацькому — судиці. Про образ Долі в українському фольклорі див.: А. Потебня, О Дале и сродных с нею существах, «Древности. Труды Московского археологического общества», т. 1, в. II, М., 1867. Її персоніфікацію на фольклорній основі див. у «Рассказах пирятинца» Є. П. Гребінки.

¹⁰ Міфологічно-епічно-фольклорна свідомість їх різко розмежовувала. В. «Махабхараті» Юдхіштіра сказав: «...Сила покликана оберігати (те, що передбачено) політикою, перемога ж і поразка залежить від долі».

все ж таки є образ, в якому химерно, але принаймні зовсім не випадково поєднані очевидні, неперетворені релікти Долі з поліційним началом. Це — славнозвісний патер Браун Г. К. Честертона, **святицник** (тобто представник жрецького стану у його сучасному вигляді!) і... **неперевірений детектив**. Отець Браун — похідне від міфодіалектики детективного жанру, що намагається поновити «тисячолітню ідею ДОЛІ». В даному випадку англійський письменник вчинив це надміру різко й цілком свідомо, у відповідності до своєї католицької ортодоксії, завдяки чому його герой уявляється міфологізованим гено-типом чи не всіх образів англійських і неанглійських детективів.

Не зайве звернути увагу й на постійне зростання суто поліційного, інституціонального супроводу цього міфомотиву, його, сказати б, «одержавлення».

У «Східному експресі» Агати Крісті дванадцять зразкових англосаксів убивають одноплемінника — крадія дітей і садиста. Тут Доля, яка спостигла злочинця, майже цілком збігається з давньою англосаксонською інституцією — судом присяжних. Останній в умовах класичної буржуазної демократії тривалий час, за словами Маркса, заповнював «прогалени в законі широтою буржуазної совісті»¹¹. Герої Крісті творять справедливість саме за такою правовою міркою, хоча вже беруть на себе, всупереч закону, і обов'язки ката. Отож це, хай і підозріла, і самочинна, але все ж таки «буржуазна демократія». В новітній же детективній традиції Кара дедалі частіше залишає залу, де засідає суд присяжних, і переміщується в камеру слідчого, в патрульний поліційний автомобіль, стає прерогативою виокремленої нішпорки.

Це, зокрема, можна простежити на фільмах відомого американського кінорежисера Сіднея Люмета: в «Дванадцяти розгніваних мужчинах» справедливість відновлюється судом присяжних, в екранізації згаданого «Східного експресу» цей суд уже перетворюється на самосуд, в «Серпико» справедливість творить якийсь один-диавк, що є, проте, зразковим поліцейським...

Свого часу згаданий Жозеф де Местр, напроцуд обдарований і разом з тим украй реакційний мислитель (сучасники називали його «Вольтером навиворіт»), по-своєму геніально розпізнав основу основ пізнього середньо-

віччя — у персоні ката... Справді, кат з його функціями ніби уособлював «паралелограми» чи не всіх сил тієї доби, на ешафоті сходилися чи не всі зв'язки-нитки тогочасного суспільства. Але придивімося до поліційного роману — чи не є він пізнім аналогом Местрового гімну катові? Адже протагоніст цього роману теж стає першоосновою світу, зображеного в детективі. Тоді чим його апологія, обов'язкова для «паралітератури», різниться від апології ката, створеної знавсільним реакціонером (бо ж поліційний інспектор — на відміну від свого середньовічного попередника діє в умовах складніших і диференційованіших суспільних зв'язків)?

Нині, прагнучи «неосередньовіччя», яке назавжди закріпило б права еліти, реакційні сили, як бачимо, готові поставити собі на службу навіть тисячолітні міфологеми, декоруючи ними поліційні будки, в яких затаївся звичайнісінький держиморда. Проте за міфологічним декорумом ховається лише те, що В. І. Ленін називав «поліцейщиною»...

Особливо виразно псевдоміфологічну сутність масової культури, її орієнтацію на віджилий, хоч усе ще дійовий (на найнижчих поверхах сучасної культури) спосіб мислення засвідчує інша її риса. Йдеться про специфічний, позаісторичний, а то й просто антиісторичний час масової культури. Простежимо це на одному з її жанрів.

За словами радянського вченого, авторитетної дослідниці міфологічного мислення О. М. Фрейденберг, «міф оперує стандартними образами і не вміє нікого характеризувати; він, замість внутрішнього руху, пересуває і перейменовує свої фігури»¹². Впадає в око те, як використовує «техніку» міфотворчості індустрія масової культури. «Образи» масової культури — це парад манекенів, свідомо позбавлених будь-якого психологізму, найменшого натяку на «діалектику душі», тобто реальної життєвої субстанції.

Пересічний зразок детективного роману, наприклад, це справжній паноптикум умовних фігур майстрів, дилетантів і просто чиновників злочину й кари, а також мимовільних свідків того й іншого — фігур, виліплених із штучного, нехудожнього (власне, дохудожнього, міфологічного) воску. «Паралітература», таким чином, поновлює технологію (але не високу поетичність!) давнього міфомислення, яке — на відміну від літератури у за-

¹¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 8, стор. 471.

¹² О. М. Фрейденберг, Орестія в «Одиссеї», «Научный бюллетень ЛГУ», 1946, № 6, стор. 21.

гальноприйнятому розумінні цього слова — не творило нові моделі світу, а комбінувало наперед задані, давно складені й усталені. Отож, клішованість масової культури пояснюється не стільки бездарністю її творців, скільки її особливими ідеологічними завданнями.

Французький антрополог Клод Леви-Стросс назвав міфи «машиною для знищення часу»¹³. Річ у тім, що архаїчна свідомість, на відміну від сучасної, не знає категорії історичного однолінійного часу — нестатичної, плинної стихії, спрямованої в майбутнє. Така свідомість, як правило, орієнтована на космічну круговерт, на нескінченне кружіння природних циклів, річних сезонів зокрема. Первісний календар знає лише зміну останніх — усе інше його, по суті, не цікавить. Якщо архаїчна людина й починала оперувати більшими масивами часу, то все одно організовувала їх у якийсь гігантський, неймовірно збільшений «рік», в історичні періоди у вигляді тих чи інших річних сезонів (квітуча космічна «весна» первотворення, космічне «щедре літо» золотого віку і т. п.). Однолінійне уявлення про час як про щось необоротне прийшло потім — десь у перші віки християнства, яке вичленило час із природно-сезонної круговерті, надало йому виразно історичних характеристик¹⁴.

Не дивно, що в архаїчній свідомості час ніби не тече в прийдешність, а «повертається на круги свої». (Екклезіаст — це, так би мовити, декадентський епілог первісного сприйняття часу, останній релікт такого сприйняття в біблії.)

Усі відомі нам міфологічні системи обов'язково націлені на космічні Родини й на космічну Катастрофу — всі інші прояви життя вони припасовують до цих, як казав Гете, «першофеноменів». Звідси й особлива архітектоніка міфів, у яких світ ніби тупцює на місці, а час нерухомо зависає між народженням і смертю. Монотонна композиція міфа — це сколок з міфічного часу, який розгортається виключно для того, щоб згорнутися знову.

Ми живемо в епоху історичного часу, — власне, його історичного (динамічного) розуміння. Газета, щоденник, діловий календар — його найпростіші жанри і знаки. Зрештою, вся сучасна культура ґрунтується на часі, спря-

мованому в майбутнє — від побуту до грандіозних загальнолюдських планів перетворення суспільства й природи.

Разом з тим доводиться говорити про страх перед історією суспільних сил і кіл, що відживають свій вік, про їх бажання зупинити історичний час, не дозволити йому перейти в свою нову якість. Суспільне підґрунтя такого світорозуміння очевидне (на це вказував Ф. Енгельс — у зв'язку з критикою філософії А. Шопенгауера). Відчуваючи приреченість буржуазного суспільства, його ідеологи виявляють гіпертрофований інстинкт самозбереження¹⁵.

Масова культура — один із найяскравіших виявів цього страху: вона цілком успадкувала статистику міфа. Зрозуміло, що «історіофобія» міфа тут виступає вже в перетвореному вигляді, але її присутність в усіх без винятку текстах масової культури — очевидна.

Що в цих текстах відбувається? Як правило, нічого — навіть у детективах із найзапаморочливішими фабулами й найнесподіванішими сюжетами! Рано чи пізно все однаково завершиться тюремним безсассям, на яке приречений злочинець, «замкнеться» поліційними наручниками. Якийсь інший вихід у рамках цього жанру неможливий: це був би вихід в інший, серйозніший жанр, зражене було б основне ідеологічне завдання масової культури — гальмувати інтелект її споживача.

Можна говорити про особливий метачас масової культури, відчужений від часу історичного, виведений за його межі. І ця еміграція з історії здійснюється так само, як в архаїчних «машинах для знищення часу». Однак життєві кліше масової культури складаються в містифікований образ світу, де нема й не може бути нічого нового.

Хоч би як комбінувалися мікроелементи «маскультивських» фабул, вони завжди утворюють один і той самий соціологічний сюжет — Злочин, який зазнає Кари, Послух, який заслуговує Нагороди. Хоч би як ми переміщували смальту «маскультивських» мозаїк, вона обов'язково комбінується в один і той самий фабульний візерунок — нічого не змінилося і не зміниться (песимістичне Екклезіастове «нічого

¹³ Клод Леви-Стросс, Структура мифов, «Вопросы философии», 1970, № 7, стор. 155.

¹⁴ Про це див.: А. Я. Гуревич, Время как проблема истории культуры, «Вопросы философии», 1969, № 3; Е. Рашковский, Мифология круговорота часу, «Всесвіт», 1973, № 1.

¹⁵ Пригадаймо песимістичну культурологію Шпенглера, основою якої є страх людини перед світом, пригадаймо, що страх — це одна з центральних категорій психоаналізу й екзистенціалістської філософії. Знаменно, що найстрашніша для фрейдівського «я» стихія зветься «Над-Я», «принципом реальності», «принципом об'єктивності», тобто історією...

нового під сонцем» тут переводиться в мажорніший регістр).

Як відомо, особливо повно й переконливо характеристики історії фіксує роман — жанр, сказати б, не тільки літературний, а й світоглядний. «Роман зустрічається зі стихією незавершеного теперішнього, що і не дає цьому жанрові застигнути, — пише М. М. Бахтін. — Романіст тяжіє до всього, що ще не готове». За словами того ж дослідника, роман відтворює життєве багатство світу, «де першого слова (ідеального начала) нема, а останнє ще не сказане».

Отож роман розпочинався там, де розпочиналася нерівновага тих чи інших компонентів світу (скажімо індивідуальної ініціативи, з одного боку, і закладеного нерухомого чи малорухомого суспільства — з другого), де кризь товщу вселяючих догм пробивалося поняття історичного, антистатичного, неміфологічного часу. В 1493 році вийшла так звана «Хроніка» Шеделя. Після викладу основних подій світової історії, доведених до червня 1493 року (а книга вийшла в липні!), видавець залишив кілька чистих сторінок для майбутніх подій...¹⁶. Це був наївний, але промовистий знак нового світорозуміння, у першу чергу, нового розуміння часу, яке й стало живильним середовищем теорії та практики європейського роману.

Та ось настало ХХ століття, і звернімо увагу, як двозначно виглядає детектив на тлі повноцінного роману, на тлі його дивовижного часового багатства. «Роман зустрічається із стихією незавершеного теперішнього, що і не дає цьому жанрові застигнути», — а детектив саме приборкує «стихію незавершеного теперішнього» — за допомогою ордерів на арешт та іншого юридично-поліцейського причадалля. «Романіст тяжіє до всього, що ще не готове», — а детектив орієнтується саме на готові, навіки застигли, в своїй непорушності світоглядні моделі (пригадаймо хоча б обов'язковий хеппі-енд детективу. Його кульмінацію у вигляді урочистого торжества пізньобуржуазної Немезиди). Роман — це художній сколок із світу, «де першого слова (ідеального начала) нема, а останнє ще не сказане», тоді як перше слово детективу цілком дорівнює останньому, тільки воно ще не прояснене, ще замутнене сюжетом (загальновідома симетрія детективного сюжету, в яко-

му початок так чи інакше «замикається» кінцем).

Щоб розюха художня і світоглядна несхожість між власне романом і детективом стала очевидною, уявімо собі останній... незакінченим. Це, звичайно, абсурд: жанрова структура детективу одразу ж зруйнувалася б. А, проте, читача анаскільки не бентежить особлива незакінченість, скажімо, «Євгенія Онегіна».

І все ж такі у детективі хай у перетвореній, огрубленій і навіть окаринатуреній формі почасти поновлюється проблематика власне роману, ба, навіть роману класичного, але з якою метою? Дьердь Лукач визначав цю проблематику як «неповноцінні пошуки у неповноцінному суспільстві». Детектив пародійно, але старанно гальванізує вже трохи анахронічну романну модель — історію героя-індивідуаліста, який кидася виклик світові, намагаючись завоювати почесне місце в його ієрархії. Отож детектив наче й випускає героя в історичний час — у світ людських дінь, — але ненадовго.

Відтворімо соціальне тло саме цього аспекту паралітератури¹⁷.

60 років тому в Цюріху В. І. Ленін закінчив роботу над монографією «Імперіалізм як найвища стадія капіталізму» — довершеною соціологічною проекцією тогочасної суспільної ситуації, вичерпним викладом головних її ознак. У цій праці Ленін доводить, що єдиною суспільною реальністю буржуазної сучасності є велетенська капіталістична корпорація — промислова, фінансова, фінансово-промислова, — держава в державі, сповнена етатистських і навіть імперських претензій та амбіцій, обладнана досконалою бюрократичною технікою, певна своєї планетарної могутності, байдужа до людської одиниці та й до цілих народів. Усе інше в світі — від індивідуальної психології до духовної культури, — лише вторинні ознаки цього велета. Тільки революційність експлуатованої маси — єдина протиріччя його руїницькій силі.

¹⁷ У своїй елементарній формі воно постає в одній анекдоті з дореволюційного літературного побуту. Московська бульварна газета друкувала роман-фейлетон про пригоди славетного розбійника Васьки Чуркіна. «І все друкувався цей роман, я пам'ятаю... і все ніяк не міг його автор закінчити, поки нарешті начальство не наказало йому: Чуркіна спіймати і посадити в острог, а то скандал виходить, що поліція його ніяк не може приборкати» (С. Н. Сергеев-Ценский, Собр. соч., т. VIII, М., ГИХЛ, 1956, стор. 76). Таких анекдотів, пов'язаних з дотриманням відповідних жанрових законів «педагогічною поліцією цивілізації» (Томас Манн), зафіксовано десятки — аж до прямого втручання в ці закони з боку президента США!

¹⁶ Те ж саме зробив наш сучасник, французький письменник А. Ремакль у своїй книжці «Летіть «каравелою» (1968).

Досліджуючи конкретну імперіалістичну технологію — індустріальну, фінансову, політичну і т. п., — Ленін доходить висновку, що монополія-корпорація в процесі експансії витісняє з будь-якого соціального простору все те, що не є «субстанцією» цієї монополії, не може або тим більше не хоче бути її співником, інструментом, сировиною в метафоричному, й неметафоричному розумінні. Уже йдеться про зникнення не тільки патріархальної ідилії, але й будь-якої людської автономії взагалі. «Монополія, раз вона склалась і орудує мільярдами, з абсолютною неминучістю пронизує всі сторони суспільного життя, незалежно від політичного устрою і від будь-яких інших «деталей». Ці слова, в яких сконцентрована ленінська соціографія пізнього капіталізму, є водночас і ленінською антитезою концепцій-паліативів, автори яких ще зважувалися на легітимістичну риторичку про «цивілізацію», орієнтовану на інтереси «особистості», на «законні права суверенного індивіда в сучасному світі». Ленін рішуче відкинув ці ліберально-буржуазні банальності, ці останні крихти «спадщини 1789 року», і переконливо довів: у світі, що з певного часу перебуває під егідою всіляких ерзац-імперій, ліберально-індивідуалістичний міфології, просто кажучи, нема місця.

Інститут або ієрархія капіталістичних велетнів-корпорацій і стає стрижнем суспільного життя, його центральним персонажем, провідною «реальністю», яка прагне витіснити інші «реальності» на околиці цього життя — якщо не далі, за його межі...

Що ж сталося з паризькими ново-конкістадорами й вискочнями класичного французького роману, з його «наполеонівським парвеню»? Яка доля спіткала їх у світі, де нова — вже імперіалістична — ієрархічність кладе край великим і малим наполеонадам доби «вільної конкуренції»? Цей «рівний собі» суб'єкт суспільних процесів зникає з обріїв новітньої (неревольюційної) західної літератури або принаймні зазнає глибоких і болісних перетворень. Буквально на очах історика літератури він втрачає свою бонопартівську енергію й стає слухняною шестірнею у механізмі згаданих «корпорацій».

Цей процес особливо цікаво й повчально ілюструють романи Франца

Кафки — виразні метафори тогочасної суспільної ситуації. Їх автор нарікав: якщо Бальзак носив палицю з написом «знищу всі перепони», то він, Франц Кафка, змушений визнати, що навпаки — всі перепони знищують його. У цій місткій «автопритчі» — вся типологія буржуазного літературного героя доби його занепаду.

Про «білядетективні» фабули Кафки створена ціла література. Справді, «Процес» у деяких своїх рисах загадковим чином скидається на поліцейський роман.

Ця схожість не випадкова. Адже в детективі йдеться саме про обов'язкову приреченість буржуазно-індивідуалістської ініціативи й автономії — у її найбільш різкому вияві. Детектив розчиняє історичний час Злочину в міфологічному безчассі Кари — тобто всемогутніх пізньобуржуазних інститутів. Отже, детектив розгортає історію — як розуміє її буржуазна людина — з тим, щоб під сюжетну завісу рішуче згорнути її. Романові часова статика протипоказана. А детектив намагається ввести в роман саме безчасся, поєднати романну субстанцію з міфологічною речовиною. Це — війна з жанром, яка ведеться тільки на його території. З одного боку, детектив, зупиняючи час біля першого ж поліцейського поста, разом з тим імітує шалені фабульні теми — гачок, на який і потрапляє читачька свідомість. А з другого боку, він впливає на цю свідомість ерзац-міфологією.

Ця війна — один з виявів загальної активності масової культури (і ширше — пізньобуржуазного світу взагалі), виявів стратегії реакційних сил, які борються за «неосередньовіччя», за тотальну суспільну статику, проти людини, яка прагне нових історичних обріїв. У такій війні проти історії використовуються всі засоби — аж до фольклорно-міфологічної спадщини.

У зв'язку з цим можна говорити про буржуазну масову культуру, як про глобальну провокацію. Ще ніколи в історії людина не стала об'єктом такого цинічного і продуманого маніпулювання, ще ніколи їй не підносили таких ядучих ерзаців, виготовлених за спотвореними рецептами здорової народної кухні. Цехи масової культури незаконно використовують спадщину, яка їм не належить

Вадим СКУРАТОВСЬКИЙ

Взаємопроникнення жанрів у повоєнній польській літературі

Процеси літературного розвитку в більшості країн світу мають певні спільні типологічні ознаки, характерні для сучасної доби. Одна з таких ознак — надзвичайна жанрова різноманітність і взаємопроникнення жанрів: у епічній поемі буває чимало ліричних відступів, документальна й епістолярна проза органічно вплітається в художню тканину роману, дуже поширена так звана ліризована проза, вірші в прозі і т. д.

Звичайно, це явище не можна вважати виключно сучасним: в жанрі ліроепічної поеми писали й великі поети XIX століття, розмаїття жанрових інтересів та їхнього художнього втілення характерне для творчості багатьох письменників кінця XIX, початку й середини XX ст. (Максим Горький, В. Маяковський, Леся Українка, І. Франко, М. Конопніцька, К. Симонов, М. Стельмах, Л. Кручковський, Я. Івашкевич).

Але саме в повоєнний час процес органічного взаємопереплетіння різних видів літературної творчості стає особливо помітним. Розгляньмо його детальніше на прикладі польської літератури, зокрема поезії.

Польські літератори нерідко говорять про відсутність чіткого вододілу між поезією і прозою. Так, про правомірність існування лише прозаїчної поезії, позбавленої будь-якої поетичної красивості, поезії, що виникає в гострих життєвих ситуаціях і промовляє мовою фактів, неодноразово говорив Тадеуш Ружевич.

Слід, однак, зазначити, що так звана прозаїзація сучасної поезії — це процес, у якому поєднуються різні

явища (розширення тематичного діапазону, залучення до поетичного вжитку широких шарів розмовної лексики, верлібр і, нарешті, органічне взаємопроникнення поезії, прози і драматургії як у межах творчості одного автора, так і цілих літературних напрямків).

Так, сучасні есе Ярослава Івашкевича забарвлені поетичністю, а вірші, навпаки, сповнені побутових деталей, прозаїчних, сказати б, етюдів із щоденного життя і звичайних пейзажних зарисовок. У поетичний світ пейзажних спостережень («Видно, як за віконом линуть хмари і в порізах вітру гілля беріз переплітається із сосновими й дубовими гілками») тихо входять — саме входять, а не вдираються навмисним дисонансом — конкретні визначення, прізвиська, назви, буденні роздуми: «Нарешті, я повертаюсь додому. Прогулянка в саду закінчилася. Запалюю світло, питаю, чи ніхто не дзвонив до мене, хоча знаю напевно, що ніхто до мене не дзвонив. Раніше щодня, якраз о цій порі, дзвонили друзі — Гридзевський, Тувім... Тепер їх немає... Знаю, що дзвінків не може бути, але за старою дурною звичкою питаю».

Таке ж органічне переплетіння «високих» і «низьких» понять, піднесеного й побутового, сумного й веселого, загального й особистого пронизує і поетичний цикл Івашкевича «Осінні коси», де

Струни оспівують воду,
самі ж у воді спочивають;
послухай, послухай, юначе,
як листя осіннє спадає...

і де

тішить запах слив достиглих,
де віз гуркоче — мчить на ринок.
Не думай, що зима надворі, —
Ще буде час на відпочинок.

Відома польська письменниця старшого покоління Казімера Іллакович, що ввійшла в історію польської літератури як майстер поетичної інтимно-ліричної мініатюри, в 60-і роки все частіше виступає в жанрі прозаїчної мініатюри, далекої від віршів у прозі, але теж афористично завершеної. В цьому жанрі Іллакович вдало знаходить взаємозв'язок між виявом ніжного ліричного почуття і скептичним допитом, а сама мова мініатюр близька, з одного боку, до романтично-витонченої лексики віршів поетеси, а з іншого — відбиває всі особливості буденної мови.

Детального розгляду варті й жанрові особливості літературного дороб-

ку Мирона Бялошевського. Насамперед слід звернути увагу на те, що зовнішня уривчастість поезії Бялошевського відповідає загальному прагненню дати «об'єктивізований» погляд на світ. Це ми спостерігаємо й у ранній (зб. «Обертання речей»), і в пізнійшій його поезії (зб. «Шуми дійсності», «Доноси дійсності»), і особливо в його прозі («Щоденник з часів Варшавського повстання»). Авторські оцінки приховані глибоко в підтексті. Читач сам мусить їх об'єднати в своїй уяві, скласти до купи ці скалки навмисно розбитого дзеркала, в якому відбивається дійсність, і дати їй власне тлумачення. Таке світобачення митця підтверджується і теоретичними його висловлюваннями. Так, на запитання кореспондента журналу «Культура» про його творчі плани, про те, чи будуть його майбутні твори теж вихоплені з розмов, як «Щоденник з Варшавського повстання», він відповів: «Якщо це будуть просто мої спостереження — з кімнати, з балкона, — просто те, що я пишу, то їх слід назвати лірикою, поезією. Плюс вигадки. І тут нема сенсу відрізнити прозу від поезії».

Це зовсім не означає, однак, що кожен письменник у своїй прозі, поезії і драматургії обов'язково дотримується однієї творчої манери. Проза Тадеуша Ружевича, наприклад, позбавлена метафоричності. Ернест Бриль — такий образно-лаконічний у поезії і драматургії (віршована драма «Листопадова ніч»), у прозі вдається до лапідарного стилю (повість «Тітка»).

Звичайно, можна тільки умовно говорити про антиметафоричність прози Брилля й Ружевича. Прозаїчні твори останнього гранично асоціативні, лаконічні — як-от у гумористичному малюнку «Що робилося в душі розкритикованого письменника», в якому наводяться лише уривчасті, приховані думки героя («Дурні, що вони розуміють!.. А ти, нездаро, куди прешся, теж лізеш повчати, сам рядка не написавши!..») а потім звучить те, що він сказав уголос: «Я вам дуже вдячний, дорогі друзі, за вашу принципову, справедливую критику, яка допоможе мені в моїй подальшій роботі».

А проте прозовим творам Ружевича бракує виразності, якою позначені його поетичні твори.

Взаємопроникнення жанрів характерне й для творчості Єжи Гарасимовича, більшість віршів якого (скажімо, цикл «Польські мадонни») — це своєрідні сценки-діалоги з провінційного життя.

Творчість Гарасимовича в основі

своїй позбавлена ліризму. Показові для неї об'єктивно-епіграфічні висловлювання сумного чи веселого змісту, в яких зливаються лірика й сатира —

Лінія — значить пряма,
Піфагор крейдою накреслив
що мудрість

У своїм димоході.
Тисячу років стоїть
лінія перед нами,
витагшись струнко.
Страшенно натомилась,
Ні про що так не мріє,
Як про те, щоб скрутитися клубком.

(«Геометрія»)

Можна погодитися з польським дослідником Яном Прокопом, який відзначає, що «Гарасимович у нас, мабуть, єдиний поет, який тяжіє до епіки, заселяючи створені ним світи напівміфічними персонажами», і що цикл «Польські мадонни» стає немовби мікроповістю чи театром...

Досі ми говорили про особливості прозаїзованої поезії, про її наближення до інших жанрів літератури (зокрема, про «ліризацію драми й драматизацію поезії» — процеси, що їх Єжи Путрамент, наприклад, вважає показовими для сучасної польської літератури).

Але звернімо увагу й на інше, на ту метафоричну влучність, яка притаманна «малим» прозаїчним жанрам багатьох сучасних польських письменників.

Звичайно, термін «поетичний» видається трохи парадоксальним, коли йдеться про такий, скажімо, специфічний твір, як «Медальйони» Зоф'ї Налковської, — навмисно прозаїзований навмисно об'єктивізований, максимально наближений до документального жанру. А тим часом мова польської письменниці в «Медальйонах» не позбавлена поетичної узагальненості, поетичної метафоричності, тієї лаконічної, афористичної влучності, яка характеризує поезію-трен і яка нагадує такі стримані зовні, а насправді глибоко емоційні вірші, як «Наші пам'ятники» й «Табір голодних під Яслем» Т. Ружевича.

У прозових мініатюрах Станіслава Зелінського «Чорні тюльпани» теж натрапляємо на ці органічні поєднання суто прозового змісту, навіть натуралістичних деталей, контрастних парадоксів з поетично-образним вітленням, зробленим засобом світлотіні.

Найбільше, однак, можна говорити про поетизм «малої» прози Войцеха Жукровського. Це і живописні контрасти світла й тіні: «Сонце обдавало кущі жаром відкритої печі, обличчя

й руки тонули в мінливому блиску, а колеса велосипедистів оберталися вже у вологій сутині стежки, в холодному присмерку вечора, що насувався поволі». Це і звукові асоціації: «Було зовсім тихо. Заблисло безліч зірок. Раптом почулись угорі вібруючі тони. Грали ніби під самим небом і, розростаючись, дудніли, як у танці. Хлопці зупинилися. Бомбардувальники». Це і пейзажні зарисовки: «Праворуч, у рожевому світлі світанку бачив сто доли й кілька дерев, на яких рум'яніло останнє листя. За розлогими вітами дерева перед ним швидко пролітали хмари... Стріху з північного боку вже посріблила паморозь».

Зазначимо при цьому, що оповідання Жукровського «Чиста робота», з якого взято ці уривки, за своїм тематичним спрямуванням і сюжетом (воєнний епізод), так само, як і за своїми формальними настановами, далеке від поезії в прозі, навіть від зразків так званої ліризованої прози.

Процес взаємопроникнення жанрів відбувається не тільки в поезії, прозі, драматургії.

В сучасній літературі немає чіткого розподілу на твори «серйозні» й сатиричні, великих змін зазнають жанри лірики (ода, елегія, балада), набуває поширення взаємопроникнення різних видів мистецтва, зокрема в літературі використовуються живописні й музичні асоціації.

Так, живописні твори часто стають або безпосередньою темою, або поштовхом до написання літературних творів (картина Пітера Брейгеля «Ікар» в однойменному оповіданні Я. Івашкевича, у вірші С. Грохов'яка під такою ж назвою, у вірші Е. Бриля «Все про Ікара мова», картина Г. Семирадського «Бенкет Валтасара» в однойменній повісті Тадеуша Брезі, віршах Т. Ружевича «Останній суд Вітольда Віткевича», «Відкриття первинних барв у вівтарі Віта Ствоша»), а також численні музичні асоціації, характерні для пізнього Тувіма, пізнього Галчинського, віршів С. Грохов'яка, М. Бялошевського, Є. Гарасимовича.

Звичайно, не всі письменники так часто, а головне органічно звертаються до різних жанрових форм, до того ж у творчості, скажімо Івашкевича, Брезі, Ружевича вони більш акцентовані, виступають у колі ширшої ідейно-філософської проблематики, але загалом жанрове взаємопроникнення є безперечною ознакою саме сучасного літературного процесу.

Юлія БУЛАХОВСЬКА

Ремінісценції

з «Батрахоміомахії»

в «Енеїді»

І. П. Котляревського

Одним із важливих факторів, що стимулювали пародійно-травестійну творчість Івана Котляревського, була, на нашу думку, широка на той час популярність у Росії й на Україні давньогрецької героїчно-комічної поеми «Батрахоміомахія» (VI — V ст. до н. е.). Як пародія на гомерівський епос «Війна жаб і мишей» поширювалася в нас в оригіналі й перекладах. Котляревський мав змогу познайомитися з кількома її російськими перекладами. Перший із них — «Брань жаб и мышей Гомером древле описана» — зробив у прозі 1700 року Ф. І. Копієвський. Другий переклад також прозовий, «Омирова Батрахоміомахія, то есть Война мышей и лягушек, забавна поема», — здійснив і видав двічі в 1772 та в 1788 рр. виходець з українських козаків Василь Григорович Рубан (1742—1795). За життя Котляревського публікувалися ще два переклади «Омирова брань лягушек и мышей» О. Огіньського (1812) та 55 гекзаметрів Вілламова (1826).

Те, що Котляревський був добре знайомий з «Батрахоміомахією», підтверджується низкою ремінісценцій з цієї пародії у перелицьованій «Енеїді». Буквальних текстуальних збігів ми, звичайно, не знайдемо. Але близькість мотивів впадає в око вже на початку першої частини української трагедії, зокрема в картині шторму:

Все море зараз спузирило,
Водою мов в ключі забило,
Еней тут крикнув, як на пуп;
Заплакався і заридався,
Пошарпався, увесь подрався,
На тім'ї начесав аж струп.

Тут чути перегук з «Батрахоміомахією», а саме з епізодом, коли Псі-

харпакс-Крихтохап, пливучи на спині
Фісінгата-Надуйгуби, опинився серед
ставу:

...Але після того, як сині
Хвилі його сполоснули, дрібними
заплакав сльозами...
В дурості каявся зайвій і рвав на собі
він чуприну,
Руки ламав у відчаї...!

Автор «Батрахоміомахії» досягає
комічного ефекту, розповідаючи про
тривіальне піднесено-урочистим стилем.
Котляревський же вкладає серйозний
зміст навмисно зниженою,
жартівливою мовою.

Впадає в око і схожість картин
готування до війни. У Котляревського:

...Для куль — то галушки сушили,
А бомб — то з глини наліпили,
А слив солоних — для картеч;
Для щитів ночви припасали,
І дна із діжок вибивали,
І приправляли всім до плеч...
Соснові копистки стругали
І до боків поначепляли
На валяних верьовочках;
Із лик плетених козубеньки,
З якими ходять по опеньки,
Були, мов суми, на плечах.

А ось яку «амуніцію» готують
ображені миші:

Тож наголінниці спершу приладили,
на половинки
Бобу зелені стручки розлупивши й як
слід обробивши...
Панцири понадівали із шкур, як
належить, зішитих,
Іх по-митецьки зробили, з ласиці шкуру
злупивши.
Щитом був кружечок з світильника; ну,
а на піку годились
Гострі голки подовгасті — цей твір
чистомідний Арея;
Замість шолома на скронях була від
горіха лушпинка.

Так само змальовано спорядження
жаб:

Мальвовим листом найперше свої
захистили гомілки,
Панцири в них з буряків білих були
і товстених.
З листя капусти мистецькі добротні
щити змайстрували,
Гострий ситник пречудово за списа у
кожного правив,
А з черепашок шоломи їм скроні
усім покривали.

Можна припустити, що наведені
рядки з «Батрахоміомахії» відлунили-

ся в поезії Котляревського, який
чудово знав шедеври античної літератури.
Сила «Енеїди» І. П. Котляревського
полягає в талановитому використанні
й поєднанні досягнень світової
літератури й фольклору свого народу.

Заслугують на увагу й такі факти.
Як відомо, персонажами «Батрахоміомахії»
є жаби, миші, ласиці, раки. В «Енеїді»
Вергілія про них не згадується жодним
словом, а от у перелицьованій «Енеїді»
Котляревського вони фігурують не раз —
щоправда, не як дійові особи, а в
яскравих порівняннях. У давньогрецького
пародиста деградуючі боги обмежуються
спогляданням суперечки жаб і мишей.
Український письменник дозволив собі
прирівняти самих богів до жаб:

Боги, почувши, зашатались,
Із неба виткнули носи,
Дивитись на бійців хватались
Як жаби літом із роси.

Автор грецької пародії зобразив
ворогом мишей ласицю — кіт з'явився
в Європі пізніше. Але всі перекладачі
досі приймали ласицю за kota. І в
перекладі В. Рубана Псіхарпакс
скаржитися: «Но всего больше опасаясь
кошки, недремленно пресидящей у
той норы, откуда выходит и в
цапкие ее когти попасться мне должно».
Чи не з цим перегадуються такі
рядки Котляревського: «Троянці в
кріпости сидять, Забилися, мов миші
в нору, Лукаву кішку як уздрять?»

Ні Гомер, ні Вергілій не змальовували
побутових картин. Окремі жанрові
образи й побутові деталі в їхніх
творах з'являються лише як
другорядний елемент фону епічної дії.
Так, Гомер, згадуючи про «багатий
бенкет», називає тільки м'ясо, хліб та
вино, а Вергілій додає ще «плоди
Цереї». Автор «Батрахоміомахії»
задля комічного ефекту приділяє багато
уваги їжі. Мишачий царевич Крихтохап,
вихваляючись благородним походженням,
виявляє неабияку кулінарну ви-
гадливість:

...Від мене тобі не сховати
Хліба з найкращого борошна, в кошику
круглим нікуди,
Ні пирога довгошатного з сиром масним
на сезамі,
Ні вудженини шматочка, ні в білій
сорочці печінки...

А Котляревський колоритно
змальовує бенкети, учти, прийоми. Зга-
даємо хоча б такі рядки:

Тут їли розниї потрави...
Свинячу голову до хрину

¹ Тут і далі уривки з «Батрахоміомахії» та
«Енеїди» Вергілія подаються в підрядковому
перекладі автора статті.

І локшину на переміну,
Потім з підлевою індик...
І з маком медовий шулик.

Згадані аналогії дозволяють зробити припущення, що до кола літературних творів, які посприяли появі «Енеїди» І. Котляревського, належить давньоеллінська пародійна поема «Батрахоміомакія».

Павло СТРИЛЬЦІВ

Івано-Франківськ.

Про п'єсу Бернарда Шоу «Нерівний шлюб»

З початку 1890-х рр. Бернард Шоу підтримував дружні контакти з багатьма російськими революціонерами-емігрантами, які жили в Англії (зокрема із С. Степняком-Кравчинським, П. Кропоткіним, Й. Серебряковим, Ф. Волховським), разом із ними виступав на підтримку першої російської революції.

Громадсько-політична позиція Шоу цих років, благодійний вплив на його світогляд і творчість подій 1905—1907 рр. в Росії загальновідомі. Саме в ці роки драматург починає переглядати свої реформістські «фабіанські» погляди, що, зрештою, приводить його до розуміння закономірності й законності революційних методів боротьби «за хліб і красу». З цього погляду особливий інтерес становить не досліджена у нас, по суті, п'єса Шоу, в якій під впливом революційних подій у Росії проблема позитивного героя пов'язується з геро-

їзмом і стійкістю російських революціонерів. Це — сатирична драма-дискусія «Нерівний шлюб».

Написана 1910 р., вона в сатиричному ключі змальовує девальвацію духовних цінностей, розпад сімейних відносин у буржуазній Англії початку сторіччя, викриває політичну реакційність англійської буржуазії. Шоу протиставляє їй російську революційну молодь, яка жертвує собою в боротьбі за щастя трудящих.

Героїзм російських революціонерів прославляє «маленька людина» — бідний клерк Джуліус Бейкер, який приходить у будинок комерсанта Тарлтона (де відбувається дія п'єси), щоб помститися хазяїнові за свою матір — жертву Тарлтової безсердечності. Джуліус — єдиний у дожовтневій творчості Шоу персонаж, який не тільки рішуче заперечує буржуазну дійсність і говорить про її приреченість, але й ясно бачить героїв, з яких у боротьбі проти цієї дійсності треба брати приклад. Це — «російські студенти», яких він протиставляє «гнилій буржуазії». Виправдуючи дочку Тарлтона, яка кидає виклик буржуазному святенництву, Джуліус знову ж таки посиляється на російську революційну молодь. «Російські студенти роблять саме так, — каже він. — Жінка повинна бути вільна так само, як мужчина».

І коли юнакові за такі слова погрожують в'язницею, він відповідає: «Мені соромно бути на волі й не поділяти долю інших. Жінки — прекрасні, благородні жінки — ідуть у в'язницю за свої переконання. Студентки в Росії йдуть на шибеницю, їх катують батогами чи тягнуть у морозні сніги Сибіру, але вони не дивляться з покірністю на світ, який став пеклом для мільйонів трудящих. Якби ви всі не були боягузами й нікчемами, то страждали б разом із ними, а не відгодовувалися за рахунок бідняків».

Саме приклад російських революціонерів пробудив у Джуліусі почуття людської гідності. «Я нікому не дозволю ставитися до мене, як до раба», — каже він.

А коли один із персонажів зауважує, що такі люди, як Джуліус, з'явилися нині скрізь, стали найсерйознішою проблемою сучасності, юнак твердо відповідає: «Так, ви маєте рацію, я — проблема. І знайте: коли всі ми, клерки, зрозуміємо, що ми — проблема... тоді стережіться. Саме це й знищить ваш капіталізм».

Плануючи вбити Тарлтона — помститися йому «так, як це роблять у Росії», Джуліус (як і його автор) розуміє російський революційний рух лише як рух терористів-анархістів. Хоч таке розуміння російської революції було на той час неправильним — воно закономірне для Шоу, чие уявлення про події в Росії формувалося на ґрунті дружби з представниками добільшовицького покоління революціонерів, особливо з П. Кропоткіним. Невипадково саме в рік створення «Нерівного шлюбу» Шоу заявив, що захоплюється С. Перовською. Зрештою, не тільки Шоу бачив справжніх героїв лише серед терористів-анархістів. Так само змальовує революціонерів Дж. Лондон у романі «Залізна п'ята», створеному 1908 р. А. Т. Драйзер у післяжовтневій повісті «Олівія Бранд» зображує передову жінку часів першої російської революції, ідеалом якої теж є П. Кропоткін.

І все ж не лише ідеї П. Кропоткіна та приклад Перовської лягли в основу образу Джуліуса.

Шоу, як відомо, добре знав і високо цінував п'єси Горького; він писав, що горьківські герої «прагнули до життя, а не до нікчемного життя», що вони «несли в собі революцію».

Наші літературознавці (З. Гражданська, М. Соколянський та ін.) вже ставили питання про типологічну близькість драматургії Горького й Шоу, а також про художні імпульси, що їх давало Шоу знайомство з

театром Горького та його героями. Але на п'єсу «Нерівний шлюб» спостереження дослідників досі не поширювалися.

А тим часом серед героїв горьківського театру є персонаж, типологічно досить близький до Джуліуса. Це — герой п'єси «Дачники». Влас — постать ексцентрична, засобами ексцентрики він виявляє зневагу до свого оточення. Так само ексцентрична й поведінка Джуліуса, який, подібно до Власа, потрапив в антагоністичне оточення. Впадає в око і їхня ідейна близькість; обидва декларують у полум'яно-публіцистичних монологах свої принципи, віру в їхнє торжество.

Водночас слід зазначити, що образ Власа набагато масштабніший, ніж образ Джуліуса, — не лише тому, що останній є персонажем епізодичним, а Влас — центральним: у Власа — твердіша вдача, він не пасує, як іноді Джуліус, перед ворожими йому силами. А проте і герой Шоу — так само, як горьківський герой — іде зі сцени з безкомпромісними словами зневаги до своїх антагоністів. «Рим загинув. Вавилон загинув. Прийде й ваша черга» — від цього пророцтва Джуліус не відмовляється.

Все це дає підстави твердити, що «Нерівний шлюб» Шоу створено під впливом не лише першої російської революції, а й революційної російської літератури.

Борис РЕМІЗОВ

НІЧОГО ПУТНЬОГО

John Halperin (Editor). The Theory of the Novel.
New Essays. Oxford University Press, 396 p., 1975.

У статті, вміщеній у січні цього року в журналі «Нью-Йоркер», літературний критик Джордж Стайнер розповів: «Нещодавно група французьких авангардистів висунула нову ідею: книжки, мовляв, треба писати так, щоб їх неможливо було читати». Ідея ця підкріплюється вагомими аргументами. Текст, якого не можна второпати, відштовхне рецензентів, критиків, літературознавців та інших представників «паразитарного способу життя». А головне — нечитабельна книжка зіб'є з пантелику, розчавить і зітре на порошок читача. Це — найперша мета «остаточної нечитабельності» (*l'illisibilité finale*). Бо ніхто, мовляв, не ставиться до письменника так зневажливо й зверхньо, ніхто не попихає ним так, як читач.

Джордж Стайнер вдало іронізує над трюкацтвом псевдоноваторів, яке призводить, зрештою, до цілковитого абсурду, до деструкції літератури й мистецтва. Але, аж ніяк не солідаризуючись із позицією авангардистів, ми можемо зрозуміти причини їхньої люті: читач їх не читає, а критика... Буржуазна критика справді паразитує на їхніх творах, продукуючи книжки про різні авангардистські ідейки та групки в кількості куди більшій, ніж виходить з-під пера самих «винуватців торжества».

На Заході і, зокрема, в США, віддавна заведено писати, наприклад, про загибель роману. Ціле покоління випускників американських університетів убралось в докторські мантиї, відспівавши в своїх дисертаціях відхідну цьому жанрові. І хоч роман живе, хоч дехто з цих професорів, мабуть, зачитується неспростовними доказами цього факту — новими книжками К. Воннегута і Дж. Апдайка, Дж. Хеллера і Дж. К. Оутса, Дж. Болдуїна і Н. Мейлера — експлуатація цієї, по суті, авангардистської тези триває. (У США час від часу то в одному, то в іншому штаті проповідники розпалюють масову істерію, називаючи «точну» дату загибелі світу. Дати минають, світ не гине, але жоден такий проповідник, наскільки нам відомо, ще не опинився за ґратами за шахрайство. З огляду на таку традицію, пророкування загибелі роману й справді може видатися невинною інтелектуальною забавкою.)

Спрямоване на роман гамлетівське «to be or not to be» нещодавно знову прозвучало двадцятиголосим хором зі сторінок збірки «Теорія роману. Нові нариси», випущеної видавництвом Оксфордського університету за редакцією професора Джона Гелперіна, викладача факультету англійської філології університету Південної Каліфорнії. Проф. Гелперіну належить і «Критичний вступ» до збірки, в якій представлено статті ще дев'ятнадцяти професорів — викладачів англійської філології, переважно — американців.

Слід відразу зазначити, що авторам збірки не бракує самовпевненості: вживши в заголовку при слові «теорія» означений артикль (*The Theory*), вони дають зрозуміти, що вважають свою теорію єдиною правильною. Саме тому, мабуть, проф. Гелперін починає свій «Критичний вступ» з таким апломбом:

«Христос пішов з дому о дванадцятій. Вік поезії на той час обчислювався тисячоліттями, драми — століттями. Але період становлення роману розпочався лише за півтори тисячі років по тому. Тим-то не дивно, що тепер, у четвертій чверті двадцятого століття, ми маємо справу із зростаючою, але все ще відносно невеликою кількістю **теоретичних** праць, присвячених романові». (Рецензуючи цю збірку на сторінках англійського тижневика «Таймс літерарі сапплімент» за 20 лютого ц. р., американський письменник Гор Відал, автор дев'яти романів-бестселерів, а також кількох літературно-критичних праць, вигукує: «Яка мила наївність! І яке нецтво! Адже два чудових романи — «Сатирикон», «Золотий осел» — були написані майже сучасниками лагідного Назарянина!».)

Проф. Гелперін, однак, підкреслює далі, що цікавиться не самим романом, а теорією його — тобто, фігураною кажучи, не дитиною, а водою, в якій її скупали:

«Мета даної книжки — відобразити і, сподіваємося, витлумачити деякі найгостріші питання сучасної теорії роману... Ця збірка, що містить оригінальні нариси теоретичного характеру, написані спеціально для цієї книжки найвизначнішими критиками нашого часу, стане, сподіваємося, важливим доповненням до зростаючої літератури теоретичного напрямку, присвяченої прозі». (Хай дарує нам читач: у перекладі ми зберігаємо стилістичні неокорисності оригіналу.)

Переглядаємо прізвища авторів збірки. І доходимо висновку, що кожен з них вважається «найвизначнішим критиком нашого часу», очевидно, в територіальних межах свого університетського містечка.

Яка ж теорія звела їх до купи під однією обкладинкою? Ось вона:

«Вся Література, — пише проф. Гелперін, — від Флобера й до наших днів — це проблематика мови. Сучасна теоретична романна критика займається не стільки романом як (продуктом) наслідувальної й моральної діяльності (mimetic and moral performance), скільки романом як автономним витвором, незалежним чи принаймні не зовсім залежним від реального світу. Світ автономного роману може неминуче (may inevitably — так і написано! — В. Г.) нагадувати наш власний, але він не створюється як свідоме зображення чогось такого, що лежить поза його межами».

Гор Відал так коментує це місце:

«Професор Гелперін нічого сумняшся записався в Паризьку школу (клас набору 1956 року)¹. Через те він вірить, що автономний роман «не створюється як свідоме зображення чогось такого, що лежить поза його межами». Не кажучи вже про те, що автор самовпевнено претендує на знання процесів, які відбуваються в голові письменника (який «неминуче», але «несвідомо» описує чи копіює реальний світ?), наївно звучить його твердження, що створений людиною роман нібито нагадує метеор, який звалився з міжзоряного простору, що він є цілком автономним витвором, призначення якого зводиться до «взаємодії між різними структурними елементами всередині самого прозового тексту», а не до взаємодії «між читачем і текстом»... На думку проф. Гелперіна, роман більше не можна вважати оповіддю, що розгортається, як він мудро висловлюється, «з обмеженої перспективи поодинокі чуттєвої свідомості». От і виходить, що в битві вельми підозрілого характеру на англійських кафедрах Заходу несвідомі чуття схрешують мечі з нечуттєвою свідомістю».

Перший нарис збірки — «Що таке експозиція?» — написаний професором Меїром Стернбергом. За браком слів, які могли б розкрити цю проблему, автор вдається до графічних зображень. На сторінці намальована велика літера «Л». Унизу під лівою паличкою написано «Вступ», трохи вище — «Наростання», а те місце, де палички сходяться, назване «Кульмінаційним пунктом». Середина правої палички позначена словом «Спад», а внизу під нею урочисто й похмуро чорніє напис «Катастрофа». Ця, за висловом Гора Відала, «піраміда в пустелі романної теорії» має унаочити експозицію трагедії.

Далі проф. Стернберг дає пояснення такого роду:

«Припустімо, автор хоче створити оповідь, яка складатиметься з трьох мотивів: а1, а2, а3. Ці мотиви, розміщені таким чином, що за а1 хронологічно йде а2, а за а2 йде а3, утворюють **фабулу** його твору...» На подібних побудовах і ґрунтується глибокодумний висновок одного з «найвизначніших критиків»: «Як ясно впливає з мого визначення, експозиція — це, передусім, проблема часу».

Проминувши піраміди проф. Стернберга, ми зустрічаємося з професором Ірвінгом Г. Б'юкеном (стаття «Естетика суперроману»). Він вітає нас воістину оригінальним афоризмом: «Щоб бути критиком, критикові, може, й потрібні романи, але романові, щоб бути романом, критики не потрібні». Очевидно, без критиків на кшталт І. Г. Б'юкена роман дійсно міг би обійтися, бо цей професор бере в руки перо тільки для того, щоб довести, що ніщо так не псує літературну кашу, як масло: «Майже всі невдачі в царині роману, особливо найвідоміші, є наслідком надмірного багатства (автор має на увазі багатство засобів художнього виразу. — В. Г.). Від такої щедроти розбух і луснув «Том Джонс» Філдінга, захлинувся «Ностромо» Конрада, витончився в нитку естетичний смак Пруста, а Джойс у «Поминках по Фіннегану» спародіював самого себе». І далі проф. Б'юкен так напучує майбутніх Філдінгів, Конрадів, Прустів і Джойсів: «Ключ до художності роману — в контролі над плодovitістю»...

Інші «ключі» шукає й знаходить проф. Леон Едель у статті «Роман і кінокамера». Розмірковуючи над творами французького «новороманіста» А. Робб-Гріє, автор робить висновок, що Робб-Гріє так охоче використовує в своїх творах кінематографічний прийом «крупного плану», очевидно, тому, що перше ніж переключитися на чисто літературну діяльність, цей письменник працював агрономом, тобто часто користувався мікроскопом. А крупнішого плану, ніж під мікроскопом, ясна річ, не буває. При-

¹ Йдеться про школу французького структураліста Ролана Барта.

надлива гіпотеза! Ми можемо з ходу підтвердити її двома власними спостереженнями: Едгар По написав «Золотого жука», бо його трююридний брат був ентомологом, а Хемінгуей створив свою знамениту теорію айсберга завдяки тому, що любив поласувати морозивом...

А втім, головний «ключ» проф. Еделя — не цей. На відміну від свого колеги І. Г. Б'юкена, який скаржиться на надмір зображувальних засобів, цей світоч критичної думки бере вище: «Напевно, пише він, у нас розвелосо забагато романів. А публіці, схоже, вони більше не потрібні».

Отож, на думку проф. Еделя, романів «забагато». А от його колега проф. Леслі А. Фідлер у своєму нарисі «Смерть і відродження роману» твердить протилежне: «Роман умирає, якщо не вмер уже остаточно».

Як наш читач, мабуть, здогадався, рецензована публікація так і не дає відповіді на питання «бути чи не бути» романові, бо, зрештою, сама постановка такого питання абсурдна (цікаво, коли востаннє проф. Фідлер — цей єдиний хіба автор збірки, відомий не тільки в своєму університеті, а й в інших університетах США, заходив до книгарні?). Але збірка ця вельми точно віддзеркалює стан західного так званого «академічного» літературознавства. Тож не будемо цитувати решти представлених у ній авторів, а пошлемося на висновки Гора Відала:

«Загалом, очолювані професором Гелперінім теоретики роману не можуть сказати про літературу нічого свого, нічого путнього. Чому ж, не маючи ніяких думок, вони все-таки сідають і пишуть? А тому, що амбітний викладач може підніматися щаблями академічної бюрократії лише тоді, коли він довго й занудно пише про написане й до нього вже сто разів описане. Результати цих псевдолітературних балачок не можуть зацікавити того, хто знається на літературі. Ну, а того, хто хотів би щось про неї дізнатися, такі коментарі тільки збивають з пантелику й відстрашують».

Розлютованим авангардистам, ладним знищити літературу в ім'я того, щоб спекатися таких-от літературознавців, ми можемо нагадати лише мольєрівське: «Vous l'avez voulu, Georges Dandin, vous l'avez voulu» — «Ви хотіли цього, Жорж Данден, ви хотіли цього».

БІЗНЕС ЯК БІЗНЕС

Elizabeth Claridge. Aspects of the Erotic. London Magazine, February/March 1976; April/May 1976.
Julian Symons. New York's Hard Corps. The Times Literary Supplement, April 9, 1976.
John Weightman. Cobblers from France. Paris Porn. Encounter, January 1976.

Одним із симптомів деградації культури сучасного капіталістичного суспільства є поширення порнографії в літературі й мистецтві. Груба еротика разом із сороміцькою лайкою виплеснулася на сторінки літературних творів, на кіноекрани й театральні сцени. Навіть митці, яких заведено називати серйозними, немов змагаючись між собою, завзято трощать бар'єри пристойності. В літературі порушення моральних табу виливается вже навіть у певні стереотипи. На першій сторінці роману Джозефа Хеллера «Щось сталося» — цього, за оцінкою американської критики, «найглибшого, найважливішого твору в літературі США 1974 року», — юний герой випадково стає свідком інтимної близькості своїх батьків. Щось подібне описане й на початку роману Е. Л. Докторову «Реттайм», визнаного американською критикою «найкращим твором 1975 року». Слід зазначити, що в обох романах згадані сцени явно не виправдані з погляду сюжетного¹. На наш погляд, вони є просто даниною моді.

Ця мода на непристойне, вторгнення еротики в літературу й мистецтво, «порнографізація» художньої творчості як один із виявів пресловутої «вседозволеності» (permissiveness) — тема численних досліджень і виступів у західній пресі. Нерідко критики вже ставлять знак рівняння між художньою творчістю й порнографією, розглядають останню як складову частину літературно-мистецького процесу. Прикладом

¹ Критик Джонатан Рабан у досить кислій рецензії на «Реттайм», уміщеній в англійському журналі «Енкаунтер» (лютий, 1976 р.), зауважує: «В романах події здебільшого трапляються тому, що оповідь не може без них обійтися, тому, що їх диктує чи потребує ситуація. А в «Реттаймі» вони просто трапляються». ..

такого підходу можуть бути статті Елізабет Клерідж «Аспекти еротики», вміщені в двох номерах журналу «Лондон мегезін». Мовою то псевдоакадемічною, то беззастережно апологетичною авторка пише про творчість «метрів» американської порнографії — кінорежисера й художника Енді Уорхола й ідеолога «поп-арту», скульптора й художника Класа Олденбурга. Ось у яких виразах, наприклад, Е. Клерідж простежує «становлення таланту» останнього: «Порнографія, тоді вже вельми помітний, але ще відносно неестетичний жанр популярної культури, вбила Олденбурга як своїми програмними можливостями, так і зверненістю до інстинктів».

Принагідно, як бачимо, авторка дає зрозуміти, що сьогодні порнографія вже вийшла із стадії «відносно неестетичності», а в другій статті, присвяченій виставці порнофотографа Гельмута Ньютона, розвиває цю тезу далі: «Цікаво розглянути естетику еротики, в якій так звана порнографія й так зване еротичне мистецтво посідають рівноправні місця як зразки цього жанру. Гарна еротика зовсім не обов'язково повинна бути еротикою, яку за традиційними естетичними критеріями прирівнюють до мистецтва». Цебто, якщо «так звана» порнографія не відповідає традиційним естетичним критеріям, то тим гірше для цих критеріїв!

Ясна річ, далеко не всі критики на Заході поділяють захват екзальтованої Елізабет Клерідж. Ми не будемо тут цитувати інвективи священників, які репрезентують іншу крайність. Нас цікавить тверезий аналіз проблеми. Зупинімось на спробі такого аналізу — статті американця Джуліана Саймонса «Порногвардія Нью-Йорка», вміщеній в англійському тижневику «Таймс літерарі сапплмент».

Переповівши (наскільки це дозволила йому літературна англійська мова) примітивний зміст кількох порнографічних фільмів, що їх демонструють сьогодні «коли не в кожному третьому, то, в усякому разі, в кожному четвертому кінотеатрі Манхеттена», автор статті зауважує: «Кіно завжди було фабрикою мрій, але що означають саме ці мрії? Чому ці фільми такі популярні? А втім, ні — популярними назвати їх не можна. Жоден із кінотеатрів, у яких я побував, не був повний. Але виготовлення таких фільмів коштує дешево, прибутки вони дають постійні, знімати й демонструвати їх — це все одно, що користуватись офіційним дозволом на друкування грошей. Прокат цих фільмів контролюється переважно злочинним світом. Кілька місяців тому «Нью-Йорк таймс» у двох статтях розглянула зв'язки між мафією й індустрією порнографії».

Що ж, участь мафії в цьому брудному бізнесі — явище закономірне, але перекладати всю вину на неї — принаймні наївно. Не мафії належать книжково-журнальні видавництва США, ФРН, Швеції, кіностудії Англії, Франції, Данії. Все це належить великому капіталові. Просто гангстери гриють руки на продукуванні й прокаті так званої hard-core porn (що в приблизному перекладі означає «стоградусна порнографія»), а солідні фірми віддають перевагу «розбавленому» (soft-core) гатунку.

Якщо, скажімо, Джеральд Даміано — «провідний» у Сполучених Штатах режисер-постачальник «стоградусної» порнографії — заявляє просто й ясно, що його не обходять ні таланти, ні сюжет, а тільки зняті крупним планом варіанти ставлених збочень, то респектабельні постановники скандального «Останнього танго в Парижі» розбавляють порнографію сиропом сумнівної художності, залучаючи до участі у фільмі акторів із світовим ім'ям, а не менш респектабельні постановники не менш скандальної «Історії О» ладні в суд подати на того, хто назве їхній витвір порнографічним: у фільмі-бо крупним планом показані «тільки» сцени садо-мазохізму!

Дж. Саймонс цілком справедливо зазначає, що «саме соціальний ефект цих фільмів важить найбільше», і висловлює подив з приводу того, що активістки руху за рівноправність жінок, «які виголошують нескінченні гасла з приводу речей, здебільшого, вельми дріб'язкових, не протестують проти «чоловічого шовінізму» в порнографії». Цю фігуру умовчання автор статті пояснює лицемірством буржуазно-ліберальної інтелігенції, до якої належать і активістки жіночого руху і яка виступає проти будь-якої цензури.

«Ліберальне ставлення до порнографії як в Англії, так і в Америці, — пише далі Дж. Саймонс, — є, на мій погляд, і безчесним, і безглуздим... Той, хто пропагує формулу «абсолютна свобода дорівнює абсолютному добру», не розуміє, куди ця формула може завести. Дивно читати в англійській пресі висловлену в добродушній формі заяву лікаря про те, що картини гортур, мовляв, мають терапевтичну дію... або декларацію місіс Боярс (власниця книжкового видавництва. — В.Г.), яка не бачить нічого негожого в описах содомії — через те, мовляв, що такі речі трапляються... В пресі з'явилася реклама нового американського фільму, який незабаром має з'явитися на екранах. У рекламі сказано, що трупи, які глядач побачить на екрані, — це справжні трупи людей, убитих під час зйомок. Рекламний трюк? Можливо. Але продюсери зароблять на ньому силу-силенну грошей. Чи буде хтось протестувати проти цього фільму? Зрештою, такі речі, як убивства, теж трапляються...»

Далі, однак, логіка зраджує Дж. Саймонсові. Оскільки, пише він, норми сексуаль-

ної й соціальної поведінки останнім часом змінюються так швидко, неминучою є й зміна поглядів на те, що дозволяється показувати й говорити. На думку Дж. Саймонса, твердження, ніби порнографія є причиною, а не наслідком занепаду моралі, — абсурдна. Суспільство, мовляв, нічого не виграє від заборони нецензурної лайки в друкованій продукції; навпаки — нецензурщина друкується саме тому, що вона укорінилася в повсякденній мові суспільства.

Як бачимо, коментатор «Таймс літерарі сапплмент» теж не наважується розставити крапки над «і» й тлумачить «вседозволеність» з тих самих буржуазно-ліберальних позицій, які допіру критикував. Він не визнає, чи не хоче визнати наявності зворотного зв'язку: адже, дозволяючи продукувати порнографію масовими тиражами, суспільство робить її не тільки наслідком духовного занепаду, а й однією з його вельми ефективних причин¹.

Оскільки нецензурщина ввійшла в повсякденну практику суспільства, забороняти її безглуздо, твердить Дж. Саймонс, не помічаючи, що суперечить власному, наведеному трохи вище аргументові: крадіжки, насильства, нарешті — вбивства «теж трапляються», ці явища теж увійшли в повсякденну практику англійського й американського суспільства. Виходить, і вони не підлягають забороні?

Річ, звісно, в тім, що Дж. Саймонс не бачить ідеологічного й соціально-економічного підґрунтя цієї проблеми. Він не розглядає порнографію в контексті «масової культури» — цього засобу підкорення масової свідомості інтересам монополій і державного апарату; він не усвідомлює до кінця і того факту, що порнографія — це бізнес, який підлягає всім законам капіталістичного виробництва й ринку, зокрема законам розширеного відтворення. Порнографія — явище фатальне, неминуче. Тому він може тільки моралізувати — і моралізувати плутано, щоразу само собі заперечуючи. Так, він пише: «І все-таки лишається істиною: інтелігент, що наполює на абсолютній свободі, заперечує духовні цінності, носієм яких він покликаний бути». Але відразу ж, неначе злякавшись радикальності цієї думки, додає: «Англіїці анічогісінкко не втраять, якщо фільми, про які я розповів, не вийдуть на екрани кінотеатрів Великобританії. Самі по собі ці фільми не мають особливого значення, і жодної особи вони, напевне, не зіпсують, але ці фільми не репрезентують нічого цінного ні в американському, ні в будь-якому іншому суспільстві». Після цих слів так і хочеться запитати: навіщо ж було город городити, містере Саймонс? Якщо порнографія — така собі безневинна забавка, яка «нікого не зіпсує», якщо ви засуджуєте її тільки як звичайнісінький кітч, що просто «не має особливого значення», просто «не репрезентує нічого цінного», то чому ви самі порівнювали апологетику її з апологетикою вбивства?

Заключні рядки «Порногвардії Нью-Йорка» знову звучать патетично: «Свобода, яку ці фільми пропонують, — це свобода принижувати... Інтелігенти повинні мати якесь мірило цінностей і дотримуватись його».

Згода, містере Саймонс, маєте рацію. От тільки ваше власне мірило цінностей нагадує кролика, якого фокусник то видобуває із свого капелюха, то знову ховає так, що аж не віриться: чи був той кролик?

Якщо Джуліан Саймонс у розмові про легальний комерційний еротизм так і не знайшов потрібного тону, то його англійський колега Джон Вейтмен у статті «Французькі партачі. Паризька порнографія» зразу бере тон песимістичний. Повідомивши, що французький уряд запровадив спеціальне оподаткування порнографічних фільмів, Вейтмен пише: «Можливо, уряд вирішив, що велике фінансове мито є, зрештою, найкращим способом обмежити порнографію, не порушуючи дражливі проблеми цензури. Якщо це так, то рештки буржуазної моралі просто діють боязко і «в обхід». З іншого боку, можливо, ці рештки моралі, об'єднавшись із лицемірством, навели уряд на думку, що він може урвати більший куш із величезних прибутків, що їх дають такі фільми, як «Останнє танго в Парижі» й «Емманюєлла». Франція якийсь час відставала в змаганні з вседозволеності, але тепер вона наздоганяє тих, що вели перед, і Париж, можливо, незабаром знову стане найлегковажнішою столицею світу. Якщо одвертий кінематографічний секс приживеться тут, як прижилися міцні напої, то публіка, очевидно, платитиме за нього так само щедро, як за віскі. Але в будь-якому разі проблеми законності та беззаконня порнографії ні уряд, ні його критики не розв'яжуть».

Авжеж, не розв'яжуть, додамо ми. За даного суспільного ладу — нізащо не розв'яжуть.

Володимир ГАЛЧИН

¹ Американський сексолог Р. Е. Л. Мастерс у виданій торік книжці «Потаємний світ еротики» пише, що його співвітчизники «мають характерну властивість: вони переймають будь-який невідомий їм доти порок, тільки-но хтось їм про цей порок розповість» (цит. за журналом «Букс енд бук мен», квітень, 1976).

Автопортрет. Олія.
Після 1550. Державний музей, Берлін.

ТІЦІАН

Великий італійський художник Тіціан Вечелліо прожив дуже довге життя і до останніх днів своїх не випускав з рук пензля. Він залишив величезну художню спадщину. Найбільші музеї світу пишаються його творами як найціннішими скарбами. Є вони і в нашому Ермітажі. Вплив Тіціана на розвиток світового живопису важко переоцінити. Серед ушанованих майстрів, які наслідували його принципи і в творчості своїй були близькі до нього, називають фламандців Рубенса і ван Дейка, іспанця Веласкеса, англійця Рейнольдса. Цей перелік імен можна було б продовжити, бо всі видатні колористи вчилися у венеціанського чародія барв, всі значні майстри портрета переймали його досвід психологічного проникнення в образ.

На відміну від багатьох митців, його сучасників, життя яких, оповите туманом часу, залишилося для нас майже зовсім невідомим, Тіціан мав

численних біографів. Назвемо хоча б особисто знайомого з великим венеціанцем автора багатотомного «Життєпису найславніших живописців, скульпторів та архітекторів» Джорджо Вазарі або близького друга художника П'єтро Аретіно, сатирика, комедіографа. Завдяки Вазарі збереглися відомості не лише про життя Тіціана, а й про його найважливіші твори. Деякі Тіціанові полотна загинули, інші не мали його підпису, отож своєрідний каталог, складений Вазарі, допоміг ідентифікувати ряд картин і дозволяє скласти бодай загальне уявлення про те, що, на жаль, не збереглося.

Нам відомі важливі факти з громадського життя художника, маршрути його поїздок по Італії і кількох мандрівок за її межі. Ми знаємо, в якому кварталі Венеції майстер купив, будучи в zenіті слави, великий будинок з розкішним садом, кого він там приймав і пригощав на гучних

бенкетах, хто вів у цьому саду мудрі розмови, милуючись чудовою панорамою затоки. Є відомості й про інші факти Тіціанового життя, а проте, незважаючи на багатий біографічний та документальний матеріал, дослідник знаходить в історії Тіціана-людини багато білих плям.

Не бувши таким універсальним генієм, як Леонардо да Вінчі чи Мікеланджело Буонарроті, митець не залишив по собі поетичних чи філософських творів, які дозволили б зазирнути в світ його ідей, але його картини, імена його друзів-гуманістів свідчать про те, що він був широко освіченою людиною, розумним і тонким співбесідником, оригінальним і глибоким мислителем.

Рік народження Тіціана нам невідомий. Як не раз траплялося в історії культури, навколо цього питання точилися численні дискусії. Гіпотези висувалися найрізноманітніші, при чому діапазон між крайніми припущеннями становить чотирнадцять років — від 1476 до 1490. Деякі мистецтвознавці називають дату народження без будь-якої аргументації. Інші, пославшись на наукові суперечки, обирають дату, яка здається їм найвірогіднішою. Сам Тіціан на схилі віку твердив, що народився 1477 року. Але деякі історики мистецтва вважають, що дату цю він вигадав із старечого марнославства, бо хотів, щоб його вважали найстарішим художником світу, ровесником, а не учнем Джорджоне, який народився саме того року (Тіціана, на початку його творчого шляху, називали продовжувачем і наслідувачем стилю Джорджоне). В біографії, написаній Вазарі ще за життя живописця, зазначено, що Тіціан народився 1480 року. Більшість сучасних дослідників схилиються до думки, що Вазарі «додав» Тіціанові сім-вісім років і аргументують це різними доказами.

Питання, де народився великий майстер, ніяких дискусій не викликає: місцем його народження є містечко Кадоре, поблизу Венеції, над річкою

П'яве. Вазарі характеризує родину Вечеллі як одну з найшляхетніших у тих краях. Батька художника одні біографи називають простим солдатом, інші — відомим воєначальником і урядовцем. Повної ясності в цьому питанні також немає. Достеменно відомо, однак, що родина Вечеллі дала Венеціанській республіці кількох державних діячів, священників і митців.

Очевидно, хлопець змалку виявляв художні здібності: дев'ятирічного Тіціана батько послав учитися живопису до Венеції. (Доба Відродження взагалі дала не одного митця, чие покликання виявилось в напрочуд молодому віці.) Спочатку хлопець навчався в майстерні другорядного художника-мозаїста Себастьяно Цуккато — і на все життя зберіг інтерес до мозаїки, мистецтва дуже популярного у Венеції, де багато споруд і всередині, і ззовні оздоблювалися різнобарвними, райдужними мозаїчними панно, які надавали стінам будинків схожість з розкішними східними килимами. Відомо ж бо, що Венеція була тісніше, ніж інші міста Італії, пов'язана з Візантією, і візантійські впливи тривалий час визначали характер архітектури й живопису в багатій і пишній республіці Святого Марка. Очевидно, захоплення мозаїкою відіграло певну роль у становленні Тіціана-живописця, виховавши в його душі особливу любов до барви яскравої, соковитої, сповненої світла й мінливого блиску.

З майстерні Цуккато Тіціан перейшов до школи видатного венеціанського живописця Джованні Белліні. Нам невідомо, навчався Тіціан у Белліні, чи був у нього за підмайстра (цього не можна визначити, не знаючи дати народження Тіціана). В першому десятилітті XVI ст. в майстерні Белліні працював великий художник з Кастельфранко — Джорджоне. Він прожив коротке життя, але внесок його у венеціанський живопис — величезний. І Белліні, і Джорджоне збагатили мистецтво своїм розумінням взаємозв'язку людини із дов

колишнім світом, з природою. Виразники духу Ренесансу й, зокрема, того його періоду, який зветься Високим Відродженням, вони прагнули створити образи гармонійних людей, наділених не лише фізичною, а й духовною красою й могутністю.

Белліні вражає благородною довершеністю у своїх великих композиціях, таких, як «Сакра Конверсаціоне», «Преображення», «Святий Франциск», «Мадонна із святими» з церкви Сан-Джоббе, й численними ніжними і замріяними мадоннами з немовлятами. Деякі з них зображені на тлі чарівного м'якого пейзажу, світлої далечини, гнучких, граціозних дерев, прозорих потічків. Композиції Джамбелліно, як називали майстра, створюють чистий і світлий настрій спокійної радості, щасливої повноти життя.

На відміну від свого старшого колеги, Джорджоне суб'єктивніший, ліричніший, загадковіший. Але і його картини сповнені відчуття щасливої гармонії, піднесеного, святкового єднання людини і природи. Тіціан зблизився із Джорджоне, і, певно, не випадково вони вдвох узялися оздобити фресками так зване Німецьке подвір'я, важливий торговельний і громадський центр Венеції. За свідченням біографів, венеціанські шанувальники мистецтва, які захоплювалися творами Джорджоне і ще не знали юного Тіціана, розхвалили саме фрески початківця, сприйнявши їх за твори улюбленого майстра. Прикро вражений, Джорджоне нібито більше не з'являвся на Німецькому подвір'ї і не хотів бачитись із Тіціаном. Чи так воно було насправді, сказати важко. Нерідко анекдоти такого змісту вигадували сучасники великих людей, керуючись не благородними почуттями, а скоріше, звичайнісінькою заздрістю (об'єктом якої в даному разі був Джорджоне). Так чи так, зірка Тіціана стрімко зійшла на небосхилі венеціанського живопису. Вже в десятих роках XVI ст. він

одержує відповідальні замовлення від патріціату міста, церков тощо і ще за життя Белліні його призначають на посаду міського художника, яка перед тим багато років належала старому майстрові. Ця посада давала чимало привілеїв, передусім — забезпечувала багаті замовлення від церковників. (Історія того, як Тіціан її одержав, викликала немало пересудів. Він надто енергійно й настирливо домагався цього місця, виявив і неабиякі дипломатичні здібності...) Понад сорок років Тіціан був офіційним художником «перлини Адріатики» й одержував від міської влади щорічну винагороду, майстерню, фарби й кошти для оплати постійних помічників. На схилі віку, однак, Тіціана спіткала доля Белліні. Він утратив прихильність міських адміністраторів, а за разом — і багаторічну посаду.

Ранні картини молодого Тіціана не збереглися так само, як фрески Німецького подвір'я. Але дослідники давно вже визначили характерні ознаки першого (приблизно, до середини 20-х років) і другого (до кінця 40-х років) етапів творчості великого венеціанця, а також останніх десятиліть його художньої діяльності.

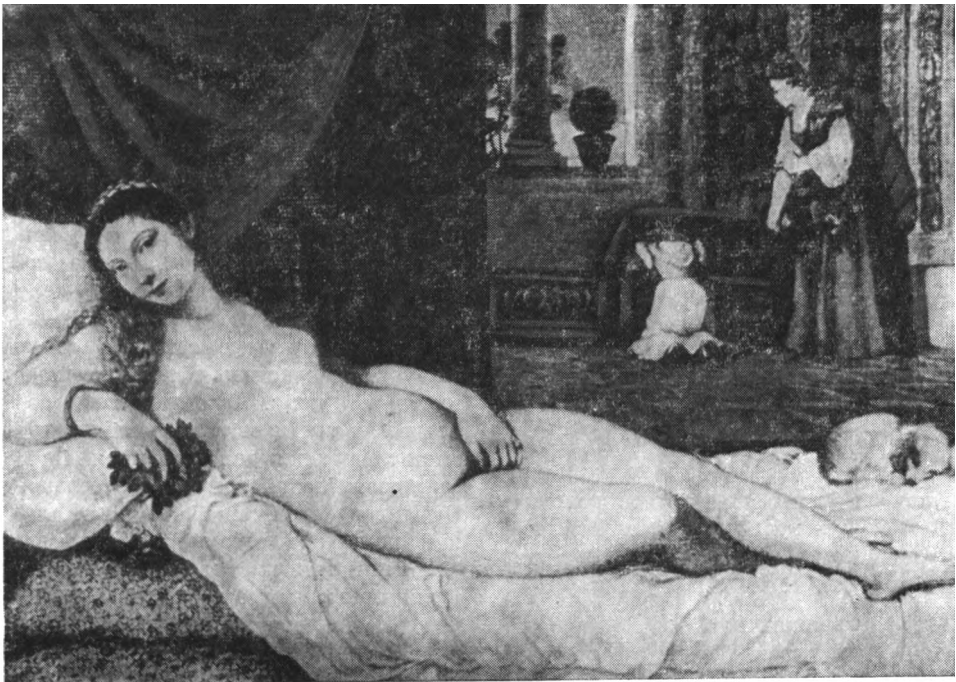
На початку творчого шляху Тіціан створює як багатофігурні композиції, так і невеликі за розміром картини релігійного, міфологічного й алегоричного змісту, і пробує свої сили в портретному жанрі. Серед політєн початкового етапу, що збереглися, — картина «Втеча в Єгипет». Вже в цьому творі Тіціан показав себе як талановитий колорист і майстер пейзажу. Мабуть, найцікавіший тут саме пейзаж. Прозора далечінь, мальовничі гаї, опоетизований, підкорений м'якому ритму краєвид, близький до подібних мотивів у Джорджоне. Але в постатях на передньому плані — ангела, що веде віслюка, на якому сидить Марія з немовлям, старого Йосифа — є щось жорстке, рух переданий різко й незграбно, впадають в око певні вади малюнка. Значно впевненішою

рукою намальована інша картина — «Якопо Пезаро з папою Олександром VI перед апостолом Петром». У ній ще відчутний вплив Белліні, але водночас вона свідчить про те, як глибоко засвоїв молодий майстер загальну мистецьку концепцію Високого Відродження з його культом античності і природи, глибокою позагою до людини, в якій підкреслюється героїчне, вольове начало. Замовив картину багатий патрицій Пезаро, уславлений тим, що здобув перемогу над турками в морському бою. Саме він (у цьому й полягає новаторство Тіціана) є центральною постаттю композиції; папі римському й святому Петру відведено другий план. Пейзаж органічно пов'язаний з сюжетом твору й несе певне ідейно-емоційне навантаження — море, щогли кораблів — це прозорий натяк на діяльність Пезаро.

Чудовий пейзаж прикрашає карти-

ну Джорджоне «Спляча Венера». Художник не встиг закінчити цієї праці — чума, яка часто лютувала у Венеції, обірвала життя живописця у 1510 році. Встановлено, що пейзаж на цьому полотні домальовував Тіціан. У цей час він був настільки близький Джорджоне за манерою, що твір вийшов напрочуд цілісним і гармонійним. Прекрасне тіло сплячої Венери, наче світла перлина, вимальовується на тлі зеленкуватих і золотисто-коричневих пагорбів, краєвиду, такого характерного для Венеціанської республіки. А втім, слово «тло» тут ужите неправомірно. Вечера зображена не на якомусь декоративному тлі, а всередині самої природи, вона злита з нею в атмосфері цього світлого, прозорого, блакитного дня.

Наприкінці тридцятих років Тіціан створив власний варіант Венери — так звану «Венеру Урбінську» (при-

Венера Урбінська. Олія. 1538. Галерея Уффіці. Флоренція.

близко, 1538 р.). Її поза схожа на позу джорджонівської богині. В часи Тіціана поняття художнього плагіату практично не існувало. Майстри вільно черпали із скрабниць творів своїх попередників і сучасників. Копії, наслідування, варіанти на ту чи іншу тему були звичайним явищем у мистецтві. По суті, колективна праця учнів та підмайстрів у майстерні талановитого живописця чи скульптора робила питання індивідуальної творчості досить проблематичним. Недаремно історики мистецтва так часто сперечаються з приводу авторства того чи іншого твору, міри особистої участі відомого митця в роботі над ним. Та «Венера Урбінська» схожа на полотно Джорджоне тільки композицією. В усьому іншому виявилася цілком оригінальна, зріла манера Тіціана, який на цей час далеко відійшов від стилю Джорджоне. Його Венера набагато ближча до земної дійсності, вона не стільки богиня, скільки спокусливо гарна молода заможна венеціанка, сповнена переможного почуття своєї краси і юності. Змінилося оточення центральної фігури. Її голова, плече й рука чітко вимальовуються на тлі синяво-зеленої оксамитної завіси, за якою видно і другу, темно-коричневу. Ці темні тканини утворюють гармонійний кольоровий акорд з нижніми, теплими барвами тіла, білістю постелі й пурпуром подушок. Ложе стоїть у кімнаті пишного патриціанського будинку, з мармуровою підлогою, золототканими шпалерами на стінах, різьбленими скринями, з яких дві служниці виймають багате вбрання. І по суті, в глибині картини перед нами жанрова сцена, що нагадує полотна тогочасних живописців Півночі Європи, хоча архітектура інтер'єра і синє небо за вікном — південні...

Серед великих композицій першого періоду творчості Тіціана особливо широко відома картина «Кохання земне і небесне» (назва умовна, 1515—1516), а також монументальні

релігійні полотна «Вознесіння богоматері» («Ассунта», 1518) і «Мадонна Пезаро» (1519—1526).

Алегоричний зміст першої з названих картин не розшифрований і глумачать його по-різному. За Тіціанових часів сюжет твору нерідко визначав замовник, який сам чи за допомогою літераторів обирав і розробляв якусь тему — своєрідний сценарій майбутнього полотна. Глибокий інтерес до античного світу і його мистецтва, характерний для ренесансного гуманізму, виявлявся, зокрема, в запозиченні сюжетів для творів образотворчого мистецтва з античної міфології, з поезії і прози давньої Греції та Риму. Та якщо у пізніх картинах Тіціана сюжети на мотиви античної міфології ясні і їх можна докладно переповісти, то літературна першооснова «Кохання земного і небесного» й досі лишається загадкою.

Зв'язок з античністю тут цілком очевидний, не лише тому, що на картині зображена прекрасна жінка, справжня язичницька богиня (її часто називають Венерою), а й тому, що мармуровий басейн, над яким сидять обидві жінки, прикрашений античним фризом. Друга жінка, молода венеціанка, задумливо дивиться просто себе, ніби вслухаючись у слова богині, яка схилилася до неї. Обидві жінки вродливі, кожна по своєму. В одній сильніше виражене духовне начало, вона невинна й лірична, друга чарує свіжістю свого сліпучо прекрасного тіла, музичною плавністю рухів. Картина залита золотим сонячним світлом, у ній відчувається дихання далекого моря. Пейзаж розроблений напрочуд ретельно. Це типово ренесансний універсальний пейзаж з горами й долинами, лісами й луками, водами й архітектурними комплексами. Вільні, природні рухи двох чарівних молодих жінок, їхній величний спокій, природність і невимушеність навіюють глядачеві відчуття глибокої радості.

«Вознесіння богоматері» було за-

Вознесіння богоматері. Олія. 1516—1518. Венеція.

мовлене Тіціану для церкви Санта Марія Глоріоза деї Фрарі. Формат картини видовжений і закруглений — вона призначалася для стіни з аркою. Це одне з найдинамічніших полотен Тіціана. Рух на ньому розгортається немовби в трьох ярусах. Пізніше художники барокко часто наслідували це просторове рішення. У нижньому ярусі апостоли вражено спостерігають чудо вознесіння. Рухи апостолів надзвичайно експресивні. Жест кожного відповідає його темпераменту, особливостям вдачі. Рухи фігур контрастні й співзвучні водночас. Всі вони в єдиному пориві спрямовані вгору, об'єднані круговим схвильованим ритмом. У другому ярусі в помітному ракурсному скороченні зображена Марія — глядач разом з апостолами спостерігає вознесіння знизу. Сонм ангелів ширяє навколо богоматері в осяйних сірих хмарах, підсвічених рожевим промінням призахідного сонця. Над головою Марії хмаринки світлішають, наповнюються ніжно-золотим сяйвом, з якого виростає постать бога. Вона і становить третій ярус картини, до якого спрямовані очі Марії, святобливо простягнуті її руки.

Картина насичена кольором. Апостоли — в червоних, оранжевих, зелених і синіх плащах, на Марії — ясно-червона сукня і густо-синя накидка з каптуром, але пістрявості на полотні немає: Тіціан зумів поєднати всі чисті фарби картини в могутньому, єдиному симфонічному звучанні. «Вознесіння Марії» хвилює своєю монументальною силою, глибоким емоційним поривом, позбавленим, однак, будь-якої екзальтації.

Духовний настрій цього полотна мажорний, урочисто радісний. Радянські дослідники творчості Тіціана пояснюють цей настрій тим, що Венеція в 10-х роках XVI століття здобувала перемоги в боротьбі проти турецьких, французьких та іспанських загарбників. Загроза поневолення на якийсь час згуртувала розрізнене на-

селення Венеції, навіть пешених патрицій примусила взятися за зброю. Суспільство республіки одержало нові життєві імпульси, заряд героїчної і патріотичної енергії. Загальне піднесення відбилосся і в мистецтві: переважають у цей час художні твори героїчного звучання, монументального розмаху.

До цього періоду належить і «Мадонна Пезаро» — велике полотно, в якому втілилася сила Тіціана-психолога і колориста. Блискуча композиція картини, її багатоплановість і виразність персонажів, звучність і гармонія барв — робить «Мадонну Пезаро» одним із найкращих творів живописця. Всі персонажі — від мадонни, святих Петра і Франціска до окремих членів родини Пезаро — це яскраві, одухотворені особистості. Могутні мармурові колони, що здіймаються на задньому плані, немовби поєднують землю з високим синім небом. Але є в картині й деталі, які наближають її до глядача, зв'язують зображене на полотні з тим, що відбувається перед ним. Це, зокрема, постать хлопчика із сім'ї Пезаро. На відміну від інших, він не вклоняється мадонні та святому, а не подитячому серйозно дивиться на глядача. Контакт, що виникає між ним і глядачем, розсуває рамки полотна, робить глядача учасником зображеної події. Загальний урочистий настрій трохи порушують фігурки двох ангелат, які ставлять хрест на густій білій хмарі. Грайливі пози їхніх оголених тілець не відповідають загальному настроєві картини.

Пухлявих пустотливих ангелів з усміхненими личками Тіціан намалював без ліку в напрочуд життєрадісній картині «Свято Венери», яку разом з іншою — «Вакханалія» — він виконав на замовлення одного з найвпливовіших своїх клієнтів, феррарського герцога Альфонсо.

Обидві картини передають атмосферу щасливого свята, настрої бурхливих язичницьких веселощів. У «Свя-

Свято Венери. Олія. 1516—1518. Музей Прадо. Мадрид.

ті Венери» потік малюків-амурів, що немовби ллється з неба, справляє чарівне враження. У світовому малярстві, надто ж серед італійських майстрів, було багато таких, що легко й витончено малювали симпатичних «путті» — ангеляток чи амурів, але ніхто з художників не вмів робити цього так природно і весело, з таким реалізмом і любов'ю до дітей, як Тіціан (бо в нього вони не ефірні небесні створіння і не розгодовані товстунчики з крильцями, а живі діти).

У середині 20-х років настає другий, дуже плідний період Тіціанової

творчості. Його буквально засипають замовленнями. Титулований художник вхожий у найвищі сфери суспільства. Як пише Вазарі: «Не було таких правителів, учених чи значних осіб, котрі, побувавши чи поживши у Венеції, не відвідали б його дому. Бо ж, на додачу до свого виняткового художнього хисту, він був чарівною людиною, ввічливою і вишуканою в поведженні й манерах». Йому охоче позують не лише співгромадяни, а й сильні світу цього з інших міст Італії, з інших країн. Він пише портрети дожив і пап, герцогів і королів, працює у Феррарі, Болоньї, Римі.

двічі на прохання Карла V відвідує Аугсбург. Знайомиться з шедеврами найвідоміших митців — своїх попередників і сучасників, зав'язує особисте знайомство з Мікеланджело і Кранахом.

Та, незважаючи на успіхи, славу, необмежені можливості, в 40-х роках у Тіціановому життєрадісному баченні людини й світу стався певний надлом. Пов'язано це із загальною кризою ренесансного світогляду, яка, вразивши спочатку мистецтво Рима й Флоренції, поширилася згодом і на венеціанський живопис. Католицько-феодальну реакцію Тіціан міг відчувати й на власному життєвому досвіді. На відміну від інших гуманістів, його не переслідували, але в палацах герцогів, князів і коронованих осіб він бачив жахливий світ феодальних інтриг, підступності, жорстокості і злочинів. Він не захотів залишатись у Ватікані, бо й там побачив ту саму криваву боротьбу за владу. Портрети можновладців набувають під його пензлем небаченої доти соціальної й психологічної гостроти, в них прозирають елементи моральної критики, етичного осуду. Люди на портретах Тіціана — особистості сильні й яскраві, сповнені бурхливої енергії, великих пристрастей, але душу їм шматують суперечності, в ній химерно переплітаються добро і зло, творче й нищівне начала.

Ще в ранніх портретах, написаних на самому початку творчого шляху («Мальтійський рицар», «Аріосто», «Вінченцо Мості», «Альфонсо д'Есте» і особливо «Юнак з рукавичкою»), Тіціан не просто передає схожість, а намагається зазирнути в душу людини, знайти в її обличчі й рухах найхарактерніше, відтворити трепет думки, емоційне напруження, індивідуальність.

Тіціанові жіночі портрети перших десятиліть його творчості не такі цікаві. Пишні красуні, яких він охоче писав, привабливі фізично, але здається, що в цих портретах Тіціан захоплює-

Портрет Томазо Мості. Олія. 1520. Галерея Пітті. Флоренція.

ться передачею зовнішнього, а не внутрішнього. Кожна епоха створює свій еталон жіночої краси. Красуня італійського Відродження близька жіночому ідеалові античної Греції. Венери та інші Тіціанові богині нагадують мармурових богинь Олімпу. Фарби митця вдихнули в них хвилююче життя.

Але принадні жінки на полотнах великого майстра втілюють скоріше чуттєве, аніж духовне начало. Їхні обличчя позбавлені яскравої індивідуальності, в них є щось узагальнене, якийсь зведений до спільного знаменника тип краси, що імпонував живописцю. Часто вони схожі між собою, як сестри.

Це, однак, не стосується всіх жіночих портретів. Неповторними, характерними рисами наділений, наприклад, «Портрет Елеонори Гонзаго» (1536—1537). Елеонора сидить, виступившись, стиснувши губи, явно позуючи, але проникливий художник зумів за маскою стриманості й холоду розгледіти живу людину. Чудово ви-

писана сукня й дорогоцінні прикраси не відвертають уваги від некрасивого, грубуватого обличчя з в'ялим другим підборіддям, опуклими очима під важкими повіками. В обличчі цієї жінки є не властива іншим жіночим портретам задумливість, якесь невдоволення й туга.

Інший цікавий жіночий портрет був створений наприкінці 40-х років. Доля його незвичайна. Зображена на ньому королева Ізабелла, дружина володаря Іспанії й Німеччини Карла V Габсбурга, яку він дуже кохав, померла молодою. Тіціан написав цей портрет на замовлення Карла, маючи перед собою картину якогось іншого художника — і спромігся створити дивовижно виразний образ. Тонке обличчя красуні Ізабелли несе на собі печать хвороби. В усій постаті її є щось нетривке. Гарячковий рум'янець на трохи запалих щоках, надто червоні губи і якийсь відсутній, меланхолійний вираз, що застиг на чарівному обличчі, створюють особливий настрій картини. Барви на полотні надзвичайно гармонійні — це справжня райдуга відтінків, і враження таке, наче дивисься на мінливий

«La Bella». Олія. Влизько 1536. Галерея Пітті, Флоренція.

Портрет П'єтро Аретіно. Олія. 1545. Галерея Пітті, Флоренція.

дорогоцінний камінь. На схилі віку Карл V поступився тронм своєму спадкоємцеві Філіппу II і пішов у монастир. Там, на стіні своєї чернечої келії, він повісив портрет Ізабелли.

Зупинімося ще на кількох портретах другого періоду творчості Тіціана, що вирізняються особливою глибиною й значущістю.

Неабиякий інтерес становить зображення Тіціанового приятеля П'єтро Аретіно, сатирика, комедіографа, чийого гострого пера боялися наймогутніші й найбагатші італійці (дехто з них сплачував сатирику великі гроші, щоб він, коли не вихваляв, то принаймні не осміював їх). Людина великого таланту, розуму й сміливості, Аретіно безжально бичував вади феодального суспільства. Одночасно в ренесансній вдачі його було багато негативного. Цинік і авантюрик, він не зупинявся перед одвертим шантажем. Химерне переплетіння гуманістичної освіченості, інтелектуальної та емоційної тонкості з брутальним, майже тваринним началом у вда-

чі Аретіно, з нестримною жадобою насолод, — все це відбилосся в його портретах, виконаних Тіціаном. Ці портрети свідчать про те, що живописець чудово знав характер свого приятеля, ставився до нього вельми критично, але водночас захоплювався цією непересічною, блискучою особистістю.

1543 року Тіціан намалював портрет папи Павла III. Перед нами — стара людина, з довгою білою бородою, зморшкуватим обличчям, згорбленою спиною. Коротко підстрижене волосся, маленькі, притиснуті до черепа вуха не додають обличчю старого привабливості. У невеличких, близько посаджених запалих очах прозирають розум і хитрість, напруженість і втома. Майстер явно не прагнув ідеалізувати могутнього главу католицької церкви, навпаки, шукав у

ньому звичайне, людське, але це не позбавляє образ Павла глибини й значущості.

Наступний портрет (1545—1546) зображує папу разом з онуками Алессандро та Оттавіано Фарнезе. Це один з вдалих зразків групового родинного портрета. Та, на відміну од художників, яких цікавило тільки збереження родинної схожості, Тіціан створив гостро драматичну сцену. Перед нами, по суті, історична картина, хоча ніякої конкретної сюжетної дії й не зображено. Папа сидить у кріслі, спершись однією рукою на бильце, другою — на стіл. Час ще більше зігнув його. Низько насунута на лоб шапочка закриває частину обличчя. Все життя цього обличчя зосереджене в темних очіях, що дивляться недовірливо, з підозрою. Старий неначе зіщулюється, чекаючи удару. Безумовно, Тіціан не міг знати, що за два роки Павлу III справді буде завдано підступного удару. Через зраду його онука Оттавіано, якого ми бачимо на портреті, загине страшною смертю улюблений син Павла III, а сам папа помре з горя. Образ Оттавіано Фарнезе створено справді пророчим пензлем. Оттавіано на портреті — людина, здатна на будь-яку підлість і злочин. Щось глибоко нещире прозирає в позі цієї молодой, поштиво схиленої людини. По-зміїному виставлена вперед голова, хижий ніс, прикриті довгими віями очі святенника — все в обличчі папського онука викликає відразу. Тіціан безжальний до портретованого. Про схиляння перед могутніми і титулованими тут не може бути й мови. Митець прагне правди й тільки правди в розкритті характеру. Найменше виявлений характер у третього персонажа — молодого кардинала Алессандро. Але ця млява, байдужа людина і справді нічим особливим в історії не відзначилась.

Портрет Карла V. Олія 1548. Пінакотекна, Мюнхен.

З-поміж творів 40-х років хотілося б згадати портрети Карла V, що зберігаються в музеї Прадо та в мюн-

Портрет Іпполіто Рімінальді. Олія. 1540-і роки. Галерея Пітті. Флоренція.

хенський Пінакотеці, та Іпполіто Рімінальді, якого довгий час вважали якимсь невідомим англійцем. З 30-х років Тіціан був придворним художником Карла V. Він і його учні не раз малювали монарха, його родину і придворних. Після смерті Карла V Тіціан перейшов на службу до його сина Філіппа II, який навіть у роки занепаду слави художника зберіг до нього пошану і давав йому замовлення. Серед портретів воєвничого Габсбурга, який вогнем і мечем підкоряв держави Європи, найвідоміший кінний портрет «Карл V під Мюльбергом» (1548) і названий вище мюнхенський (того ж року). Кінний портрет став взірцем для багатьох художників наступних поколінь. У подібних картинах ван Дейка і Веласкеса відчувається вплив Тіціанового твору. Габсбург

намальований у блискучих срібних латах, рукою в сталевій рукавичці він стискає довгий спис. Але, звичайно, найцікавіше на портреті — обличчя короля, з типово габсбургським важким підборіддям, довгим носом і напруженим поглядом. Король на картині — немолодий, але в ньому відчувається сталева воля й велика сила, це героїзований образ ренесансної доби, яскрава індивідуальність, що сполучає в собі як благородні, так і відразливі риси. В цьому носії руїницітва і зла є щось трагічне. Загальний колорит картини похмурий. В ній переважають сірі й сині холодні кольори. Над головою вершника клубочаться темні хмари, далекий краєвид підкреслює його самотність, ту порожнечу й холод, які оточують його сумну велич.

Мюнхенський портрет ще виразніший. Трагічність образу в ньому підкреслена ще глибше. Чорний одяг, оливково-зелене тло досить умовного пейзажу й гостро контрастний червоний колір кидима під ногами Карла створюють тривожний, неспокійний настрій. Довгасте обличчя старого монарха здається безмежно втомленим, згаслим. Він немовби вдвляється в своє невеселе майбутнє, спустошений, змучений докорами сумління.

Зовсім інші думки викликає портрет феррарського юриста Іпполіто Рімінальді. Перш за все вражають великі, дуже світлі очі Іпполіто. Через їхній незвичайний для італійця колір дослідники, які не знали справжнього імені портретованої людини, і назвали її англійцем. Умовна назва викликала стійку асоціацію. Дехто писав, що це міг би бути портрет Гамлета. Щоправда, Шекспір, створив образ датського принца за шістдесят років по тому, як Тіціан намалював світлоокого Іпполіто. Але глибока духовність цієї людини, її складний внутрішній світ, щось задумливе й гірке у виразі обличчя справді надає Рімінальдо схожості з героями гамлетівського типу.

У щойно згаданих портретах Тіціан кладе барви дуже ощадливо, колорит приглушений, в ньому переважають темні, неясні відтінки. Новий спалах кольорів характеризує палітру майстра в картинах 50-х років. І в цей період він малює надзвичайно виразні портрети, серед них свій власний і своєї дочки Лавінії. Але в творчості останнього періоду домінує міфологічна й релігійна тематика. Тіціан малює «Викрадення Європи», «Діану й Актеона», «Смерть Актеона», «Пастуха і німфу», «Данаю», «Венеру й Адоніса» та інші. Полотна колористично витончені, сповнені руху. В них чудово передана атмосфера, панує поетичний настрій, блискуче намальовані прекрасні оголені тіла богинь і німф. З-поміж цих картин особливо популярні «Персей і Андромеда» та чарівна «Венера перед дзеркалом» — це втілення краси й жіночності, неперевершений колористичний шедевр зрілого Тіціана.

Сучасники все менше розуміли старого Тіціана. Його фізичну старість вони сприймали як духовний і мистецький занепад. Він майже не одержував замовлень, писав більше для себе — і саме в цей час з геніальною творчою силою відкривав нові можливості живопису. Він прокладав шляхи, що вели до звершень Рембрандта і Гальса, Рубенса і Ватто, майстрів ХІХ століття і нашого часу. Його пензель не знав труднощів, не знав обмежень і канонів. Він міг писати густо й зовсім прозора, навіть не покриваючи полотна, залишаючи просвіти, примушуючи грати фактуру тканини. Його мазки то зливаються у суцільно світоносну площину, то набувають самоцінного значення, підкреслюючи, ліплячи форму. Вазарі писав про пізні твори Тіціана: «Техніка, якої він дотримувався в цих останніх речах, відрізняється від його ранньої техніки. Ранні-бо речі його виконані особливо тонко й неймовірно старанно, їх можна роздивлятися зблизька так само, як і здалеку. Останні ж написані мазками... зблизька дивитися на них

не можна, і лише здалеку вони здаються довершеними... Цей спосіб розумний, гарний і дивовижний, бо картина, завдяки тому, що сховано сліди праці, здається живою і виконаною з великою майстерністю».

Кольорові мазки в Тіціана творять рухливу, живу поверхню, що світиться, міниться, загоряється іскрами. Художник володіє всіма можливостями олійних фарб. Вони в нього не лише окреслюють форму, а визначають композицію, творять повітря, світло, динаміку, емоційний тон. Барви можуть бути простими, чистими, сильними й звучними, і можуть складатися в найтоншу сріблясту чи золотаво-коричневу хроматичну єдність.

До кінця своїх днів Тіціан зберіг ренесансну силу духу, творчу наснагу. Він лишився великим реалістом, не спокусився легкими рішеннями модного і самовпевненого, але внутрішньо порожнього, холодного маньєризму. Тіціан прагнув висловити свої найглибші думки, свій великий людський і творчий досвід. Він оспівував велич і благородство людини навіть тоді, коли її особиста доля була трагічною. Такі герої його полотен «Мученицька смерть св. Лаврентія», «Коронування терновим вінцем», «Святий Себастьян», «Каяття Магдаліни».

...Минають роки. Вмирають друзі і близькі. Старий Тіціан стає дедалі самотнішим. Але він не кидає праці. Він творить у барві. Він творить великий живопис, бо «навіть чи існує на світі щось таке ж привабливе, таке ж миле для ока, як живопис: навіть коштовне каміння й золото не можна рівняти з ним», — писав його приятель Аретіно. Тіціан прожив майже сто років (він помер у 1576 році), він був справді одним з найдовговічніших митців в історії людства. Його ж картини — про це писав ще Вазарі, — «гідні безсмертної хвали і так само безсмертні, як пам'ять про великих людей».

Кіра ШАХОВА

Усунути війну

з життя суспільства

Боротьба Комуністичної партії Радянського Союзу та інших марксистсько-ленінських партій за розрядку напруженості, за міцний демократичний мир і співробітництво між народами має на меті створити нову систему міжнародних відносин, що цілком відповідала б змістові сучасної епохи переходу людства від капіталізму до соціалізму, відкривала б перед усіма народами широкі перспективи соціального прогресу в умовах міжнародної безпеки, назавжди усунула б війну з життя людей.

Саме це завдання в усьому його всесвітньо-історичному обсязі формулює XXV з'їзд КПРС. Програма подальшої боротьби за мир і міжнародне співробітництво, за свободу і незалежність народів — логічне продовження Програми миру, розробленої XXIV з'їздом КПРС, ставить перед людством ще величніші завдання, знаменує якісно новий етап у битві за мир і міжнародну безпеку. Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнєв підкреслив у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV-ому з'їздові партії: «Одним з головних напрямів зовнішньополітичної діяльності ЦК КПРС і Радянського уряду була і залишається — як цього вимагала Програма миру — боротьба за припинення гонки озброєнь, за роззброєння». В цих словах — констатація того факту, що даліше просування людства шляхом зміцнення миру і міжнародного співробітництва можливе лише при умові матеріалізації політичної розрядки, насамперед у формі конкретних акцій по роззброєнню.

Таким чином, Програма дальшої боротьби за мир і міжнародне співробітництво, за свободу і незалежність народів практично ставить завдання усунути війну з життя суспільства.

I

У світлі цього грандіозного завдання неабиякого значення набуває узагальнення історичного досвіду людства, його пошуків такої організації міжнародних відносин, яка могла б гарантувати мир і безпеку. Хоча весь попередній досвід історії і свідчить не на її користь, але проблема виключення війни з життя людей, як і всяка проблема суспільно-політичного характеру, вимагає підходу саме з історичних позицій. У чому причина війни, які завдання вона розв'язує, які сили зацікавлені і які не зацікавлені в ній, чи може людський рід існувати без війни, чи він приречений вічно платити їй криваву данину? Щоб відповісти на ці питання, необхідно розглянути весь комплекс соціально-економічних, політичних, воєнних, морально-етичних, правових та інших факторів у їхньому взаємозв'язку і у відповідності з тією чи іншою конкретною обстановкою.

Мрію про мир людство пронесло крізь усю свою історію, насичену майже безперервними кровопролитними війнами. Протягом віків ця мрія живила гуманні ідеали усунення збройних конфліктів із життя людей, і ці ідеали нерідко виливалися у досить оригінальні й сміливі проекти організації нових, справедливих міжнародних відносин.

Та незважаючи на всю свою привабливість, заклики до миру в філософських трактатах або в політичних деклараціях минулого при зіткненні з реальною дійсністю завжди виявляли або цілковиту практичну неспроможність, або замасковані корисливі цілі, часом дуже далекі від інтересів народу. Та інакше не могло й бути в суспільстві, де насильство людини над людиною становить основу громадського життя. Рабовласники ведуть війни з метою примноження кількості рабів; феодали — за привласнення земельних володінь і кріпаків; капіталісти — за ринки збуту, джерела сировини, сфери застосування капіталу.

Війна була незмінним супутником експлуаторського суспільства в усі часи його існування. Але так само незмінно в усі часи люди шукали шляхів до миру. А оскільки ті чи інші уявлення про загальний мир завжди відповідають характерові існуючих суспільних відносин, то різні епохи вкладали в це поняття свій зміст. Історія європейської філософсько-політичної думки в цьому відношенні особливо повчальна. Антична, середньовічна й буржуазна Європа — кожна з них сказала тут своє слово.

Мислителі античної Греції, наприклад, не заперечуючи загального положення: війна є зло, а мир — благо, — розглядали цю проблему лише як внутрішню еллінську. Що ж до зовнішнього світу, то тут вони не мали жодних ілюзій. «Війна — батько всього і над усім цар», — твердив Геракліт, поширюючи цю тезу на діалектику розвитку і природи, й суспільства. А інший філософ — Арістотель надзвичайно точно розкрив соціальну сутність війни. Він визначив її як «природний засіб для придбання власності» і цілком схвалював воєнне мистецтво, «що має своїм предметом полювання; полювати потрібно як на диких звірів, так і на тих людей, що за своєю природою призначені скорятися, але не бажають цього робити. Така війна за своєю природою справедлива». Цей погляд на війну цілком відповідав світоглядові рабовласницького суспільства.

В конкретній історичній обстановці піднесення Македонії й завоювальницьких походів Александра він став також своєрідним ідеологічним обґрунтуванням македонського експансіонізму. Після битви при Херонеї у серпні 338 року до н. е., яка остаточно розв'язала питання про гегемонію Македонії, Філіпп II скликає в переможеному Коринфі загальногрецький конгрес, де ідеї еллінського миру набувають чіткого політичного вираження. В Коринфі було прийнято рішення з трьох пунктів: по-перше, створити федерацію грецьких держав, що виключала б міжусобні війни; по-друге, укласти між федерацією і македонським царем одвічний оборонний і наступальний союз; по-третє, розпочати війну з Персією. Наступні походи Александра показали, що саме третій пункт учасники Коринфського конгресу, насамперед македонці, сприймали як найголовніший.

Таким чином, цей один із перших в історії дипломатії міжнародно-правовий акт, яким стало рішення Коринфського конгресу, цілком чітко формулював основну тенденцію експлуаторського суспільства в галузі його зовнішньої політики — тенденцію до експансіонізму з метою «придбання власності», а в разі потреби і до створення спрямованих проти інших країн і народів регіональних союзів, що закріплювали б гегемонію найсильнішого партнера.

Минали століття, виникали й розсипалися імперії, утворювалися й розпадалися міжнародні коаліції, а уявлення про зовнішньополітичні завдання держави по суті не виходило за рамки цієї схеми. В середньовічній Європі ідея регіонального союзу, спрямованого проти третіх країн, знайшла досить сприятливий ґрунт. Вона була розвинута, наприклад, на Клермонському соборі католицької церкви в 1095 році, коли папа Урбан II звернувся до всіх християнських держав з проповіддю «божого миру» і водночас закликав їх до хрестового походу проти «невірних». Глава «святого престолу» умовляв захистити східних християн і відібрати в турків Єрусалим, а також нагадав про те, що на Сході є багато чудових земель, які могли б принести завоювальникам користь. Доля цього звер-

нення добре відома: на «священну війну» з турками християнські держави хоч і не без труднощів, все ж таки зуміли об'єднатися, наслідком чого стала ціла серія хрестових походів на Схід, які тривали майже чотириста років; ну, а заклик до «божого миру» між самими християнськими державами, звичайно, відгуку не знайшов і зазнав цілковитого краху.

Чвари та міжусобиці в Європі тривали і під час хрестових походів, і після них. Спільна «визвольна» місія за межами своїх кордонів ні на крок не наблизила Європу до миру. Навіть коли в 1453 році загинула Візантійська імперія, і християнські держави опинилися віч-на-віч із могутнім спільним ворогом, навіть у цих умовах заклики до європейської єдності залишалися «голосом волаючого в пустелі». Спроба папи Пія II зібрати християнських монархів на мирний конгрес, зроблена ним у 1459 році, закінчилася провалом. Її просто не сприйняли серйозно. Коли папа прибув у призначений час до Мантуї, де мав відбутися конгрес, він не зустрів там ні запрошених монархів, ні навіть їхніх представників.

Однак ідея союзу християнських держав ще багато років не залишала європейських політиків, які уявляли собі вмиротворення Європи лише у формі військово-політичного союзу, що закріпив би гегемонію найсильнішого партнера.

Таким був, наприклад, «Великий план» герцога Сюллі, широко обговорюваний в середині XVII століття. Відомий політичний діяч Франції, радник короля Генріха IV, виразник інтересів французького абсолютизму, герцог Сюллі прагнув одночасно розв'язати два завдання: домогтися послаблення могутнього суперника Франції — габсбурзької монархії й об'єднати західноєвропейські держави з метою витіснення з Балканського півострова турків. Ця ідея була спрямована на підрив впливу «Московії», що, зміцнівши при Івані IV, ставала дедалі сильнішою державою.

На обґрунтування свого плану Сюллі висуває поняття «природних кордонів», які, на його думку, слід визначити для всіх західноєвропейських країн на договірних началах (Західну Європу пропонували поділити на 15 приблизно однакових за силою держав). Ці країни повинні існувати в рамках єдиної федерації — «християнської республіки», — очолюваної федеральною радою, яка б мала збройні сили і могла б не допускати громадянських та релігійних війн. Якби «Великий план» був здійснений, то «природні кордони» Франції розсунулися б до Піренейів на заході, до Альп і Рейну на сході та півночі, Бурбони посіли б у «християнській республіці» панівне становище, а вплив дому Габсбургів послабився б. Саме в цьому й полягала основна мета проекту. Спільна для держав союзу турецька загроза мала мовби цементувати його і ще більше зміцнити роль французької корони.

Незважаючи на свій утопізм, проект Сюллі був усе ж таки кроком уперед, бо в його основі лежала хоч якась раціональна ідея у вигляді поняття «природних кордонів». Але принцип «природних кордонів» не знайшов прихильників у Європі. Проект герцога залишився лише проектом. Проте в еволюції ідеї загального миру він посів своє місце. Відгомін окремих положень «Великого плану» зустрічається згодом у трактатах багатьох мислителів Відродження, які по суті першими розглянули проблему досягнення миру як предмет серйозних філософських пошуків.

Становлення буржуазних відносин на європейському континенті знаменується новою хвилею руйнівних війн. Вогнем і мечем створюються національні держави, завойовуються колонії. Водночас нова епоха активізує пошуки справедлившої системи міжнародного життя. Здавалося, що далі від ідеалів миру відходила політика Європи, тим настійніше працювала передова думка в пошуках практичного їх втілення. Зрештою зусилля таких видатних мислителів свого ча-

су, як Гоббс, Локк, Пенн, Сен-П'єр, Руссо і, нарешті, Кант вилилися в ідею договору про вічний мир.

Коли для того, щоб забезпечити своє право на безпеку і збереження майна, міркували просвітителі, люди мусили домовитися між собою про створення держави, то чому б державам не зробити те саме — не домовитися між собою, щоб зміцнити свою безпеку і відвернути взаємне знищення.

Так, наприклад, Уільям Пенн, що спирався на ідеї Гоббса та Локка, і, як відомо, був не лише філософом, а й політиком, писав у трактаті «Досвід про нинішній і майбутній мир у Європі»: «... мир підтримується силою права, яке є наслідком діяльності уряду, уряд створюється суспільством, а саме суспільство — взаємною угодою». Сила права, що відбиває прагнення людей до миру і справедливості, і має бути, на думку Пенна, покладена в основу союзу європейських держав та діяльності його верховної організації — конгресу або парламенту, створеної для розв'язання суперечливих питань. Посилаючись у своєму трактаті на «Великий план» Сюллі, Пенн розсуває географічні рамки можливого союзу, включаючи до його складу, крім західноєвропейських держав, також Росію і Туреччину.

Споріднені думки знаходимо й у французького філософа та дипломата періоду раннього Просвітництва Шарля де Сен-П'єра в його фундаментальній праці «Проект збереження вічного миру в Європі», виданій незабаром після Вестфальського миру і конгресу 1712 року в Утрехті, що поклали край війні за іспанську корону. На відміну від «Великого плану» проект створення союзу континентальних держав Сен-П'єра не вимагає ніяких територіальних змін, а, виходячи з фактичних кордонів, пропонує закріпити їх на майбутнє. Його союз не спрямований ні проти кого. Цілковитою гарантією мирного розвитку народів він проголошує ідеали Просвітництва.

Головна заслуга ідейних вождів «третього стану» полягала, проте, не у вигадуванні тієї чи іншої конкретної реорганізації міжнародних відносин (які до того ж завжди виявлялися химерою), а в тому, що, дотримуючись теорії природного права і суспільного договору, вони шукали справедливості не на небесах, а на землі, зверталися не до провидіння, а до розуму, не апелювали в своїх закликах до доброї волі монархів, а проголошували загальний мир невід'ємним правом самих народів. У цьому принципово новому ставленні до проблеми миру було більше здорового глузду і справжнього демократизму, ніж у всіх попередніх спробах розв'язати її.

Філософи XVIII століття, особливо представники французького Просвітництва, продовжили й розвинули цей демократичний напрямок. Саме вони вперше виявили взаємозв'язок між характером міжнародних відносин і внутрішніми порядками держав. Ідея угоди про вічний мир ставилася тепер у пряму залежність від ліквідації деспотичної форми влади. Причому в Жан-Жака Руссо в «Суспільному договорі» це положення виливається в рішучий висновок про те, що народ має повернути собі свободу насильницьким шляхом «за тим самим правом, за яким її було в нього відібрано».

Торкаючись ідей про мир, які залишило нам Просвітництво, було б несправедливо замовчати ім'я Леже Марі Дешана — монаха-бенедиктинця й одного з найсміливіших мислителів свого часу. Менш відомий, ніж його славені сучасники — Руссо або Дідро, — він, однак, неабияк вплинув на формування філософських поглядів свого часу. Руссо, Дідро та інші представники французького Просвітництва були добре знайомі з ідеями «товстого бенедиктинця» (слова Дідро) і, безперечно, симпатизували його радикальним висновкам.

Дешан не створював проектів міжнародного устрою, але 1770 року він пише трактат «Моральні міркування», де прямо пов'язує проблему досягнення міцного миру з проблемою ліквідації приватної власності. Саме тому, що «досі збе-

реглося ТВОЄ і МОЄ, історія всіх країн і народів клекотить війнами», — твердив Дешан. Соціальну рівність у кожній країні філософ вважає необхідною умовою для злиття людства і подолання національних відмінностей, спричинених приватною власністю.

Однак ці глибокі думки, що супроводжуються пристрасним закликом до миру, стають у Дешана безпомічно наївними, тільки-но мова заходить про практичний бік справи. На питання — як досягти справедливого суспільного устрою, він відповідає: «...наші безперервні війни — це також наслідок наших звичаїв — отже, зречімося своїх звичаїв. Найперше простягнемо руку нашим володарям, пропонуючи їм зійти з трону і зрівнятися з нами. Вони не відмовляться від цього, бо порівнюють стан рівності з їхнім станом і переконуються в тому, що даремно відмовлятися, коли істина настільки очевидна».

Безперечно, філософи-просвітелі досягли великого прогресу в розвитку ідеї про мир, але ніяких практичних наслідків це не дало. В бурхливих подіях, що розгорнулися після повалення якобінської диктатури, надія на перемогу розуму зазнала тієї самої долі, що й сподівання на волю провидіння.

Однак ідея загального миру не вмирає, і вже в період початку наполеонівських війн набуває дальшого розвитку, щоправда, тепер уже за межами Франції. Її новим дослідником і палким прихильником стає Іммануїл Кант, чий світогляд Карл Маркс характеризував як німецьку теорію французької буржуазної революції.

Німецький філософ, звичайно, враховував невдачі своїх попередників у пошуках миру, марність їхніх практичних рекомендацій. Він глибше, ніж будь-хто до нього, розумів усю складність проблеми. І можливо, саме тому свій трактат «Вічний мир» Кант починає скептичним запитанням. «Напис вічний мир, — пише він, — можна бачити на вивісці одного голландського трактирника поряд із зображенням на тій самій вивісці кладовищем. До кого він звернений? Чи взагалі до людей, чи лише до правителів держав, які ніколи не можуть насититися війною, чи, може, тільки до філософів, що мріють про цей чудесний сон?..»

Проте Кант зовсім не вважав, що мрія ця нездійсненна. Навпаки, він розглядав вічний мир як необхідний і навіть неминучий результат історичного розвитку. Використовуючи антагонізми, закладені в самій суті відносин, природа, проте, міркував філософ, веде людський рід до вищої мети і зрештою об'єднає його під егідою закону. Природа розселила людей по землі. Але вона й створює умови для численних зв'язків з метою обміну життєвими благами, що об'єднує людей у державу. І вона ж таки спонукає ці держави, які існують нині в умовах ворожнечі й чвар, подолати «незаконний стан свободи» й об'єднатися в союзі народів. «Хоч би якою фантастичною здавалася ця ідея, — писав Кант в іншому своєму творі, — і хоч би як висміювали її захисники абата Сен-П'єра та Руссо (може, через те, що вони вірили в досить близьке її здійснення), це, проте, неминучий вихід із тяжкого становища, в яке люди заганяють один одного...»

У трактаті «Вічний мир» його автор формулює головні принципи, якими, на його думку, належить керуватися для досягнення цієї мети. Серед них: 1) жоден мирний договір не повинен вважатися дійсним, якщо в ньому є прихований привід до нової війни; 2) жодна самостійна держава (велика чи мала) не може бути придбана іншою державою шляхом успадкування, обміну, купівлі чи дарунка; 3) регулярні армії повинні бути з часом зовсім розпущені; 4) держави не повинні вдаватися до позик із метою війни між собою; 5) жодна держава не повинна насильно втручатися в устрій та управління іншої держави; 6) жодна держава у війні з іншими не повинна дозволяти собі таких дій, що зробили б неможливим взаємну довіру під час майбутнього миру, як-от: засилання вбивць, отруювачів, порушення умов капітуляції, підбурювання та зрада.

Всі ці принципи, які закріплювали прогресивні ідеї просвітителів, і багато в чому йшли далі за них, видаються ще демократичнішими, якщо врахувати, що їх висловлено в той час, коли Сполучені Штати Америки тільки-но здобули незалежність, а Французька Республіка вела революційні війни проти реакції.

Це демократичне спрямування чітко висловлене і в трьох «остаточних статтях», де автор «Вічного миру» розкриває основні умови його збереження. Головною соціально-політичною передумовою він вважає республіканську форму правління, що ґрунтується на свободі й законі, де громадяни можуть самі розв'язувати питання війни й миру. Міжнародно-правовою основою — добровільний союз держав, де кожна з його учасниць, перебуваючи в рамках федерації, користується правом національного суверенітету. А морально-етичною умовою — право всесвітнього громадянства, коли кожна людина має можливість всюди вільно пересуватися та жити в будь-якому місці земної кулі, і ніхто не повинен зазіхати на чужі території.

Таким чином, Кант ніби пропонує поширити демократичні закони якоїсь ідеальної республіки на сферу міжнародних відносин. Великий союз народів, де кожній державі гарантовані безпека й поважання її законів, був для нього своєрідним міжнародним еквівалентом внутрішнього громадянського устрою, заснованого на принципах права.

Союз народів не повинен стати завуальованою формою панування однієї країни над іншою. Він повинен бути справді добровільним союзом, створеним для підтримування свободи й миру. Саме в такому ставленні до проблеми Кант убагаचाє об'єктивну реальність ідеї федерації, яка, за його уявленням, «повинна охопити всі держави» й привести таким шляхом до вічного миру. «Коли б доля надала можливість, — пише Кант, — будь-якому могутньому й освіченому народові утворити в себе республіку (а вона за своєю природою має тяжіти до вічного миру), то така республіка стала б центром для федеративного об'єднання інших держав, які приєдналися б до неї, щоб забезпечити згідно з принципами міжнародного права свою свободу; завдяки таким приєднанням межі союзу розсувалися б ширше й ширше».

Отже, вічний мир не чудовий сон, не химерна мрія філософів. Людство знайде його у формі добровільної федерації, де нарешті запанують закон і справедливість. Визначено основні принципи, які слід покласти в основу такої співдружності народів... Постає питання — як практично досягти поставленої мети, і чи є впевненість у тому, що вона взагалі досяжна? Кант відповідає: «Цю гарантію дає сама велика у своєму вмінні природа (*natura dædala regum*), адже в її механічному процесі чітко проступає доцільне прагнення привести людей шляхом незгоди до згоди, навіть усупереч їхній волі». «...Природа неодмінно хоче, — пише філософ, — щоб право здобуло, нарешті, верховну владу. Що люди не врахували, те зробиться само собою...»

Така відповідь Канта. Не важко побачити, що в цій відповіді кенігсберзький мудрець не пішов далі «товстого бенедиктинця». Скоріше навпаки. Дешан пропонував хоча б звернутися до можновладців і спробувати навчити їх справедливості, а Кант закликає в усьому покластися на природу, яка, мовляв, сама доведе справу до найкращого результату.

Трактат Канта «Вічний мир» був чи не останнім значним внеском у розвиток філософської думки періоду становлення буржуазії в галузі міжнародного права і міжнародних відносин. Він ніби завершує тривалі пошуки таких відносин, заснованих на принципах справедливості і раціональної доцільності (в буржуазному розумінні цих понять), й одночасно — вичерпує їх.

Сповнені гуманізму та віри в людський розум, ці пошуки породили чимало глибоких ідей, але в практичному аспекті вони виявилися цілком безсилими. Піс-

ля Канта нічого істотно нового буржуазна думка висловити вже не могла, а те, що вона встигла висловити, ні на йоту не наближало людство до вічного миру. «Держава розуму, — писав Ф. Енгельс, — зазнала цілковитого краху... Обіцяний вічний мир перетворився на нескінченну низку завойовницьких війн». А перехід буржуазного суспільства в монополістичну стадію ознаменувався таким розгулом мілітаризму, такими кривавими оргіями світових війн, яких ніколи не знала історія.

Отже, весь попередній досвід людства неспростовно доводить, що в умовах експлуататорського суспільства ідея загального миру не знаходить ґрунту. Всі численні проекти досягнення цієї принадливої мети так чи інакше відбивали інтереси лише панівної верхівки класового суспільства. Тому всім їм були притаманні обмеженість та непослідовність, вони не хотіли чи не могли апелювати до мас, до демократичних низів. І зрештою всі вони провалились.

Що з цього випливає? Цілковитий песимізм чи висновок про те, що реалізація ідеї загального миру може бути здійснена лише за певних історичних умов певними суспільними силами? З чого все ж таки більше слід дивуватися: з того, що мислителі попередніх поколінь так і не змогли знайти шлях до миру, а часом висловлювали з цього приводу зовсім наївні міркування, чи з того, що, буквально захламуючись у крові безперервних війн, люди не занепали духом і далі вірили в торжество миру?

Комуністи виходять із того, що історія — велика вчителька життя, якщо тільки правильно розуміти й використовувати її досвід. Це стосується і поставленого завдання. Більше того, саме в наші дні, як підкреслював у своєму виступі в Хельсінкі Л. І. Брежнєв, «...настав час зробити неминучий колективний висновок з досвіду історії». Жодна з минулих епох не давала і не могла дати радикального розв'язання проблеми миру внаслідок обмеженості самого підходу до неї, відсутності необхідних об'єктивних передумов і тих суспільних сил, які могли б перетворити свою програму в життя. Але таке розв'язання стало історично можливим у сучасну епоху, коли розроблено справді наукову програму міцного демократичного миру, коли посилюються об'єктивні соціально-політичні передумови нової системи міжнародних відносин, коли вирішальне слово в міжнародному житті належить уже не буржуазії, а робітничому класові та його соціалістичному авангарду.

Ось чому можна твердити, що саме в наші дні, вперше в історії людства, боротьба за усунення війни поставлена на практичну основу.

II

Марксизм-ленінізм вніс у постановку питання про війну та мир принципово нові моменти. Поряд з іншими суспільними проблемами воно розглядалося тепер у нерозривному зв'язку з політикою того чи іншого класу і таким чином уперше набувало справді наукового характеру.

Не заперечуючи проти думки прусського генерала і військового письменника Карла фон Клаузевіца про те, що «війна у своїх головних обрисах — це сама політика, яка змінила перо на меч», В. І. Ленін рішуче виступає «проти обивательського і неучього передсуду, нібито війну можна виділити з політики відповідних урядів, відповідних класів...

Війна є продовженням політики іншими засобами. Всяка війна неподільно зв'язана з тим політичним ладом, з якого вона постає».

При такій постановці питання війна позбавляється містичного ореолу, створеного навколо неї фрейдизмом, а пізніше — представниками так званої психологічної концепції, проповідниками біогенетичного напрямку, що по суті сповідують

модернізовану форму соціального дарвінізму. При такій постановці питання війна як соціальне явище виступає в одному ряді з іншими явищами конкретного історичного процесу, а колись абстрактне поняття «загального миру» стає на рівень практичного завдання визвольного руху робітничого класу. Проблеми міжнародної безпеки і соціального розвитку розглядаються в їхньому органічному взаємозв'язку, з точки зору історичного розвитку людської цивілізації, її дальшої долі й змісту.

Головним висновком такого підходу став висновок про неподільність світу. Він впливає з ленінської теорії соціалістичної революції; розвинутий і збагачений всією міжнародною практикою Радянської держави, він відповідає корінним історичним потребам сучасної епохи переходу людства від капіталізму до соціалізму і є фундаментальною основою зовнішньої політики соціалізму.

Що означає поняття неподільності світу? Насамперед те, що нині всі світові події так чи інакше пов'язані між собою, зумовлюють одна одну, і через те мир може бути тільки загальним, заснованим на колективній системі міжнародної безпеки.

Політика хрестових походів — союз одних держав проти інших — ніколи не приводила до миру. Тим абсурднішою видається вона в наш час, коли міжнародний розподіл праці, економічні зв'язки, науковий і технічний прогрес, розвиток засобів масової інформації й особливо загроза термоядерної війни, що зачіпає долю всього людства, значною мірою збільшують взаємозалежність країн і народів, пов'язують зовнішню політику всіх держав у складний комплекс взаємних протиріч та спільних інтересів. У наші дні будь-яка вибухонебезпечна ситуація, хоч би де вона виникла, криве загрозу для всього світу. Такі поняття, як «каналізація агресії», «обмежений збройний конфлікт», «локальна війна», остаточно йдуть у минуле. І справедливо кажуть, що тепер легше, ніж будь-коли, розв'язати війну, але важко її припинити. Тому, мабуть, можна погодитися з англійським військовим письменником Чарльзом Фуллером, який, застерігаючи від нових воєнних авантур, писав: «Якщо ви будете сліпі, як Самсон, і зруйнуєте дім своїх ворогів, ви самі загинете під руїнами». В умовах усезагальної взаємозалежності кожна іскра здатна спричинити світову пожежу, і тільки загальний мир може гарантувати народам справжню безпеку.

Неподільність світу означає також, що досягнення справжньої міжнародної безпеки можливе лише на демократичній основі, за умови поважання прав і інтересів усіх народів, за умови ізоляції найреакційніших сил імперіалізму. Загальний мир може бути тільки миром справедливим, демократичним.

Протягом віків і тисячоліть, коли влада лишалася в руках експлуататорів, історія, по суті, не знала іншого способу розв'язання міжнародних питань і суперечок, окрім «кулачного права». Політичну карту шматували і перекроювали залежно від сили сторін, що претендували на придбання тих чи інших територій або нових «сфер впливу».

Застосування сили було єдиним гарантом так званої міжнародної рівноваги, яка насправді являла собою «рівновагу насильства і страху». Майже безперервні війни були неминучим наслідком такого порядку речей; адже будь-яка політична комбінація, що стояла на такому хисткому ґрунті, рано чи пізно виявляла свою нестійкість і викликала бажання переглянути її, а це призводило до нових і нових міжнародних конфліктів та збройних сутичок. І хоча способи поневолення одних держав іншими та формули «кулачного права» протягом століть зазнавали багаторазових змін, сутність міжнародних відносин, породжених експлуаторським суспільством, залишалася незмінною — їхню основу завжди становила політика «з позиції сили». Для таких політичних цілей розроблялися відповідні методи й засоби дипломатії. Нацьковувати народи один на одного, використо-

увати один народ для пригнічення іншого і таким чином забезпечити дальше існування абсолютної деспотичної влади — ось до чого зводилося мистецтво і діяльність усіх правителів та їх дипломатів, що існували досі, — відзначали К. Маркс і Ф. Енгельс.

Але кожна епоха породжує свою систему міжнародних відносин. У сучасну добу, коли домінуючою силою суспільного розвитку стає робітничий клас і його союзники, в міжнародному житті дедалі більшу роль відіграють нові демократичні принципи. «Старому світові, світові національного гноблення, національної гризні або національного відособлення, — зазначав В. І. Ленін, — робітники протиставляють новий світ єдності трудящих усіх націй, в якому нема місця ні для одного привілею, ні для найменшого гноблення людини людиною». Тільки таке ставлення до розв'язання міжнародних справ може забезпечити справжній мир.

Нарешті, демократичний, справедливий мир невіддільний, зрозуміло, від соціального прогресу і передбачає необмежену можливість і священне право трудящих розв'язувати проблеми соціальних перетворень в міру того, як вони назрівають. Процес переходу людства від капіталізму до соціалізму виражає об'єктивну закономірність сучасної епохи. Але в кожній окремій країні він розвивається настільки, наскільки визрівають необхідні суспільно-політичні передумови. Корінні соціальні перетворення неможливі, якщо для цього ще немає відповідних умов і, навпаки, подальший розвиток суспільства неминучий, коли такі умови вже визріли. При цьому єдиний суддя, який може і повинен визначати конкретні шляхи розвитку тієї чи іншої країни, є сам народ, що має суверенне право вирішувати свою долю без будь-якого втручання іззовні.

Сфера міжнародних відносин не повинна зачіпати класовий характер влади в тій чи іншій країні. Ніякого експорту революції і ніякого експорту контрреволюції, ніякого втручання у внутрішні справи народів — ось основа, на якій може бути побудована міцна система міжнародних відносин, що забезпечить людству надійну перспективу дальшого суспільного прогресу в умовах миру, безпеки і співробітництва.

Така в загальних рисах концепція неподільності світу або, інакше кажучи, концепція демократичного світу, що виключає війну з життя людей. Виникнувши у відповідь на потреби сучасної історичної епохи і проголошена від імені робітничого класу та його соціалістичного авангарду, вона всебічно враховує її корінні закономірності, демократичні й визвольні, національні та інтернаціональні завдання головних рушійних сил.

Як теоретична основа зовнішньої політики соціалізму ця концепція в основних рисах була розроблена В. І. Леніним ще до Жовтневої революції під назвою ідеї мирного співіснування держав з різними соціальними системами. Як політична мета вона була поставлена радянською державою в її першому міжнародному акті — в ленінському Декреті про мир. Однак як практичний план, тобто разом із вимогою створення нової системи міжнародних відносин, що виключає саму можливість війни, ця концепція не могла бути висунута протягом тривалого часу навіть після завоювання пролетаріатом державної влади.

Навпаки, в перші роки існування Радянської держави наша партія виходила з неминучості нових збройних сутичок з імперіалізмом. «Ми закінчили одну смугу воєн, — казав В. І. Ленін на VIII Всеросійському з'їзді Рад ще в 1920 році. — Ми повинні готуватися до другої». Обложена з усіх боків ворогами, молоді Радянська республіка прагнула тоді, насамперед, вирватися з вогненного кільця війни, відвоювати в капіталізмі хоча б тимчасовий мирний перепоочинок. І поки зберігалася неминучість збройної сутички з імперіалізмом, завдання Радянської держави зводилося лише до того, щоб зробити цей перепоочинок по можливості тривалішим. Наступні події підтвердили правильність цієї загальної

оцінки міжнародного становища і тієї зовнішньополітичної лінії партії, яка з цієї оцінки виходила.

Потрібно було пройти ще чималий шлях, домогтися цілковитої й остаточної перемоги соціалізму в СРСР, розгромити ударні угруповання імперіалізму в другій світовій війні, досягти корінного перелому співвідношення сил на користь соціалізму на міжнародній арені, перш ніж Комуністична партія поставила все-світньо-історичне завдання — усунути війну з життя суспільства, — як практичне завдання наших днів.

Складність цього завдання в тому, що його належить розв'язувати в історичний відрізок часу, коли ще на більшій частині земної кулі існує капіталізм, класова, експлуататорська природа якого неминуче породжує гноблення та агресію. «Світове панування», — зазначає В. І. Ленін, — є, кажучи коротко, зміст імперіалістичної політики, продовження якої являє собою імперіалістська війна».

Переживаючи глибоку внутрішню кризу, імперіалізм намагатиметься нав'язувати свої внутрішні суперечності всьому світові, головним чином, у формі зовнішніх протиріч. Прагнення до насильства й агресії завжди було і завжди лишатиметься головним змістом імперіалістичної політики. Для комуністів це вихідне положення уявляється незаперечним.

Проте незаперечним фактом є й інше: хоча класова природа імперіалізму та його агресивна політика не змінилися, але змінився світ, стали іншими умови, в яких правлячі кола імперіалістичних країн цю політику здійснюють. Це стосується й вибору засобів здійснення зовнішньої політики і завдань, розв'язуваних за допомогою зброї, і загального співвідношення агресивних та миролюбних сил у світі.

Звичайно, в наші дні, так само як і в минулому, війна є наслідком того суспільного ладу, який її породжує, і засобом політики, яку проводять панівні класи. Проте, одна річ, коли агресор має надію придбати шляхом війни якісь економічні або політичні вигоди, і зовсім інша, коли навіть «переможець» може «завоювати» лише непридатну для життя пустелю. Навіть американський генерал Дуглас Макартур, причетний до атомного бомбардування Японії, і той заявив на засіданні американського сенату: «Я кажу вам, панове, що сама війна поставила поза законом ті найголовніші передумови, виходячи з яких її використовували як останнє слово, коли політика виявлялася безсилою врегулювати міжнародні суперечки. Війна нині нічого не може дати через саму свою суть... Якщо буде ще одна світова війна, то ви зіткнетеся з такою руйнівною силою і з такими руйнаціями, в умовах яких тільки ті стануть щасливі, хто буде мертвий...» І хоча здоровий глузд ніколи не був досить надійною гарантією проти воєнних авантур, загроза термоядерної катастрофи не може не братися до уваги жодними політиками, які бажають залишитися на ґрунті реальних фактів.

Із спогадів Н. К. Крупської ми знаємо думку В. І. Леніна про те, що «сучасна техніка більше й більше сприяє руйнівному характерові війни. Але настає такий час, коли війна буде неможливою». Чи прийшли нинішні покоління до цієї межі, чи тільки наближаються до неї — не має такого істотного значення, оскільки очевидно, що і при сучасних засобах масового знищення (а вони безперервно зростають і вдосконалюються) міжнародний мир не має іншої альтернативи, крім самознищення людства.

У наші дні це положення не лише виступає як загальна морально-етична категорія, а й стає одним із політичних факторів, що формують сучасні міжнародні відносини. Воно багато в чому визначає сьогодні світову громадську думку, активізує широкі народні маси в боротьбі за мир, визнане багатьма політичними діячами Заходу як найважливіший аргумент на користь політики мирного співіснування. «В добу стратегічної ядерної рівноваги, — заявив, наприклад, в липні

1975 року державний секретар США Генрі Кіссінджер, — коли обидві сторони мають можливість знищити цивілізоване життя на землі, нема альтернативи співіснуванню. За таких умов необхідність миру в усьому світі вже сама по собі є моральним імперативом. Як зазначав президент Кеннеді, «в кінцевому підсумку всіх нас зв'язує те, що ми жителі цієї невеличкої планети. Всі ми дихаємо одним повітрям. Всі ми дбаємо про майбутнє наших дітей. І всі ми смертні».

Далеко не завжди представники капіталістичного світу міркували так. Був час, коли вони намагалися використати свою атомну монополію для залякування Радянського Союзу, для проведення політики «з позиції сили». Соціалізм повинен був змінити цей дебаланс на свою користь, перш ніж керівники капіталістичних країн стали поступово усвідомлювати, що зміна характеру війни повинна викликати також зміну в ставленні до розв'язання зовнішньополітичних питань. Це зрушення — величезна перемога миролюбних сил. Воно піднімає завдання досягнення загального миру на новий якісний рівень.

Однак у наш час змінився не тільки характер війни, але змінюється і характер завдань, які стоять перед людством, і їх також уже не можна розв'язувати військовими засобами. Інакше кажучи, в сучасну добу переходу людства від капіталізму до соціалізму, війна як засіб міжнародної політики історично себе вичерпує.

І дійсно. Дедалі більшу роль у сучасному міжнародному житті відіграють країни, де до влади прийшли трудящі класи, яким війна не потрібна, бо весь зміст їхньої творчої діяльності, весь комплекс їхніх соціальних, економічних, ідеологічних та інших завдань настійно вимагає миру й зміцнення міжнародної безпеки.

З іншого боку, конкретний досвід соціалізму доводить, що війна стає все менш придатним засобом розв'язання проблем, які справді хвилюють людство.

Значною мірою це стосується також країн «третього світу». Після того як молоді держави Азії й Африки в наполегливій, часом і збройній боротьбі з імперіалізмом, завоювали незалежність, національно-визвольний рух набуває іншого характеру: його основним змістом стають соціальні перетворення, боротьба з економічною та культурною відсталістю. Сам характер завдань, які стоять перед народами країн, що розвиваються, на цьому новому етапі їх боротьби за національне самовизначення, об'єктивно зумовлює їхнє прагнення до миру і можливо ширшого міжнародного співробітництва в різних галузях культурного та економічного життя.

Таким чином, глибокі історичні процеси, які відбуваються тепер у зоні національно-визвольного руху, об'єктивно збільшують зацікавленість мільярдних мас населення Землі в міжнародному співробітництві, роблять їх союзниками соціалізму в боротьбі за міжнародну безпеку.

«Але мир, — підкреслює Л. І. Брежнєв, — це не тільки питання безпеки. Це і найважливіша передумова для розв'язання найбільших проблем сучасної цивілізації». Одні з них можуть бути розв'язані і розв'язуються в рамках окремих держав, інші — мають глобальний характер. Найбільша соціальна революція зустрілася в наші дні з грандіозною науково-технічною революцією і знайшла в ній свого природного співника. Змінивши характер війни до такої міри, що вона стає безглуздою, сучасний прогрес науки й техніки одночасно відкриває перед людством величезні додаткові можливості для розв'язання його проблем мирним шляхом. З точки зору економічної вигоди практичне використання наукових досягнень обіцяє набагато більше, ніж можуть дати військові завоювання. Розвиваючи цю думку, англійський учений Джон Бернал ще п'ятнадцять років тому писав у книжці «Світ без війни»: «Багатства, що їх ми можемо тепер набути завдяки застосуванню останніх досягнень науки, переважають усе те, що можливо отримати внаслідок завоювання найродючіших територій або неподіль-

ного панування над джерелами сировини, нафти й вугілля. Матеріальні цілі, за які держави боролися протягом віків і за які вони готуються воювати сьогодні, зовсім мізерні порівняно з тим, чого можна досягти, і навіть швидше, якщо докласти такі самі зусилля в мирних умовах».

Цю істину усвідомлюють сьогодні мільйони й мільйони людей, що примножують велику армію борців за мир.

Рух миролюбних сил набув величезного розмаху, став справді масовим рухом у міжнародному масштабі. Та, мабуть, ще важливіші його якісні зміни. В чому вони полягають, якщо охарактеризувати їх хоча б у загальних рисах? По-перше, сучасний рух за мир спирається на потужну матеріальну базу в особі Радянського Союзу, всієї соціалістичної співдружності та її активну зовнішню політику. По-друге, більше ніж будь-коли він виступає нині як організована сила, згуртована на єдиній платформі боротьби за загальний і демократичний мир. По-третє, рух миролюбних сил має сьогодні чітку програму дій, що ґрунтується на всебічному аналізі реального стану справ на міжнародній арені і передбачає конкретні заходи для досягнення поставленої мети.

Такою програмою протягом останніх п'яти років була історична Програма миру, сформульована в 1971 році на XXIV з'їзді КПРС. Її логічним продовженням є проголошена на XXV з'їзді Програма дальшої боротьби за мир і міжнародне співробітництво, за свободу й незалежність народів. Вона розглядає й аналізує головне питання сучасності — питання про війну і мир — в світлі нагальних завдань, що стоять у наші дні перед людством. Підкреслюючи всю складність поставленого завдання, викриваючи ще досить могутні сили, які стоять на шляху її здійснення, нова програма формулює ряд нових положень.

XXV з'їзд КПРС висунув пропозицію укласти всесвітній договір про нестосування сили в міжнародних відносинах. Такий договір не тільки послабив би воєнну загрозу, а й створив би сприятливі умови для дальшого просування на шляху вирішення найскладнішого завдання — роззброєння. Як підкреслювалося на з'їзді, загальне й повне роззброєння є кінцевою метою комуністів у боротьбі за мир.

Наше століття — найреволюційніше століття в історії людства, вперше за п'ять тисяч років існування класового експлуататорського суспільства, п'яти-тисячолітньої низки війн, пограбувань і насильств готує умови для перетворення цього всесвітньо-історичного завдання з утопії на реальність.

«Ми змушені нині знищити назавжди і скрізь цей пережиток доісторичного варварства, це прокляття людства, — говорив лауреат Нобелівської премії миру, американський учений Лайнус Полінг. — Вам і мені випала честь жити в наш незвичайний час, в нашу чудову добу в історії людства, яка є вододілом між минулим тисячоліттям війн та страждань, і майбутнім, великим майбутнім миру, справедливості, моралі та добробуту людини. Нам випала честь і в нас є така можливість — зробити свій внесок у досягнення цієї мети — заборонити війну і замінити її законом миру. Я переконаний, що ми досягнемо успіху в здійсненні цієї великої мети. Світова співдружність звільниться таким чином не лише від страждань, які спричиняє війна, але й від голоду, хвороб, неписьменності та страху, навчившись краще використовувати природні ресурси, відкриття вчених та творчу діяльність людства. З часом ми зможемо побудувати світ, в основі якого лежатимуть принципи економічної, політичної і соціальної справедливості та культури, принципи, гідні людського розуму».

Нова система міжнародних відносин, побудована на принципах демократичного миру і міжнародного співробітництва — не просто добре побажання пацифістів, вона єдино можливий шлях вирішення завдань, які поставила історія перед сучасним людством.

Москва.

У ЧЕСЬКОМУ МІСТІ КЛАДНО СПОРУД-
ЖУЄТЬСЯ МЕТАЛУРГІЙНИЙ ЗАВОД
«ПОЛДИ-П». ГОЛОВНИЙ ЦЕХ ЗАВОДУ
БУДЕ ОБЛАДНАНИЙ ДВОМА НАЙБІЛЬ-
ШИМИ В ЧЕХОСЛОВАЧИНІ 100-ТОН-
НИМИ ЕЛЕКТРОПЕЧАМИ З РАДЯНСЬКО-
ГО СОЮЗУ.

На фото: радянський інженер Олег Каз-
наченко обговорює зі своїми чехосло-
вацькими колегами проект монтажу.

Берлін—Черкаси. Такий був маршрут цієї автоколонни. В автобусах — німецькі юнаки і дівчата, які працюють тепер на будівництві газопроводу Оренбург — Західний кордон СРСР, у вантажних машинах — механізми та обладнання,

ТРАСИ

«Соціалістична співдружність стала тепер найбільш динамічною економічною силою у світі. За минуле п'ятиріччя індустрія країн, які входять до неї, розвивалась у чотири рази швидше, ніж промисловість розвинутих капіталістичних держав. У 1975 році країни нашої співдружності випустили промислової продукції у два з лишком рази більше, ніж країни «Спільного ринку».

Таку високу оцінку міжнародному економічному союзові соціалістичних країн — Раді Економічної Взаємодопо-

моги — дав у своїй доповіді на XXV з'їзді нашої партії Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв.

Рішення про утворення РЕВ було прийнято в січні 1949 року в Москві на нараді представників ряду братніх соціалістичних держав. Ішлося про щире прагнення об'єднати зусилля для планомірного розвитку народного господарства кожної з країн — учасниць РЕВ, для прискорення прогресу менш розвинутих, із цих країн, для піднесення добробуту всіх народів соціалістичної співдружності.

ті. Створення Ради Економічної Взаємодопомоги в усіх соціалістичних країнах було розцінено як новий, вищий етап пролетарського інтернаціоналізму.

Першими членами РЕВ стали сім європейських соціалістичних країн. Через рік до організації було прийнято Німецьку Демократичну Республіку, 1962 року — Монгольську Народну Республіку, 1972 року — Кубу. Крім того, з Радою Економічної Взаємодопомоги плідно співробітничать Югославія і Демократична Республіка В'єтнам. Отже, тепер це рівноправний економічний союз країн трьох континентів.

На XXV з'їзді КПРС керівники братніх партій і держав високо оцінювали діяльність РЕВ. «Велику допомогу в нашій роботі по соціалістичному будівництву надає нам економічне співробітництво, що здійснюється в межах РЕВ», — сказав Перший секретар ЦК Угорської соціалістичної робітничої партії Янош Кадар. А Перший секретар ЦК Болгарської комуністичної партії, Голова Державної ради НРБ Тодор Живков відзначив, що дальше розширення і поглиблення економічного співробітництва між соціалістичними країнами не тільки цілком відповідає інтересам їх

У Німецькій Демократичній Республіці поблизу міста Фюрстенберга є великий металургійний комбінат «Ост», одне з найсучасніших підприємств у Європі. В НДР його називають першим дітищем РЕВ у республіці. Закладено цей промисловий гігант першого дня першої п'ятирічки НДР — 1 січня 1951 року. А вже через вісім місяців — у рекордно короткий для тих часів термін — перша домна комбінату «Ост» видала метал.

У Палаці культури комбінату є кімната — своєрідний музей металургійної промисловості республіки. Там висить табличка з написом: «При утворенні нашої держави — Німецької Демократичної Республіки — вона мала лише один металургійний завод з чотирма застарілими домнами. Нині наша республіка за рівнем металургійної промисловості входить до першої десятки найрозвинутіших промислових країн світу».

Справді, через рік на комбінаті «Ост» вже діяли чотири потужні домни, а на заході республіки, поблизу міста Кальбе, виріс ще один металургійний комбінат «Вест». Потім з'явився завод «Лаухгаммер», завод у місті Різа, завод у Бранденбурзі. І це в країні, яка не має

БРАТЕРСТВА

народів, а й служить вищій інтернаціональній меті — зміцненню сил світового соціалізму, демократії і миру.

Нині, через двадцять сім років після створення РЕВ, ця організація зосереджує майже третину економічного потенціалу світу. Причому, ця цифра неухильно зростає, бо за темпами свого розвитку країни РЕВ, що не знають кризових явищ, типових для міжнародних економічних союзів капіталістичного світу, випереджають будь-яку іншу групу країн.

своєї залізної руди, не має свого кам'яного вугілля!

Так діяльність РЕВ, соціалістична економічна взаємодопомога розбили вщент прогнози західних фахівців, які взагалі заперечували можливість розвитку металургії в НДР. Але республіка одержала руду і кам'яне вугілля з Радянського Союзу та Народної Польщі в обмін на свою промислову продукцію.

19 квітня 1973 року на металургійному заводі в Бранденбурзі був урочис-

тий день. Сюди прийшов газ із Радянського Союзу, і завод почав переходити на нову прогресивну технологію. Першу мартенівську плавку на новому паливі довірили знатному сталеварові Петерові Нахтігалю. З першої сталі він виготовив пам'ятну дошку на честь цієї події. «Наша бригада, — сказав він на урочистому мітингу, — тепер по-справжньому розуміє, що таке Рада Економічної Взаємодопомоги».

Те саме могли сказати б і польські металурги, хоча в них умови для розвитку цієї галузі промисловості були значно сприятливіші, ніж у НДР. При допомозі Радянського Союзу та інших соціалістичних країн тут будується потужний металургійний завод «Катовіце». «Лише три з лишком роки — 38 місяців — відвели нам на цю справу, — підкреслює начальник будівництва заводу «Катовіце» Збігнєв Шалайда, — але ми були певні, що зробимо все вчасно, дамо перший метал у встановлені строки. Цю певність давала нам допомога з боку Радянського Союзу та інших братніх країн, які винятково точно і якісно здійснювали поставки для нашої будови».

Єдина енергосистема соціалістичних країн «Мир». Центральний диспетчерський пункт у Празі.

Цілком правомірно, що найбільші зусилля РЕВ були спрямовані на те, щоб розвивати в соціалістичних країнах провідні галузі промисловості. Тепер не можна, наприклад, уявити собі розвинуту країну без такої галузі, як нафтохімія. А одним із перших досягнень РЕВ було створення найбільшого в світі нафтопроводу «Дружба» завдовжки в 4500 кілометрів, по якому радянська нафта надходить у Польщу, НДР, Угорщину, Чехословаччину. Адже деякі з країн—учасниць РЕВ, наприклад, Польща, Болгарія, Монголія, до другої світової війни практично не мали своєї хімічної промисловості, а такі країни, як Чехословаччина або НДР, після війни повинні були цілком її модернізувати. Нині в усіх цих країнах створено великі центри хімії та нафтохімії.

Місто Шведт у НДР дало назву потужному хімічному комбінатові, який працює на радянській нафті. Власне, Шведт і став великим містом завдяки появі цього підприємства. В Угорщині таке місто—Сазхаломбат, у Польщі — Плоцьк, у Чехословаччині — Братіслава і Залужі. В кожному з них працюють на радянській нафті і за радянською технологією великі заводи. На прикладі цієї галузі промисловості можна бачити, як практично здійснюється

принцип взаємодопомоги і взаємної вигоди.

У місті Градец-Кралове в Чехословаччині є великий машинобудівний завод. Він носить назву «Переможний лютий» на згадку про історичні події в лютому 1948 року, коли трудящі перемогли сили реакції. Робітники заводу пишаються своїми революційними і трудовими традиціями й особливо тим, що виконують важливі замовлення на поставку в Радянський Союз сучасного обладнання для хімічної та нафтохімічної промисловості. Начальник одного з цехів заводу Олдржіх Калоусек, розмовляючи з радянськими журналістами, так схарактеризував настрій і думки робітників: «У нас на заводі існує правило: замовлення для Радянського Союзу виконувати на найвищому рівні якості!»

Чехословацькі робітники добре розуміють, що дальший розвиток найважливіших галузей промисловості і в їхній країні, і в Радянському Союзі, і в інших соціалістичних країнах — це спільна справа всієї соціалістичної співдружності. Тому вони, за прикладом колективу заводу в Градец-Кралове, вирішили взяти під контроль виконання замовлень для братніх країн. Соціалістичну економічну інтеграцію вони розуміють як справу робітничої честі.

Новим етапом у всій діяльності Ради Економічної Взаємодопомоги стала її XXV сесія в липні 1971 року. Вона затвердила справді грандіозну Комплексну програму дальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва та розвитку соціалістичної економічної інтеграції.

Один із проектів нової Комплексної програми, що вже втілюється в життя, — будівництво газопроводу Оренбург — Західний кордон СРСР, рішення про яке було прийнято в червні 1974 року на XXVIII ювілейній сесії РЕВ, коли відзначалося 25-річчя цієї організації.

В «Основних напрямках розвитку народного господарства СРСР на 1976 —

1980 роки», прийнятих на XXV з'їзді КПРС, записано завдання забезпечити «дальше формування великого промислового комплексу по видобутку і переробці газу на базі Оренбурзького газоконденсатного родовища. Збудувати з участю країн — членів РЕВ газопровід до Західного кордону СРСР».

Минуло лише два роки після XXVIII сесії РЕВ, а роботи на трасі газопроводу ведуться на повний хід. Кожна з країн — учасниць будівництва дістала певну діляницю на трасі й виконує всі роботи своїми силами, створивши для цього спеціальні будівельно-монтажні управління, укомплектувавши їх робочою силою, механізмами і транспортом. Будівельники із соціалістичних країн не тільки прокладають газопровід, а й зводять житлові будинки, виробничі приміщення, побутові заклади.

Три ділянки траси газопроводу проходять по території України. На ділянці № 3, що пролягла через райони Ворошилоградської, Харківської і Полтавської областей, працюють польські робітники та фахівці. На ділянці № 4, що охоплює відрізок траси від Кременчуга до Бара і проходить по території Полтавської, Черкаської і Вінницької областей, працюють представники Німецької Демократичної Республіки. А на Івано-Франківщині — це ділянка № 5 — будують компресорні станції, виробничі і житлові приміщення трудівників з Угорщини.

В НДР Спілка вільної німецької молоді оголосила газопровід своєю ударною будовою. Тисячі німецьких юнаків і дівчат виборювали почесне право поїхати в Радянський Союз на будівництво нового газопроводу. За це право змагалися і молоді фахівці — випускники вищих учбових закладів.

Цікаво, що німецькі бригади будівників газопроводу називалися іменами героїв радянського народу — «Бригада імені Олега Кошового», «Бригада імені Олександра Матросова», «Бригада імені Лялі Убийвовк». На початку нинішнього року, коли й радянські люди, і трудящі НДР готувалися до чергових з'їздів своїх партій, для кращих бригад бу-

ли встановлені почесні назви — «Бригада імені XXV з'їзду КПРС» і «Бригада імені IX з'їзду СЕПН».

«Цим самим ми ще раз підкреслюємо силу нашого соціалістичного інтернаціоналізму, спільність наших інтересів і прагнень», — так пояснив це рішення керівник партійного штабу Соціалістичної єдиної партії Німеччини на будівництві Еріх Рен.

«Траса дружби», «Траса єдності», «Траса інтернаціоналізму» — так називає преса соціалістичних країн майбутній газопровід. Тут виникають цілком нові форми міжнародного співробітництва, безкорисливої взаємодопомоги. Буржуазна преса, яка чимало пише про це, не тільки не бажає, а й часто неспроможна зрозуміти такі явища.

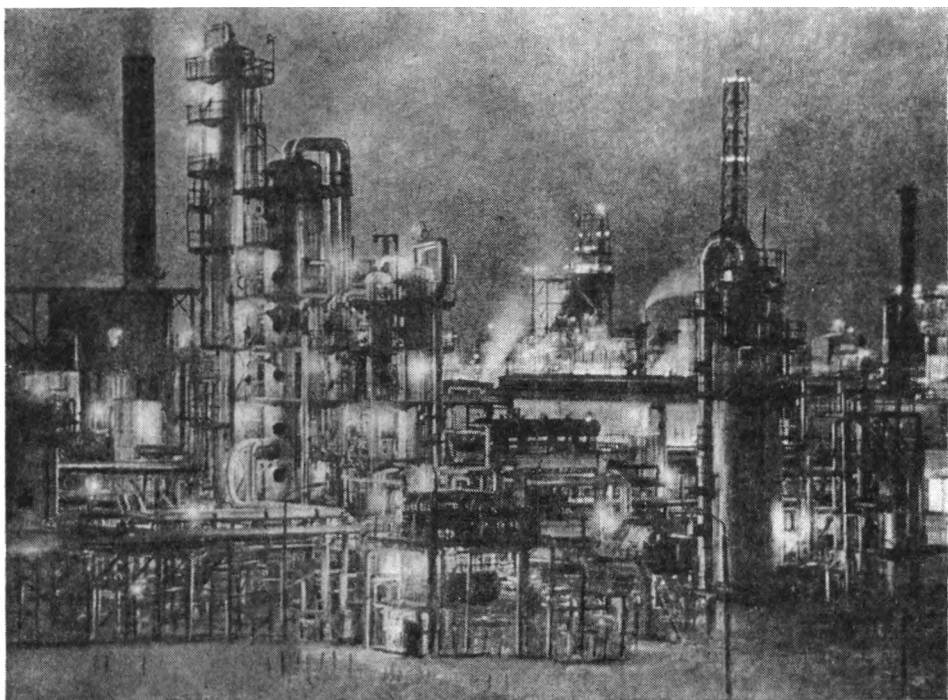
Так, участь трудящих соціалістичних країн у будівництві газопроводу Оренбург — Західний кордон СРСР буржуазна преса намагається зобразити як звичайну міграцію робочої сили. Але ж міграція — це коли люди в пошуках роботи і хліба їдуть світ за очі. Соціалістична співдружність не знає такого явища насамперед тому, що в жодній соціалістичній країні немає безробіття. А участь у здійсненні спільних проектів є тут виявом взаємодопомоги, зацікавленості в скорішому одержанні, наприклад газу, різних машин та обладнання. Спільна робота є також доброю школою передового досвіду.

Оцінюючи успіхи Ради Економічної Взаємодопомоги, Л. І. Брежнев у своїй доповіді на XXV з'їзді КПРС сказав: «Спираючись на досягнуте, ми можемо тепер зробити наступний крок вперед. На порядку денному — розробка і виконання довгострокових цільових програм». Насамперед ідеться про забезпечення спільними зусиллями дедалі більших потреб соціалістичних країн в енергії, паливі, основних видах сировини. На трьох останніх сесіях РЕВ уже макреслено масштабні заходи, які мають вирішувати проблеми енергетики, палива і сировини.

Країни соціалістичної співдружності планують своє економічне співробітництво в межах РЕВ на 15—20 років наперед. Одним із таких спільних проектів є програма атомної енергетики. До 1980 року потужність атомних електростанцій у соціалістичних країнах — учасниках РЕВ має досягти кількох десятків мільйонів кіловат. Роботи в цьому напрямку вже ведуться. У Чехословаччині, в місті Хомутов, трубопрокатний завод налагодив випуск труб з особливою високолегованою сталі — вони потрібні будуть при спорудженні атомних електростанцій. На заводі розгорнулося соціалістичне змагання за краще виконання замовлень для потреб РЕВ. На підприємствах Німецької Демократичної Республіки почнуть виробляти складну вимірювальну апаратуру. Свій внесок у цю справу готують трудівники Польщі, Угорщини. І, зрозуміло, передадуть свій багатий досвід будівництва атомних електростанцій радянські вчені.

Важливим спільним проектом є розробка Єдиної електроенергетичної системи європейських країн — членів РЕВ. До цієї системи буде також підключено Югославію. Розробляються нові проекти в галузі хімії і нафтохімії. Зокрема розшириться зона дії існуючого вже етиленопроводу, який з'єднав у єдиний технологічний комплекс хімічні заводи в Калуші на Україні та в угорському місті Ленінварош. Від нього підуть відгалуження до заводів у містах Панчево в Югославії та Тімішоара в Румунії. На ювілейній сесії РЕВ в 1974 році ставилося завдання дальшої інтернаціоналізації всієї економіки соціалістичних країн. Цей процес розвивається успішно, він має необоротний характер, бо відповідає інтересам усієї соціалістичної співдружності та національним інтересам кожної соціалістичної країни зокрема. Наприклад, нинішнього, 1976 року країни РЕВ вступили в свої нові п'ятирічки з погодженими планами розвитку народного господарства на 1976—1980 роки.

Рада Економічної Взаємодопомоги створювалася як відкрита організація,

Газ із Радянського Союзу дав можливість створити в Шведті на Одері одне з найсучасніших хімічних підприємств у Європі.

що прагне співробітничати на засадах рівноправності з усіма країнами, незалежно від їхнього соціального ладу. Ця особливість РЕВ має велике міжнародне значення, а її практична діяльність справляє дедалі більший вплив на економічне життя всього світу. В капіталістичних країнах, у молодих державах, що розвиваються, помітно потяг до співробітництва з Радою Економічної Взаємодопомоги. Ще в травні 1973 року угоду про співробітництво з РЕВ підписала Фінляндія, в липні того самого року — Ірак, в серпні — Мексика. Нині питання про таке співробітництво вивчають фахівці та державні діячі й інших капіталістичних країн на різних континентах. «Соціалістичні країни, — писала мексиканська газета «Новеда-

дес», — надійні і сумлінні економічні партнери. З ними добре мати справу». А фінський тижневик «Юхтейсхювя» підкреслює, що нині без економічних зв'язків із соціалістичним світом узагалі не можна успішно розвивати свою економіку. І це, на думку тижневика, стосується будь-якої країни світу.

«Жодна об'єктивна людина не може заперечувати, що вплив країн соціалізму на хід світових подій стає дедалі сильнішим, дедалі глибшим. І це, товариші, — велике благо для людства в цілому, для всіх, хто хоче свободи, рівності, незалежності, миру і прогресу».

Ці слова Л. І. Брежнєва цілком стосуються і Ради Економічної Взаємодопомоги — першої в історії міжнародної економічної організації, побудованої на справедливих принципах рівності, щирості і безкорисливої взаємодопомоги, соціалістичного інтернаціоналізму.

Яків ВАЛАХ

Третього вересня 1971 року у святковому залі колишньої Союзницької контрольної ради в Західному Берліні посли Радянського Союзу, США, Великобританії і Франції у ФРН поставили свої підписи під чотиристоронньою угодою, що визначала статус цього міста.

Наступного дня світова преса одноставно писала про «найвизначнішу подію в післявоєнному житті Європи». Угода створила політичні й правові умови для ліквідації тривалого напруження в стосунках між Сходом і Заходом. Водночас вона стала поворотним пунктом у житті Західного Берліна. З «фронтового міста» років «холодної війни», з «найдешевшої атомної бомби в серці Європи», — як його називала буржуазна преса, — Західний Берлін мав стати звичайним містом.

Після підписання договору минуло майже п'ять років, і вже наявні серйозні результати, що сприятливо позначилися на психологічній і політичній атмосфері Західного Берліна. Його жителі, звільнившись од постійної нервозності й напруження, в якому вони перебували в роки «холодної війни», поступово долають звичку жити сьогоднішнім днем. Поряд з щоденними проблемами дедалі гостріше постають питання дальшого соціально-економічного й культурного розвитку міста. Навколо них точаться запальні дискусії.

Турист, що приїждить до Західного Берліна, насамперед рушає на центральний бульвар Курфюрстендамм, що в місцевому путівнику названий візитною карткою міста. Перше враження від цієї «візитної картки» — ви приїхали в сучасне місто, яке живе активним життям. На центральній площі, звідки починається бульвар, височать адміністративні будівлі цікавих і сміливих архітектурних форм. Далі шикуються універсальні магазини, ресторани, кафе. Автомобільний рух дуже інтенсивний, але «пробки» трапляються порівняно рідко. Вулиці широкі, добре сплановані. Крізь місто проходить внутрішня автострада, на якій дозволяється розвивати швид-

За пишним фасадом

кість до 100 кілометрів на годину, отже, десяток кілометрів густо забудованими кварталами можна проїхати за кілька хвилин.

Деякі популярні серед туристів архітектурні комплекси створено в перші повоєнні роки, коли Західному Берліну було відведено роль «вітрини вільного світу». Зі Сполучених Штатів текли сюди мільярди доларів — це дало можливість місту запросити найвидатніших архітекторів Заходу, і ті реалізовували тут шалено дорогі конструктивні ідеї. Славетний Корбюзьє побудував житловий блок; німець Шарун — автор проекту державної бібліотеки й філармонії; Міс ван дер Рое спроектував картинну галерею; Гропіусу належить ідея комплексу-супутника району Нойкемпн. Це було пишне, але нерідко позбавлене громадськокорисного сенсу будівництво.

Ще й сьогодні, коли йдеться про фасад міста, з грішми платників податків обходяться не дуже ощадливо. Яскравим прикладом такого марнотратства є багатоповерхова споруда «Штегліцер крейзел», що претендує на чільне місце серед архітектурних символів Західного Берліна. Фірма, яка фінансувала будівництво, збанкрутувала до його завершення. До того ж виявилось, що сотні приміщень «Штегліцер крейзел» нікому не потрібні, отож наймачів на них не

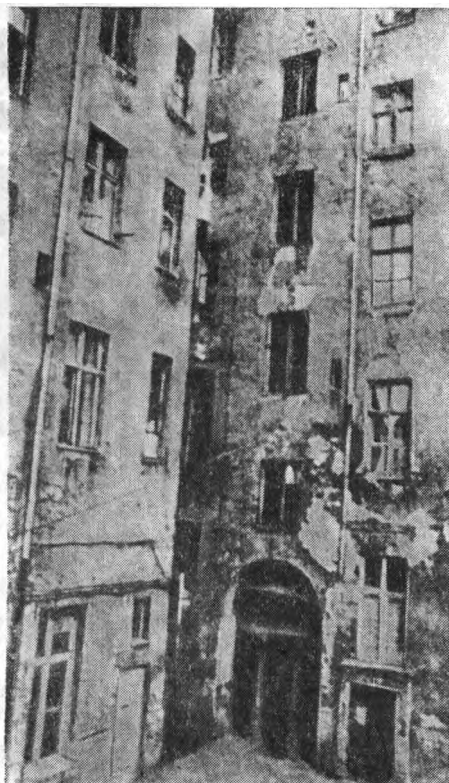
Курфюрстендамм — «візитна картка» Західного Берліна. Сяючий вогнями реклам і вивісок фасад...

...а за ним — облуплені квартали для бідноти, як приміром, Кройцберг та ін.

буде, і залишилася та будівля стояти як пам'ятник нереалізованих амбіцій. Тепер сенат Західного Берліна взяв на себе продовження будівництва, — звичайно, на гроші платників податків. Крім того, досі не вирішено проблему, як же використати ті приміщення.

Барвисті афіші на Курфюрстендамм часто сповіщають про відкриття різних міжнародних конференцій і виставок. Дехто в цьому вбачає майбутнє міста — центр конгресів, друга Женева. Однак Західний Берлін досі розвивався дуже однобічно — як політичний і економічний додаток до ФРН. Понад 80 процентів експорту йшло до Західної Німеччини, і тільки 1 процент до НДР та 4,5 процента до інших соціалістичних країн. Такою самою була структура й імпорту.

Самоізоляція і штучні економічні стосунки не могли зрештою не позначитися на становищі Західного Берліна. Щоб існувати далі в умовах, що склалися, місто постійно відчуває потребу в фінансових ін'єкціях. Сьогодні близько половини його бюджетних витрат покриваються ззовні. Щорічна субсидія ФРН перевищує чотири мільярди марок, а це означає, що кожен із 60 мільйонів громадян Федеративної республі-

ки виплачує по 71 марці податку на утримання Західного Берліна.

Проте фінансова допомога місту не усуває всіх його проблем. Щоб уникнути ризику, західноберлінські промисловці починають переводити свої підприємства до Західної Німеччини. Бонн намагається зупинити цей процес. Так, у червні 1969 року уряд ФРН вніс у податкове законодавство зміни, які забезпечують промисловості Західного Берліна щорічні пільги в розмірі до ста мільйонів марок. Західноберлінська промисловість отримує і так звану до-

плату до інвестицій у розмірі 25 процентів. Цебто, якщо в ФРН автомашина коштує 10 000 марок, то в Західному Берліні за неї платять лише 7 500. Мета цих пільг — вкласти якнайбільше капіталу в західноберлінську промисловість і зробити її цілком залежною від західнонімецької.

Товари, які виробляють або обробляють у Західному Берліні, мають, крім того, податкову знижку до 40 процентів як компенсацію за транспортування від ФРН до Західного Берліна. Використовуючи ці переваги, деякі фірми навмисне частину свого виробництва організовують у Федеративній республіці, частину — в Західному Берліні. Преса неодноразово наводила приклади спекуляцій на програмі заохочення західноберлінської економіки. Доходить до того, що західнонімецькі фабриканти міцних напоїв перевозять спирт у Захід-

Прогресивну молодь Західного Берліна хвилюють події, що відбуваються на нашій планеті.
На фото: масова демонстрація на знак солідарності з патріотами Чилі.

ний Берлін, тут розбавляють його водою, а тоді знову відправляють у ФРН.

На початку серпня в місті починається літній розпродаж залежаних товарів. У магазинах перед кошиками з безладно накиданими і досить-таки пожмаканими блузками, спідницями й сукнями товпляться покупці, що твердо вирішили заощадити марку-другу. Найбільше серед них літніх людей. За цим, на перший погляд, невинним фактом ховається одна з найсерйозніших соціальних проблем міста. Його населення швидко старіє. Молодь виїжджає до ФРН в пошуках сприятливіших перспектив для кар'єри. Внаслідок цього 22 проценти жителів Західного Берліна — це люди шістдесятип'ятирічного віку і старші (у ФРН жителів такого віку лише 14 процентів). «Дерево життя Західного Берліна росте ненормально», — заявив із цього приводу сенатор Кеніг. Число зайнятих у промисловості також падає — до 1979 року воно зменшиться ще на 115 тисяч чоловік.

Щоб хоч почасти врегулювати проблему робочої сили, Західний Берлін запрошує іноземних робітників. Однак більшість із них — люди без кваліфікації, які виконують лише найбруднішу роботу. Вони прибувають на західноберлінський вокзал з порожніми валізами й рожевими надіями. Проте берлінці зустрічають їх не дуже привітно; житло вони можуть знайти лише в районах Веддінг, Кройцберг, Шпандау. Тут, у старих, не ремонтуваних хатинах-відкопи будинках вони живуть по п'ятеро-шестеро в одній кімнаті; діти їхні граються в похмурих внутрішніх дворах, серед куп сміття. Місцеві жителі за всяку ціну намагаються виїхати звідти, і райони поступово перетворюються на справжні гетто для турецьких, італійських та іспанських робітників. У згаданих трьох районах «гастарбайтери» становлять від 15 до 23 процентів населення. Після довгих вагань сенат вирішив удатися до крутих заходів — заборонити далі заселення районів Веддінг, Кройцберг, Шпандау іноземними робітниками.

Бідно вдягнені «гастарбайтери» не часто з'являються на Курфюрстендамм. Їхнє місце зустрічей за 200—300 метрів далі, в залах чекання західноберлінського вокзалу. Один місцевий соціолог зацікавився причинами, які змушують цих людей годинами стояти у величезних незатишних приміщеннях вокзалу.

«Вони надто самотні в двоохайльонному місті, — дійшов він зрештою висновку, — і не можуть до нього звикну-

ти. Тому вони шукають співвітчизників. Вдома їм немає місця навіть для себе, і вони йдуть до дешевих пивничок або на вокзали, звідки їх ніхто не жене. Тут, біля поїздів, що відходять і прибувають, вони почувають себе ближчими до батьківщини».

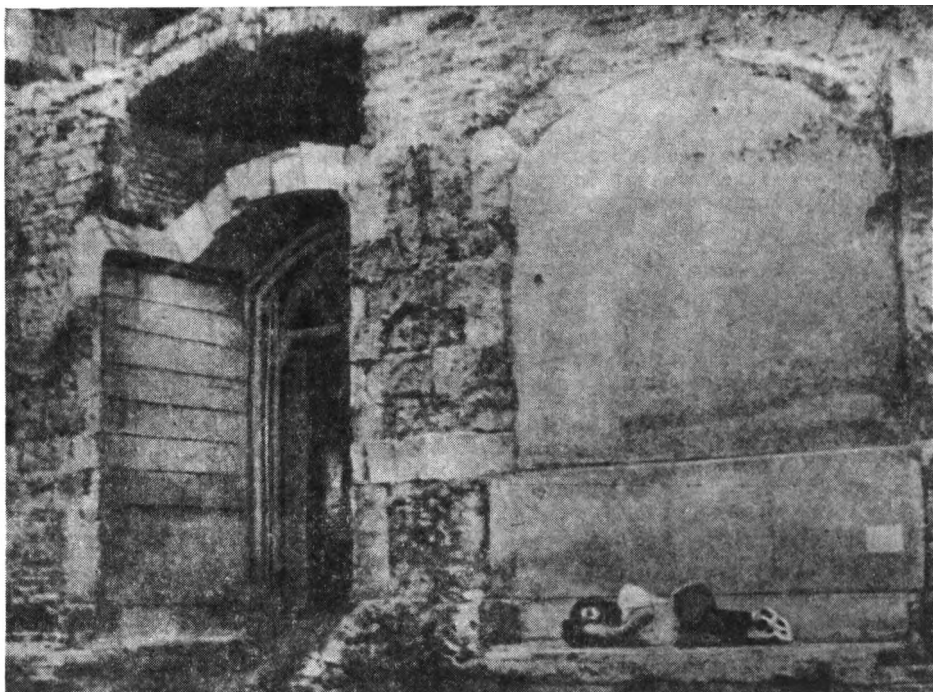
...Повернімося на Курфюрстендамм, де з настанням вечора, коли спалахують вогні реклами, на бульварі починається нічне життя, про яке, однак, путівники не прохоплюються і словом.

Фотокамера туриста націлена на колишній собор кайзера Вільгельма, власне, на його високу дзвіницю, що одна вціліла від бомбардувань і тепер залишена як пам'ятник — нагадування про жахи війни. Біля її підніжжя сидять групи брудних і патлатих юнаків та дівчат, обставлені порожніми пляшками. Туристові треба бути обачним, фотографуючи їх, — у будь-яку мить хтось може витягти сигарету з опіумом і, природно, не захоче, щоб цей факт зафіксували на плівку.

За числом наркоманів Західний Берлін посідає одне з перших місць у світі. Проти поширення наркотиків борються різні організації і товариства, однак відчутних результатів не помітно. Вчителі з тривогою реєструють нові факти при звичаювання учнів до наркотиків. Безперечно, саме завдяки наркоманії Західний Берлін володіє сумним рекордом по числу самогубств.

Торгівля гашишем, маріхуаною, ЛСД процвітає в численних нічних закладах Курфюрстендамм, де з яскраво освітлених фото у вітринах принадливо всміхаються оголені до пояса офіціантки. В цих закладах демонструються порнографічні датські фільми, а в перервах між ними — стриптиз. У місті офіційно дозволена проституція, і дівчата з наквацьованими обличчями підпирають увечері стовпи на бульварі.

Не забуто й про «теоретичну» підготовку населення з проблем сексу. На початку Курфюрстендамм міститься книгарня Беати Узе, напхана літературою з того питання. Спритна фрау, колишня льотчиця, має філіали своєї «фірми» мало не в усіх містах Західної Німеччини. Поряд із книгарнею — центральний кінотеатр. Тут крутять фільми «У секс-барі Бангкока», «Мертва голова на білій хустині» та подібні до них. Кінотеатр «Дельф» пропонує «Принца Залізне Серце», а в дужках пояснює: «Незвичайні пригоди з кривавих лицарських часів». «АБЦ-клуб» і «Пам-кіно» оголосили, що демонструватимуть кіносенсації США, однак сенат змушений був

Численні оголошення в Західному Берліні сповіщають про вільні квартири. Але ціни на них приступні небагатьом.

заборонити рекламу цих порнографічних стрічок і навіть згадувати їх назви.

Наркоманія і проституція йдуть пліч-о-пліч із третьою серйозною проблемою Західного Берліна — злочинністю. В маленький магазин біжутерії на розі Курфюрстендамм і Уландштрассе серед білого дня заліз злочин. Застрелив із пістолета продавщицю, що спробувала втекти, і, змішавшись з вуличною юрбою, зник.

Наступного дня це вбивство стало сенсацією для бульварної преси, що живиться повідомленнями про грабунки, гвалтування та інші злочини. В одному з узятих навмання номерів шпрінгерівської «Більд-цайтунг» заголовки повідомляють: «Західноберлінська дитяча банда — спочатку пограбування, потім сексоргії»; «Замах на короля торговців наркотиками»; «Повішена мільйонерка — вбивство чи самогубство?»; «Сексуальний маніяк схоплений на місці злочину — натовп вимагає линчування».

Статистика свідчить, що Західний Берлін за числом злочинів посідає третє місце в світі. Щомісяця тут у середньому відбувається десять тисяч злочинів, і здебільшого вік злочинців не перевищує 16—20 років.

Що чекає місто в майбутньому? Дискусії на цю тему, безперечно, триватимуть і далі, однак тверезо мислячі люди все більше переконуються в необхідності співробітництва не лише із Заходом, але й зі Сходом. Перші кроки в цьому напрямку вже зроблено, і вони втішні. Укладено ряд угод із соціалістичними країнами. Жителі Західного Берліна регулярно відвідують Німецьку Демократичну Республіку, в 1975 році відбулося понад три мільйони таких поїздок. Полегшено переїзд до Федеративної республіки і назад по автострадах і залізницях НДР. Майже п'ять років у Західному Берліні працюють генеральні консульства Радянського Союзу та інших соціалістичних країн, вони дедалі частіше беруть участь в економічних і культурних заходах міста. Незрівнянно зріс торговельний обмін між західноберлінськими фірмами й СРСР: у 1975 році він досяг майже 100 мільйонів карбованців.

Лише суворе дотримання чотиристоронньої угоди по Західному Берліну може підтримати життєздатність і безпечу міста. Спроби перекрутити або

«поширено» витлумачити угоду, які особливо посилилися в певних колах після наради в Хельсінкі, ні до чого доброго не призведуть. Дивну позицію посідає й бургомістр Західного Берліна, соціал-демократ Клаус Шюц, який прагне бачити місто частиною Федеративної республіки. В місті створюються нові, а також розширюються раніше створені західнонімецькі установи. Досить навести приклад з незаконним розміщенням у Західному Берліні в 1974 році федерального відомства з охорони навколишнього середовища, безпосередньо підпорядкованого МВС ФРН. Відверто діють під егідою західноберлінського сенату і реваншисти. На самому кордоні з Німецькою Демократичною Республікою, на Кохштрассе, в досить-таки облулленому будинку міститься «музей стіни». Експозиція цього фінансованого магістратом псевдомuzeю — галасливі інтерв'ю з перебіжчиками, фотографії порушників кордону, засоби, до яких вони вдавалися для переходу через кордон — націлена на дискредитацію соціалістичних країн, відверто закликає до відродження «Великої Німеччини». Неподалік «музею», на Штреземанштрассе № 90—102, у так званому «Будинку Німеччини», знайшли притулок усякі реваншистські організації. Вони ще не мають у своєму розпорядженні військових частин, плаців і арсеналів,

«Данціг» замість «Гданськ», «Бреслау» замість «Вроцлав», «Гляйвіц» замість «Глівіце». — старі назви міст на шляхових покажчиках свідчать про те, що для деяких західноберлінських діячів друга світова війна ще не скінчилася.

але тут виношуються мрії про перекрювання європейських кордонів. Не кричачись марить про повернення Судетів у лоно «єдиного рейху» і голова «Земляцтва судетських німців у Західному Берліні» Рудольф Геккель. Західноберлінський сенат дозволив діяльність цього реваншистського союзу, який згодом перетворився на нову партію — Союз вільної Німеччини, в програмі якої захоплення Німецької Демократичної Республіки, польських і чеських прикордонних земель. На емблемі цієї партії — силует Бранденбурзьких воріт, що стоять на території НДР. До речі, Бранденбурзькі ворота зображено й на обкладинці затвердженого урядом шкільного атласа, на картах якого НДР іменується Середньою, а польські землі — Східною Німеччиною.

Вільно веде підіривні передачі в американському секторі Берліна радіостанція RIAS, якою керують чиновники американського ЦРУ. По двох каналах RIAS цілодобово передає фальшивки, спрямовані проти Радянського Союзу, країн соціалістичного табору й, особливо, НДР.

Радянський Союз разом з Німецькою Демократичною Республікою надав Західному Берліну сприятливі можливості для здійснення зв'язків і контактів із зарубіжними країнами. Добре відомо, наскільки ретельно виконуються ці зобов'язання. За чотири роки дії чотиристоронньої угоди не було жодного випадку, коли б СРСР чи НДР порушили його положення. Цю обставину змушені визнавати навіть у колах, що не дуже симпатизують соціалістичним країнам і піддають сумніву ефективність чотиристоронньої угоди.

Майбутнє Західного Берліна — в суворому дотриманні чотиристоронньої угоди всіма зацікавленими сторонами. Нема нічого більш далекого від правди, ніж твердження, поширювані часом на Заході, ніби Радянський Союз хоче «підправити» на свою користь чотиристоронню угоду, «ізолювати» Західний Берлін, вилучити його з міжнародного спілкування. СРСР виступає за те, щоб чотиристороння угода функціонувала ефективно і в повному обсязі, включаючи і ті положення, що стосуються зв'язків Західного Берліна із зовнішнім світом. Саме тому Радянський Союз настійно домагається поважання на ділі домовленості чотирьох держав як запоруки того, щоб Західний Берлін жив спокійним і нормальним життям.

За матеріалами зарубіжної преси.

МАЙЯ —

ДІТИ ПЛИННОГО ЧАСУ

Вийшли вони з глибин невідомості, і в невідомості зникла їхня неповторна культура. Майже п'ятнадцять століть процвітали вони в непривітних і похмурих районах Центральної Америки, а між 250-ми та 900-ми роками нашої ери їхня цивілізація набула особливого розквіту, залишивши по собі високі піраміди й пишні палаци. Ця класична епоха закінчилася несподіваною катастрофою. Міста збезлюдніли; населення різко зменшилося; величні пам'ятки невдовзі сховалися в непрохідних джунглях. Вчені називають їх майя, але вони називали себе іншими іменами, багато з яких давно забуто.

Тим часом як Європа скнила в темряві середньовіччя, майя мали настільки розвинену астрономію, що їхній стародавній календар не поступався точністю сьогоднішньому нашому; вони обраховували траєкторії небесних тіл, і їхні жерці, на страх віруючим, провіщали і сонячні, і місячні затемнення. Майя винайшли складну систему письма і знали математичне поняття нуля.

Але до недавнього часу світло їхньої культури лише тонесеньким промінчи-

ком проникало крізь товстий шар темряви. Навіть епоха найвищої слави майя була оповита густим серпанком. На його тлі невиразно проступали окремі дати їхнього складного календаря, кілька імен царів: Птах Ягуар, який правив у Ящілані; Пакаль, чия гробниця в Паленке може позмагатися з фараоновими.

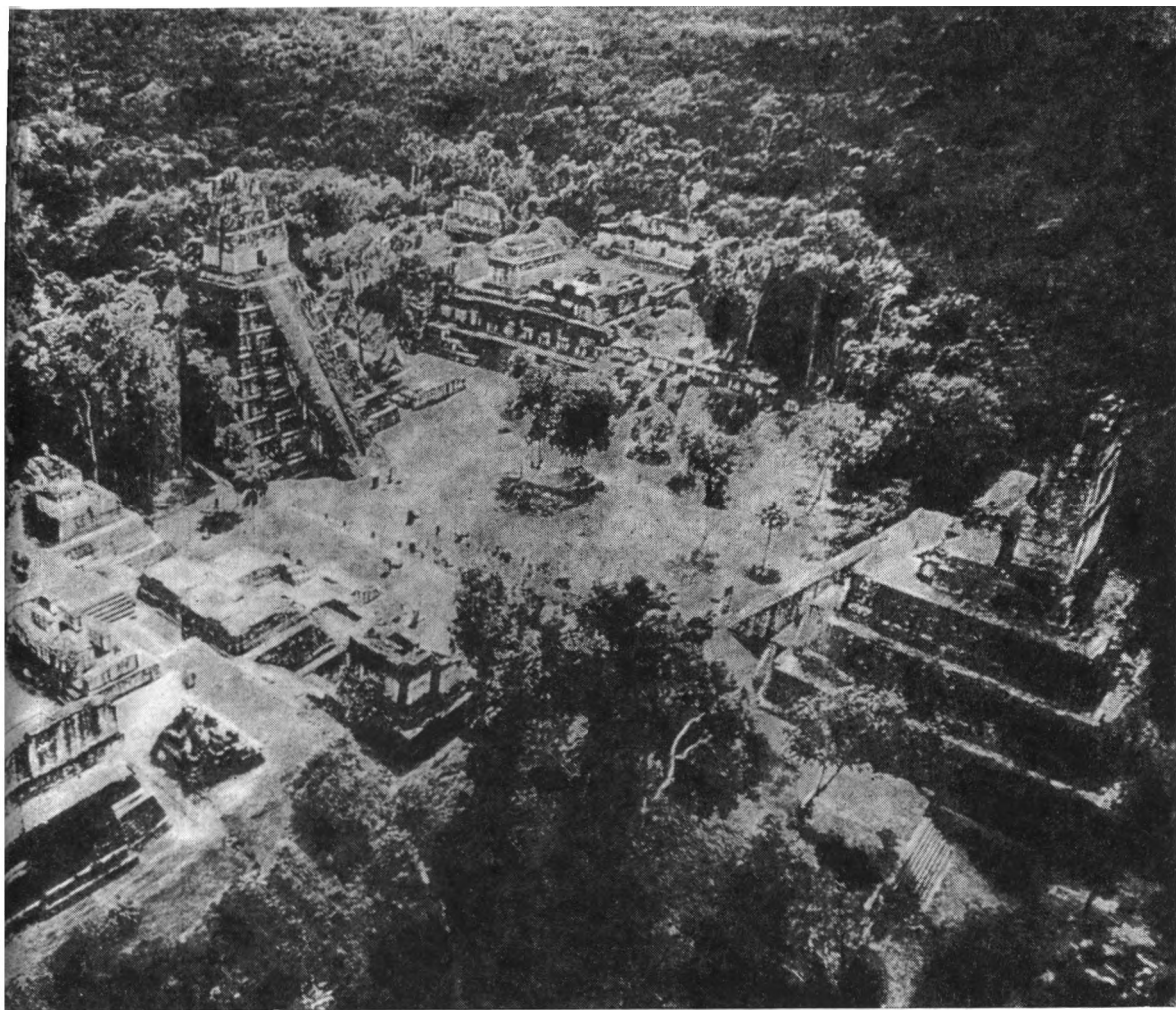
Але поступово наука розсіює тисячолітній морок. Міста-держави, династії, давні війни набувають виразніших обрисів. Назавжди відійшло уявлення про майя, як про мирних, досить примітивних хліборобів, що віддавалися екзотичним релігійним обрядам у непролазних тропічних хащах. Натомість із глибини віків проступає образ сильного воєвничого народу, який умів користуватись досить складним сільськогосподарським знаряддям, знав торгівлю і мореплавання.

Важко передати враження подорожнього, який мандрує Центральною Америкою і вперше стикається з величними пам'ятками майя. Летіти над оповитою туманом зеленою долиною річки Усумасінта і несподівано побачити зліва білі руй-

ни Ящілана... Пливти вздовж східного Юкатану і відкрити храми Тулюма, що, наче невідкладні часові мрії, височать над пінявими хвилями прибою... Зробити поворот і опинитися перед громаддям Ушмаля... Поступово починає проймає відчуття, ніби ти й сам причетний до великої трагедії колись могутньої й високорозвинутої цивілізації.

Коли майя були на вершині могутності, їхні міста-держави тяглися від Мексики до сучасного Гондурасу. Копан, Тікаль, Чічен-Іца, Паленке лежали на схрещен-

Визволена від тропічних джунглів центральна площа Тікаля.

нях важливих торговельних шляхів, якими возили від міста до міста нефрит, сіль, какао, гончарні вироби. Храми майя виростали в горах півдня, на рівнинах Гватемали та Юкатану.

Вчені користуються кількома джерелами, коли намагаються відтворити минуле майя. Ці джерела доповнюють одне одне. Багатий матеріал дає археологія — храми, палаці, стели, написи. Пізні хроніки, такі, як

Пополь Ву або книги Чілам Балам, показують, як уявляли майя свою історію після іспанського поневолення. Розповіді конкістадорів та ченців відтворюють картини життя майя в давні часи конкісти, що ледь була не стерла їх з лиця землі.

До того ж залишаються сучасні майя. Вони здебільшого асимілювалися, зовсім забули своє минуле і живуть у небагатьох рідко розкиданих селах. Декотрі з них ще дотримуються старих звичаїв — розмовляють давніми мовами, поклоняються старим богам, жи-

вуть за стародавнім календарем, плывуть у тому самому повільному й заспокійливому плінні життя, що й їхні далекі предки.

«Раніше я ніколи не думав, що археологічні дослідження культури майя можуть бути такими небезпечними. Але тепер бачу, що мені пощастило — адже я досі живий. Грабіжники не жартують».

Це слова шотландця Яна Грехема, які він вимовив невдовзі після випадку, що стався у вологому тропіч-

ному лісі північної Гватемали. Ян Грехем та його група прибули в Ла Найя, щоб змалювати й сфотографувати написи майя на цих далеких руїнах, і неочачно сполохали зграю грабіжників, які саме розпилювали на шматки старовинну кам'яну скульптуру. Того самого дня надвечір, коли археологи розбивали табір, пролунали постріли й Педро Артуро Сьерра, один із Янових асистентів, упав мертвий.

Ця стрілянина була важливим випадком. Але на-

скоки грабіжників, що позбавляють нас неоціненних матеріалів з історії дивовижної цивілізації майя, — явище досить поширене.

В Наранхо, неподалік кордону між Гватемалою та Белізом, пошкоджено аж 40 відомих археологічних пам'яток. Кілька найпрекрасніших зразків стародавньої американської скульптури лежать розбиті на дру-

Храми Тулюма, на східному узбережжі Юкатану, — пам'ятки пізньої доби цивілізації майя.

ски. Силкуючись розрізати кам'яні рельєфи на невеличкі, придатні до перенесення шматки, грабіжники знищили багато дорожчих ієрогліфічних написів.

В одному з техаських музеїв стоїть прекрасна стела майя, де зображений воїн при всьому обладунку поміж двома панелями гліфів (так звуться письмена майя). Грабіжники зрізали верхній шар каменю з рельєфом завовавши лише в чотири сантиметри, потім розрізали плиту на дрібні квадрати, дуже пошкодивши написи й саму скульптуру. Де вона стояла? Це знають тільки ті грабіжники.

Незаконно торгують не лише скульптурами. Знамениті розмальовані циліндричні вази класичної епохи, речі невимовної краси, з'являються в магазинах раритетів від Мексики до Швейцарії і потім зникають у приватних колекціях.

Їхня втрата — це трагедія для людства, бо ілюстрований текст на вазах несе інформацію про життя, звичаї, обряди та церемонії майя. На одній із таких посудин, виставлених у Нью-Йорку, був зображений 31 бог із пантеону майя, жодного з яких археологи доти не знали. Можна лише здогадуватись, скільки ще речей, які дали б нам нові відомості про майя та про їхній спосіб мислення, знайшли грабіжники в тій гробниці.

До недавнього часу гадали, що заплутані гліфи майя позначають лише дати календаря та імена богів. Але серед текстів, які вченим пощастило вже розшифрувати, є цілі розділи з історії народу. Дослідження писемності майя тривають у багатьох наукових центрах.

Давнє місто майя Бекан почали розкопувати зовсім недавно. Археолог Джозеф Болл, який провадив тут дослідження, говорить:

— Навколо Бекана тягнеться сухий рів, прокопа-

ний близько другого чи третього століття нашої ери. Це свідчить, що майя, яких так довго вважали мирним і побожним народом, з перших років своєї історії вели війни. Обвуглені руїни та кістки дають підстави гадати, що близько чотириста п'ятдесятого року нашої ери тут відбулася велика битва.

Рів, що тягнеться навколо Бекана, малопомітний під хащами тропічної рослинності. Сонячне проміння сюди майже не проникає, але й пориви вітру теж, через те стоїть нестерпна спека. Одяг на людині тут відразу перетворюється на мокре ганчір'я, ручаї поту засліплюють очі. Гострий сморід від мертвих дерев, що гниють у багновихищі, забиває дух. У напівтемряві під кущами шастають змії, з низько навислого гілля сиплються лавини кусючих мурашок. Віти дерев обиткані гострими колючками. Надвечір налітають хмари москітів, а коли задушлива й гаряча ніч змі-

на обличчі цього старого майя і на кам'яному обличчі бородатого володаря міста-держави Копана (VIII сторіччя нашої ери) можна помітити схожі риси, що свідчать на користь теорії про азіатське походження американських індіанців.

нюється ранком, обачна людина, перш ніж узутися черевими, неодмінно перевірить, чи немає там скорпіонів.

Один із парадоксів історії майя — це те, що їхня цивілізація досягла апогею в такому нестерпному для людини кліматі й природному оточенні.

До недавнього часу багато вчених гадали, що майя були порівняно нечисленим народом і вели примітивне вирубне та випалювальне землеробство. Однак останні розкопки довели, що окремі території були досить густо заселені (так, у Дзібілчалтуні на півночі Юкатану жило 40 000 чоловік) і що майя знали висококультурні методи обро-

бітку землі. Про це свідчать штучні тераси на схилах пагорбів, а також «підвищені поля» — насипи з родючого ґрунту, що давали майя змогу вирощувати врожаї у затоплюваних низинах.

Раніше вчені вживали термін «імперія майя», але сьогодні сумніваються, чи така єдність будь-коли існувала. Мова майя дуже давно розпалася на численні діалекти, архітектура та мистецтво в різних місцях розвивалися неоднаково.

Клекотіли війни, організовувалися й розпадались союзи, змінювалися династії. Але зв'язок між давніми державами був налагоджений чудово. Коли наприкінці сьомого століття копанські астрономи стандартизували місячний календар, його швидко запровадили у всіх державах майя.

Піднятий на 600 метрів над рівнем моря Копан (територія сучасного Гондурасу) був центром астрономії майя. Він славився також витонченістю архітектури, а

копанські митці різьбили майже об'ємні скульптури, що було в світі майя рідкісним явищем. Але в Копані можна побачити ще дивовижніші речі. На знаменитих стелах проступають обличчя з монголоїдними рисами, а пози людей чимось скидаються на єгипетські. Багато кам'яних облич зовсім не схожі на індіанські, багато інших здаються карикатурами. Погрозливо застигли кам'яні демони, моторошно посміхається зі стіни страховинний ягуар, на людських тілах щиряться мавпячі голови. Копан справляє зловісне враження. Вирізьблені тут боги скидаються на демонів зла.

Тікаль здавна вабив до себе вчених-маяністів, які гадали, що найбільше місто має бути також найгарнішим. А що воно дуже велике, знали давно, хоча з літака видно було над непролазними тропічними хащами заввишки в 30 метрів лише п'ять величних храмів-пірамід.

1956 року в Тікалі розпочала роботу велика експедиція, яка мала дослідити все — від архітектури пам'яток до структури ґрунту.

До початку досліджень гадали, що Тікаль був культовим центром, де жерці-правителі періодично виконували релігійні ритуали для місцевих селян, які на маленьких клаптиках поля вирощували кукурудзу. Зрештою селяни повстали, знищили своїх гнобителів, і після цього життя в Тікалі загло.

Робота експедиції почалася з вирубування лісу. Після довгих днів напруженої праці з джунглів проступила нарешті велична центральна площа Тікаля. Після цього взялися до картографування місцевості. Занотувували все, що було на поверхні: десятки храмів-пірамід; різьблені і гладенькі стели та вівтарі; чультуни—підземні кімнатки, ви-

Рельєф на витесаному з вапняку віковій саркофага царя Пакаля. Пакаль зображений у момент смерті, коли він, наче сонце, заходить за обрій на тлі священного «дерева життя».

рубані в скелі; тисячі маленьких прямокутних підвищень, на яких колись стояли житла городян.

Посеред культового комплексу площею в два акри, названого Північним Акрополем, прокопали траншею завширшки 10 метрів і завглибшки подекуди до 30 метрів. Вона дала змогу простежити довгу історію творення та руйнувань. Вни-

зу знайшли рештки людського поселення VI століття до н. е. Починаючи з III століття до нашої ери, майя зводили тут один за одним свої вапнякові храми-піраміди. Ставлячи нові будівлі, вони руйнували старі — інколи зносячи лише верх, інколи — до самого фундаменту.

Після розкопок у центрі Тікаля археологи обстежили його околиці. Результати виявилися несподіваними. Місцевість площею майже в 130 квадратних кілометрів навколо міста була густо заселена. Отже, йшлося не про примітивне вирубне та випалювальне господарство,

а про висококультурне при-
садибне городництво та са-
дівництво.

Після чотирнадцяти років
досліджень, коли було зіб-
рано тонни матеріалів від
перлів до глиняних череп-
ків, розкопано близько 500
будівель і зроблено понад
60 000 фотознімків, минуле
Тікаля вимальовується при-
близно так.

Тікаль почав швидко рос-
ти вже в VI столітті до н. е.
на невисокому вапняковому
пагорбі, де нині розташо-
ваний його центр. Основою
майбутнього розвитку міста
стали величні архітектурні
комплекси II сторіччя до
н. е. В процесі дальшої пе-
ребудови руйнували і зноси-
ли тисячі давніших споруд.
Ніщо не триває вічно. Коли
б Тікаль проіснував довше,
на місці будівель, які ми ба-
чимо сьогодні, безперечно,
виросло б щось іще гранді-
озніше.

В зеніті розквіту Тікаля у
VIII сторіччі його населення
досягало 40 тисяч чоловік.
Економічну основу життя
міста становили не тільки
сільське господарство та
видобуток каменю, а й жва-
ва торгівля, що провадилася
від океану до океану, від
центральної Мексики до су-
часної Коста-Ріки.

Це було не суспільство
жерців та селян, а надзви-
чайно складна, стратифіко-
вана культура. На її чолі
стояли сильні правителі,
причому серед них нерідко
траплялися жінки.

Потім раптово життя в
Тікалі завмерло. Остання
стела, поставлена на Великій
Площі 889 року н. е., стала
ніби знаком оклику по циві-
лізації, що тривала ціле ти-
сячоліття. Будинки поступо-
во руйнувалися, джунглі під-
ступали ближче й ближче.

Що ж сталося? Причин
могло бути багато: війни,
зростання населення, вирод-
ження правлячої верхівки...

Протягом усієї класичної
епохи точились жорстокі
війни, і митці яскраво відо-

бразили їх у настінному жи-
вописі Бонампака. 1946 року
на стінах храму відкрито
прекрасні фрески майя. В
яскравих червоних, жовтих
і синіх барвах художники
змальовали життя еліти майя
наприкінці восьмого століт-
тя нашої ери. На одній із
фресок детально зображена
сутичка між племенами
майя, починаючи від самого
нападу і кінчаючи прине-
сенням у жертву бранців
після перемоги.

В одній із пізніших хро-
нік, що збереглися до на-
шого часу, говориться: «Во-
ни з'явилися на гребені па-
горба з першими променя-
ми сонця, сповнивши повіт-
ря галасом і бойовими вигу-

Нефритова поховальна
маска знатного майя, що
помер близько 527 року
нашої ери в Тікалі.

ками, розгорнувши знаме-
на... Вони швидко бігли зім-
кнутими лавами вниз до річ-
ки. Зіткнення було страхіт-
ливим: спершу лунали тіль-
ки моторошні крики й виття,
потім заспівали флейти й
черепашкові сурми, загур-
котіли барабани — це вожді
квіче, щоб урятуватись, вда-
лися до священних закли-
нань. Незабаром вони ки-
нулися тікати, і багато за-
гинуло... Чимало воїнів по-
трапили в полон разом із
вождями...»

Сьогодні фрески Бонам-
пака майже цілком зникли
під мінеральними осадами.
На щастя, експерти скопію-
вали їх одразу після від-
криття, і репродукції тепер
виставлено в Національно-
му музеї антропології в міс-
ті Мехіко.

Сумна доля цих фресок
типова для археологічних

знахідок культури майя — не встигають їх відкрити, як вони гинуть. Ось наприклад, гліфи, якими довго займалися вчені, а сьогодні — комп'ютери... В давнину кілька іспанських ченців уміли читати їх, але це знання втрачено. У XVIII столітті Авенданьо, який жив серед юкатеків, склав словники і граматику їхньої мови. Від них не збереглося жодної копії. Час зітер фрески Бонампака; розписи, відкриті в Танка, неподалік Тулюма, де зображено процесію богів, майже відразу пошкодили рабівники.

Мабуть, єдине, що об'єднувало за класичної доби строкатий світ майя, — це релігія. Від давніх-давен майя поклонялися божественним силам. Великі культурні центри, такі як Тікаль або Паленке, вражали монументальністю, особливо коли взяти до уваги, що цей народ обтесував каміння без допомоги металевих знарядь.

З релігії майя виникла їхня наука. Вони навчилися оперувати числами, бо точні обрахунки необхідні були для віщувань. В інтересах астрології, що лежала в основі вірувань, вони розвинули астрономічні спостереження.

Найбільше цікавив і хвилював майя час. Ми, мабуть, ніколи, не зрозуміємо, як саме вони сприймали його. Минуле й майбутнє для них було одне й те саме. Словом «кін» у мові майя називають і сонце, і день, і час.

Богів у майя було багато. Іцамна — бог життя, А Кін — бог сонця, Пуч — бог мертвих, Чак — бог дощу та ін. За свої послуги боги вимагали від смертних плати людською кров'ю. Майя приносили в жертву полонених, можливо, декого з селян, а то й благочестивих добровольців. Наприкінці тривалої і складної церемонії офірування жрець роз-

панахував жертві груди обсидіановим ножом і виривав ще тріпотливе серце.

Крім того, жерці та побожні віруючі робили надрізи на язиках і носили обтканий колючками одяг, щоб роздряпувати тіло до крові.

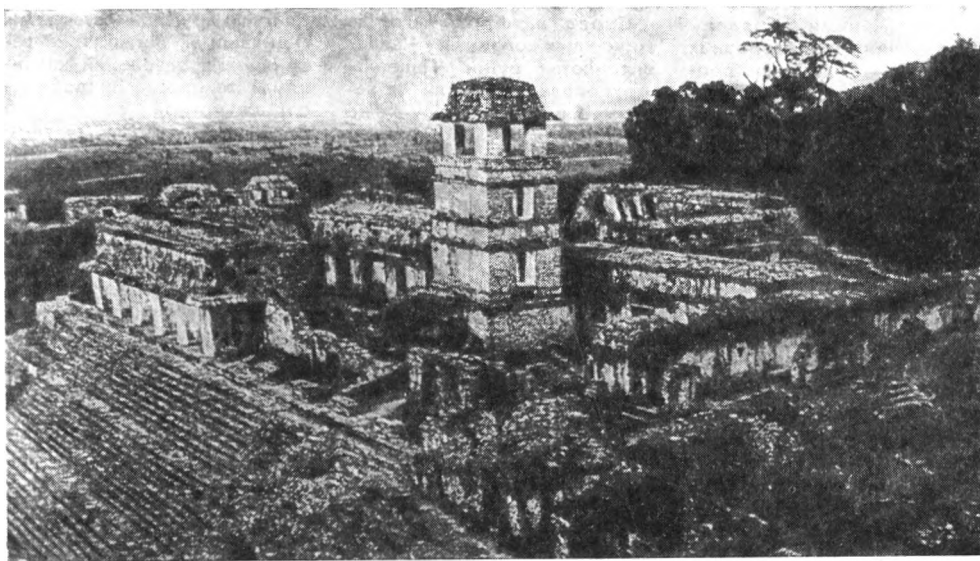
Звичай приносили людські жертви обурих іспанців, і вони почали нищити ідолів, спалювати священні книги, руйнувати піраміди, а з каміння будувати церкви. Вогнем і мечем індіанців на-

вертали в нову віру. Але й після чотирьох сторіч наслідницького християнства майя не забули старих богів. Коли, наприклад, навесні довго не випадають дощі, і маїс всихає, селяни майя потайки влаштовують великі церемонії, просячи допомоги в старого носатого бога дощу Чака.

Сьогоднішнє життя селян майя навряд чи дуже відрізняється від життя їхніх пращурів. Живуть вони в майже таких самих хижках, як і предки. Сплетені з гілля стіни легко пропускають повітря; висока солом'яна покрівля захищає від нес-

Статуетка знатного майя — гравця в м'яч. Такі глиняні фігурки нерідко знаходять у похованнях.

терпної спеки. Речей у хижі небагато — великий казан з питною водою, жорна для розмелювання кукурудзи, низенький стіл і кілька лав. Сплять у гамаках, підвішених до сволоків.

Поміж хижими ходять свині, кури, індики. В центрі села — пасіка. Вулики майя, як і сотні років тому, видобують з оцупка стовбура, заліплюючи отвори глиною, а збоку пробиваючи дірку — вхід для бджіл.

Живуть селяни майя дружно. Коли комусь треба поставити чи полагодити житло, допомагає все село.

Майя мають звичай намочувати кукурудзяне зерно в розчині вапна, щоб легше було його розмелювати, і тому біля кожного села височіє біла кучугура, з якої можуть брати всі, кому треба.

Але умови життя сьогоднішніх майя ще тяжкі й злиденні. Бракує медичної допомоги. М'ясо селянська родина може дозволити собі не частіше, ніж раз на тиждень.

За часів розквіту цивілізації майя хлібороби — сільське населення — тримали

Царський палац у Паленке — місті, що стояло на крайньому заході володінь майя і вважалося священним, бо там «помирало сонце».

на собі всю надбудову суспільства. Професор Альфредо Баррера Васкес із Юкатанського інституту антропології та історії висловлює з цього приводу такі міркування:

«Суспільство майя було розколоте глибокою культурною прірвою. З одного боку, еліта — група жерців і вождів, що знали астрonomію, архітектуру, інженерну справу, мистецтво. Лише вони вміли планувати будівництво великих споруд. Тільки вони розуміли культове значення всіх елементів у храмі, провіщали затемнення і складали гороскопи, могли прочитати записану на стелах історію і додавати до неї нові відомості. Предмети розкоші, такі як нефрит, плюмажі, ягуарові шкури, були дозволені лише їм. ...З другого боку — решта населення. Вони існували тільки для того, щоб забезпечувати своїх вельмож усім необхідним. Отож прості майя сіяли

хліб, рубали ліс, полювали і потім несли здобутки своєї праці до культових центрів. Коли жерці вирушали в мандри, їх повинні були переносити на плечах або ношах.

Відразу по народженні дитини батьки несли її до жерця, і той за допомогою зоряних схем і священних книг провіщав їй майбутнє. Кожним днем, кожною хвилиною правив окремий бог; залежно від точного часу свого народження дитина мала все своє життя присвятити одному якомусь богові...»

Майже в кожному з центрів майя є принаймні один майданчик для гри в м'яч, яку ми ще не досить чітко уявляємо. В мексиканському варіанті цієї гри на двох протилежних стінах вроблено кам'яні кільця і для виграшу команда, очевидно, мала забити каучуковий м'яч у кільце противника. Це, мабуть, було нелегко; судячи з малюнків на вазах, гравці могли бити по важкому м'ячеві лише стегнами та сідницями. Коли м'яч падав на землю, винних, можливо, карали штрафним ударом.

Гра напевне була пов'яза-

на з релігійними обрядами і призводила до серйозних наслідків — настільки серйозних, що гравців команди, яка програла, нерідко приносили в жертву. Походження цієї гри губиться в глибині віків: у Чьяпасі археологи відкрили три майданчики, що були збудовані не пізніше, ніж у VI сторіччі до н. е.

Людські жертви лежали в основі релігійного ритуалу майя. Особливої слави набув священний колодязь у Чічен-Іца, де, як гадають, протягом довгих століть жертці, щоб догодити богам, топили вродливих дівчат.

В Чічен-Іца збереглися пам'ятки двох епох: з одного боку сучасної автостради громадається архітектурні перлини майя, з другого — сірі споруди войовничого народу тольтеків, що прийшли з Мексика і правили в Чічен-Іца після падіння цивілізації майя.

Священний колодязь — це глибока провалина у вапнякових породах, заповнена каламутною зеленою водою. Існує також легенда, що люди помирили тут не тільки як жертви. Рано-вранці їх кидали в колодязь. Того, хто не топився до полудня, витягували назад. Вважали, що він побував серед богів і тому вимагали від нього пророцтва, коли випаде дощ.

1904 року Едвард Томпсон почав осушувати колодязь. За кілька років звідти підняли тисячі різних речей і багато людських кістяків.

Одного разу доля перенесла жертву з цього колодязя прямо на царський трон. Давня хроніка майя свідчить, що такого-то року всі, кого вкинули в колодязь, потопилися. Але такий собі Гунак Сіл Койч пірнув у воду, потім виринув і «виголосив пророцтво... Після того його поставили одним із правителів».

Серед лісистих пагорбів мексиканського штату Чьяпас височіють руїни Паленке. Археологи визволили із зелених обіймів лісу вже близько двох з половиною десятків будівель, але це лиш незначна їх частина. Храми й піраміди Паленке тягнуться на 12 кілометрів уздовж лісистого гребеня гори. Які таємниці охороняє ліс, ховає у своєму лоні земля? Ніхто цього ще не знає, навіть археологи. Але й крихітна частина Паленке, вивчена до сьогодні, відкрила скарби мистецтва, рівних яким немає в усій Центральній Америці.

Мистецтво майя насамперед відбиває оточення, в якому вони жили. Жили вони в тропічних джунглях і тому зображували незліченну кількість рослин і звірів. Якось, дивлячись на один із рельєфів, герпетолог упізнав на ньому аж кілька різновидів змій — причому кожен із них був зображений дуже точно.

Техніка ліплення досягала дуже високого рівня. Наприклад, майя спочатку виліплювали голі тіла, потім шар за шаром наносили на них зображення одягу. Розчин, який ми вживаємо сьогодні, швидко сохне. Але майя додавали до своїх розчинів настої з кори, завдяки чому їхня глина довго залишалася м'якою, і скульптори мали змогу виліплювати з неї найдрібніші деталі. Секрет цієї техніки втрачено. Жоден митець не зможе сьогодні повторити рельєфи майя.

Більшість туристів вабить до Паленке можливість побачити похмуру гробницю Пакаля, який правив цим містом-державою від 615 до 683 років н. е.

У Храмі Написів, що стоїть на вершині високої піраміди, під стіною, вкритою гліфами, яких досі ніхто не зумів прочитати, доктор Альберто Рус Люільєр — він тоді якраз керував розкопками в Паленке — помітив на підлозі велику

плиту з круглими отворами. Піднявши її, він відкрив таємний хід, завалений камінням і землею. Знадобилося аж чотири роки, щоб розчистити прохід у саме серце піраміди. На дні доктор Рус виявив кімнату, де лежало п'ять кістяків. Відсунувши трикутну плиту, археолог побачив отвір у бічній стіні й освітив ліхтариком просторе підземелля. На стінах урочисто вишикувалися глиняні воїни з пишними плюмажами на головах, а в центрі стояв величезний саркофаг. Доктор Рус відкрив найбагатше пірамідне поховання в усьому Новому Світі.

Що найдуже вражає людину, коли вона спускається в гробницю могутнього Пакаля? Тиша. Порожнеча, яка утворюється лише тоді, коли час також помирає. Вже 1300 років Пакаль спочиває тут у цілковитій тиші, вкритий темрявою, наче чорним саваном вічності.

На п'ятитонному віковому саркофагу, витесаному з вапняку, зображений сам правитель Паленке. Він падає в момент своєї смерті в пашу підземного страховиська, так само, як щодня на заході падає туди сонце. Отже, як і сонце, він, по завершенні свого космічного циклу, знову має піднятися на небо. Тут же такі стоїть схоже на хрест священне «дерево життя». Коріння його проросло в пекло, стовбур здіймається в життя, а віти, на яких сидить райська пташка, розкинулись у небі.

На цьому й ще на одному рельєфі Пакаля зображено з калічною правою ступнею. Відома майяністка Мерлі Робертсон після вивчення багатьох глиняних рельєфів дійшла висновку, що чимало представників цієї династії страждали від природжених тілесних вад. Вона гадає, що це наслідок неодноразового кровозмішування в царській родині. Принаймні сам Пакаль, мабуть, був одружений на своїй сестрі Агпо Гель. Як же дивно, такий звичай був

поширений і в династіях стародавнього Єгипту.

Оглядаючи Храм Написів, важко уникнути порівняння з поховальними склепами єгипетських фараонів. Схожість між гробницею Пакаля та гробницями тих, хто правив на берегах Нілу, — разюча. І там, і там над похованнями ставили піраміди, і будівельники робили все можливе, щоб замаскувати вхід; і там, і там мертвим царям залишали для користування в потойбічному світі багато земних речей; і там, і там на віку саркофага зображували покійного царя.

Проте єгипетські піраміди — гробниці зі своїми рельєфами, де зображено майже всі подробиці повсякденного життя, — це мовби вишукано прикрашені дороги фараона до вічності. Поховальний склеп Пакаля, перед дверима якого було забито п'ять юних жертв, справляє куди дикіше й суворіше враження. Його піраміда — це пам'ятка брутальної величчя.

Класична епоха закінчилася крахом, але знала вона й останні спалахи могутності. Особливо це помітно в Ушмалі на півночі Юкатану. Назва міста мовою майя означає «тричі збудований» — отже, Ушмаль пережив не

одну катастрофу. Із старовинної хроніки відомо, щодесь між 987 і 1007 роками на трон в Ушмалі вступив А Суйток Тутуль Шіу. Мексиканська династія Шіу невдовзі цілком майянізувалася і правила в місті до самого вторгнення іспанців.

Архітектурні споруди Ушмаля, викладені із золотистого вапняку, відбивають у собі найвищі досягнення творчого генію майя. Споруда завдовжки 100 метрів, названа іспанцями Губернаторським Палацом, вважається найпрекраснішим архітектурним творінням доколумбової Америки. Коли дивився, як виграє світлом і тінями фриз, викладений із 20 000 окремих укріплених складними візерунками блоків, то слово «доколумбової» здається зайвим.

Колишній учитель Хосе Шіу — прямий нащадок А Суйтока Тутуль Шіу, і його предки колись царювали в Ушмалі. Хосе Шіу часто буває на руїнах цивілізації предків. Він пишається колишньою могутністю свого народу і вірить, що в майбутньому, завдяки освіті, майя знову чекає велике майбутнє.

Тепер залишилися тільки руїни. Але вони наділені власною величчю — їхнє безсмертя складене з каменю, самоти й тиші.

В Чічен-Іца досі стоїть астрономічна обсерваторія майя. Як і колись, тихо спадає на неї ніч. На небо викинується платиновий місяць, де-не-де в кущах різко прокричить пташка тапакаміно.

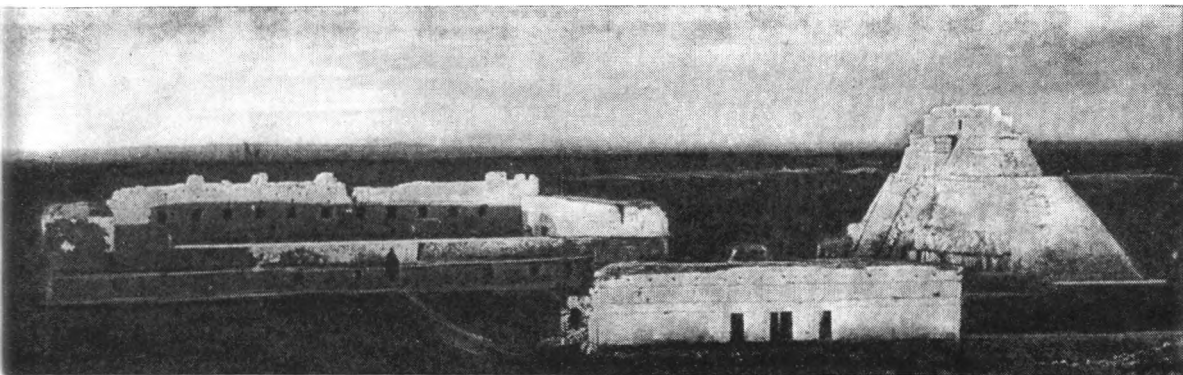
Скільки ночей просиділи тут у самоті й тиші жерці-астрономи? Ночей, освітлених лише небесними тілами, що правили їхньою долею і долею їх народу? Скільки ночей спостерігали вони тут, записували, обчислювали?

Все минуло. В небі, як і раніше, обертаються сузір'я, застигши в незмінних обрисах. Але інші люди в інших країнах спостерігають тепер за ними крізь зовсім нові інструменти. Чічен-Іца лежить порожній у сріблястому світлі ночі; з покинутих храмів Тікаля та Яшілана долинає рик ягуарів.

Майя знали, що колись станеться і таке. Ще за давніх-давен, якийсь із їхніх пророків писав: «Усі місяці, всі роки, всі дні, всі вітри проносяться своїм шляхом і зникають».

За матеріалами журналу «Нешнл джеографік», Вашингтон.

Архітектурні пам'ятки Ушмаля — центру пізньої епохи цивілізації майя.

АНГЛІЯ

Увагу читачів і критики привернув новий роман Маргарет Дреббл «Золоте королівство». В творі розповідається про сірі будні «пересічної» англійської сім'ї, про взаємну байдужість її членів. Навіть смерть одного з них не виводить родичів із стану духовного заціплення. Як свідчить критика, М. Дреббл точно й переконливо відтворює суспільне тло моральної катастрофи героїв.

АНГОЛА

У Луанді створено Спільку письменників Анголи. Крім справ літературного характеру, в сферу діяльності спілки входить і піклування про збереження національних культурних традицій.

ГРЕЦІЯ

У Салоніках відбувся фестиваль фільмів, створених після повалення влади військової хунти. Як відзначає преса, на фестивалі переважали фільми соціального звучання, зокрема, такі, в яких відбито недавні історичні події. Режисери Хронопулос і Христовісанос у повнометражній документальній стрічці «Новий Парфенон» показують, як склалася доля тисяч грецьких антифашистів, засланих наприкінці сорокових років у концтабори на безлюдних островах, де їх піддавали жорстоким тортурам. Про терор хунти й рух народного протесту розповідають повнометражні документальні фільми Каводкідіса «Оголошення» й Янікополоса, Зафейропулоса і Танасулоса «Війна». Фільм «Камера О» Смарагдіса — перша художня картина, створена на цю ж тему.

ІТАЛІЯ

У новому фільмі Франческо Мазеллі «Підозра» переконливо відтворена героїчна боротьба італій-

Джан Марія Волонте й Анні Жілардо у фільмі «Підозра».

ських комуністів проти фашизму. У центрі твору — постать рядового підпільника, який навіть за найтяжчих і найтрагічніших обставин залишається вірним своєму обов'язку. Цей образ створив відомий актор Джан Марія Волонте.

КУБА

У новому романі Алехо Карпент'єра «Концерт барокко» розповідається про обставини, за яких 1733 року у Венеції відбувалася прем'єра опери Вівальді «Монтесума». Композитор створив оперу під впливом знайомства з багатим мексиканським креолом, що подорожував по Європі. Навколо цієї провідної теми Карпент'єр створює своєрідний історико-культурний монтаж різних епох — від доби барокко до нашого часу.

МОНГОЛІЯ

Вчений-історик і перекладач Х. Перле завершив переклад «Гамлета». Це третій твір великого англійського драматурга, з яким монгольські читачі зможуть познайомитися рідною мовою. Перша зустріч з Шекспіром відбулася 1955 р., коли Державний драма-

тичний театр ім. Нацагдоржа здійснив постановку «Отелло» (переклад Ч. Чиміда). В 1960—1970 рр. на сценах театру йшла трагедія «Король Лір» (переклад Е. Оюун). Мистецтво художнього перекладу в Монголії має багаті традиції. З XIII ст. в країні активно перекладаються твори буддійської літератури Індії, Китаю, Тибету. Знайомство з європейською класикою почалося після перемоги Народної революції, переважно за допомогою перекладів, здійснених з російської мови. Нове покоління літераторів перекладає безпосередньо з європейських мов.

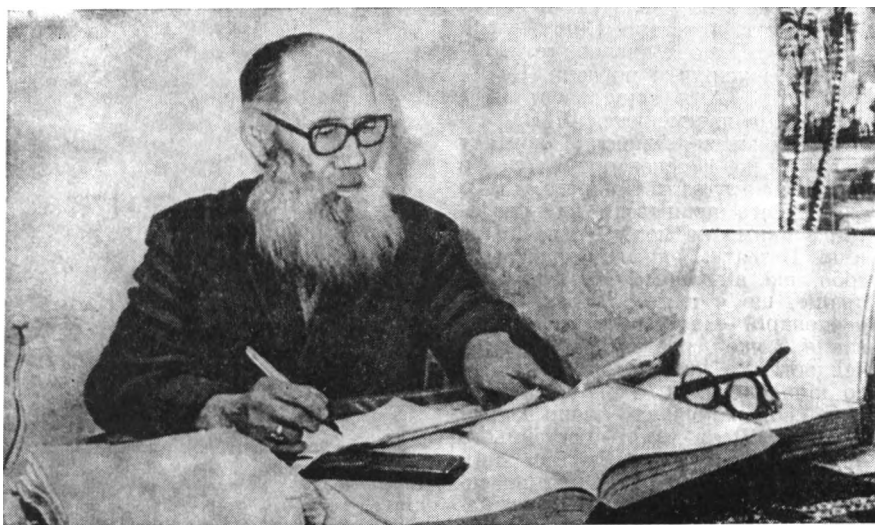
НДР

Громадськість країни урочисто відзначила 25-річчя кіностудії ДЕФА. Кіностудія випустила понад 400 фільмів, зробивши вагомий внесок у розвиток соціалістичної культури НДР.

Серед останніх стрічок кіноколективу — екранізація роману Т. Манна «Лотта у Веймарі».

У Берліні відбулася не зовсім звичайна виставка — на ній були представлені ілюстрації до творів Й. Р. Бехера, зроблені наймолодшими його читачами. Малюнки дітей позначені по-своєму глибоким

Академік Х. Перле.

Малюнок Інгрід Кляйне (10 років) до вірша Вехера «Канатоходець».

правдивим відчуттям лірики великого німецького поета.

ПОЛЬЩА

Кінорежисер Анджей Вайда останнім часом захоплюється театральною режисурою. На запитання «Трибуни люду», чим він пояснює своє нове захоплення, Вайда відповів: «Я вже не уявляю собі життя без роботи в театрі. Кіно — мій фах, це те, що я вивчив, те, в чому мав і успіхи, і поразки. Це — мої будні. А я хочу мати ще й свята. Що дає мені театр? По-перше, близькість, глибокий контакт з акторами і неповторну тишу в театральному залі. По-друге, я маю можливість працювати над творами, з якими не можу зустрітись в кіно. В театрі я прагну знайти засоби, які віддавали б усе те найкраще, що є в цих творах. А кіносценарій — всього лише ристування, яке росте до нескінченності; це лише етап на шляху до кінцевої мети, якою є фільм». Про свої найближчі плани Вайда каже: «Після мого останнього фільму, знятого за «Смугою тіні» Конрада, я вирішив відійти від екранізації і звернутися до сцена-

рій, написаних спеціально для кіно. Хочу зробити сучасний фільм у повному розумінні цього слова».

У Щеціні відбувся XI національний фестиваль театрів малих форм, у якому взяли участь тринадцять колективів.

Театри мініатюр дуже популярні в країні, зокрема, тому, що вони жваво й оперативно відгукуються на події в світі. Особливо популярні серед глядачів варшавський театр малих форм «Адекватний», краківський «Єреф-66» і щецинський «Тринадцять муз».

США

Акторів Річарду Бартону вручено Оскара — премію Американської академії кіномистецтва — за запис на платівку казки Антуана Сент-Екзюпері «Маленький принц».

УГОРЩИНА

Новий фільм режисера Тамаша Рені «Біля витоків часу» переносить

Афіша кінофільму «Біля витоків часу».

глядача у перший повоєнний рік. У центрі фільму — овіяний роман-тикою образ молодого робітника-комуніста Золтана. Очолюючи цеховий комітет, герой фільму вміло спрямовує у річище свідомої класової боротьби стихійні виступи робітників проти хазяїна. Прагнучи якнайповніше відтворити добу великого суспільно-політичного зламу в історії країни, Тамаш Рені у своєму фільмі широко змальовує й тогочасне угорське село з усіма його суперечностями й проблемами.

Як і попередні твори кінорежисера, фільм «Біля витоків часу» позначений динамічною дією, глибоким драматизмом.

ФРАНЦІЯ

«Брехт у гостях у Мольєра» — один із заголовків, якими французька критика відзначила знаменну театральну подію — здійснену режисером Гі Реторе на сцені «Комеді Франсез», донедавна неприступної фортеці французьких класичних театральних традицій, постановку «Пана Пунтілли та його слуги Матті» Бертольда Брехта. Цей факт свідчить, очевидно, про остаточне «осучаснення» цього театру.

Постановці «Комеді Франсез» театральна критика дає дуже високу оцінку, відзначаючи, що вона продовжує і розвиває традиції колективу «Берлінер ансамбль».

ФРН

На студійній сцені Боннського міського театру відбулася прем'єра спектаклю за п'єсою молодого драматурга-комуніста Ф. К. Кретца «Гніздо». В цьому гострополітичному творі показаний типовий західнонімецький підприємець, хижак, готовий заради грошей на злочин.

В одному інтерв'ю Ф. К. Кретц розповідав про свій шлях до комуністичної партії: «Кілька років тому, коли я був уже досить відомим автором, буржуазна преса раптом почала розхвалювати мої п'єси. А в них я критично зображую суспільство, в якому ця буржуазія панує. Я зрозумів, що треба бути пильним, не дати спіймати себе на гачок: якщо мене так хвалять ті, проти кого я виступаю, то це означає, що вони хочуть пере-

манити мене в свій табір. Навесні 1972 року я вступив до комуністичної партії. Крок цей не випадковий. Так само, як дехто з моїх друзів, я зрозумів, що можу бути небезпечним для буржуазії».

«Справа Є.» — таку назву має спектакль, поставлений Вісбаденським театром за однойменною п'єсою австрійського драматурга фон Хорвата, написаною 1927 року. В цьому творі автор рішуче протестує проти переслідувань комуністів у Веймарській республіці. У зв'язку з горезвісним «законом про радикальні елементи», спрямованим проти демократично настроєних державних службовців, тема, обрана фон Хорватом півстоліття тому, і досі актуальна у ФРН. Спектакль розповідає про долю молоді вчительки Єви Вальд, яка під впливом своєї подруги стає марксисткою. Шкільне начальство, дізнавшись про переконання вчительки, звільняє її з роботи. П'єса фон Хорвата у постановці Вісбаденського театру має продовження. Друга частина спектаклю називається «Справа Є. сьогодні» й складається із створених самими акторами сцен та пісень, у яких висловлюється протест проти зневажання громадянських прав у ФРН у наші дні.

Сцена із спектаклю «Справа Є.»

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА

У кількох театрах країни з успіхом іде «Сонатина для лавича» — нова п'єса Освальда Заградніка. Радянський глядач уже знає його як автора п'єси «Соло для годинника з боєм».

Сцена із спектаклю «Сонатина для павича» (Словацький національний театр).

Як і в попередній п'єсі, автор зображує людей в особливих обставинах. Замість динамічної дії тут — немовби зондування людських душ. П'єса побудована на «мозаїчній» зміні настроїв героїв, і це створює на сцені, — як пише «Творба», — неповторну атмосферу.

Ян Козак, голова Спілки чеських письменників, автор книжок «Святий Міхал», «Маріанна Радванова», «Мисливцем по тайзі» та багатьох інших творів, дав інтерв'ю журналові «Квети»:

— Від появи вашої першої книжки — збірки оповідань «Гаряче дихання» — минуло п'ятнадцять років. Який з ваших творів здається вам найвдалішим?

— На це важко відповісти. Найдорожчим для автора є, мабуть, твір, що саме народжується. Та мушу зізнатися, що наймиліша мені «Маріанна Радванова»... Тепер на шляху до читача герої мого нового роману «Гніздо ле-леки». Хотілося б, щоб читачі їх полюбили, як Маріанну.

— Ваша творчість живиться двома джерелами. Це — село з усіма його людськими та громадськими проблемами, і світ природи, зокрема, сибірська тайга та радянські люди, що її обживають. Який з цих двох тематичних напрямів для вас головний?

— Тема людини й природи. Мої герої завжди зв'язані із землею. Це прості, звичайні люди. Я сам один із них і люблю їх. Природа, її нездоланна сила й краса вабили мене з дитинства. Героїв моїх сибірських творів я добре знав, я прожив у тайзі дев'ятнадцять місяців з мисливцями, геологами, рибалками, будівельниками, метеорологами. Жив з ними і в палючу спеку, коли хмари мошви скидалися на чорний сніг, і в п'ятдесятиградусний мороз. Інакше я не міг би про них писати...

— Як ви оцінюєте становище у нашій молодій літературі?

— Воно мене тішить... Я можу з цілковитою певністю сказати: наша робота не була марною. Найбільші успіхи ми маємо в прозі. В літературу прийшли молоді люди, що вже мають життєвий досвід... Чеська література 70-х років набирає сил.

Увагу відвідувачів реконструйованого празького Палацу з'їздів повертає велике мозаїчне панно, яке

Панно Йозефа Пеци (фрагмент).

подає узагальнені образи боротьби й перемог робітничого класу країни. Автор цього панно — художник Йозеф Пеца, творчість якого відзначена багатьма нагородами і преміями.

Працює Й. Пеца переважно в жанрі портрета. «Кожній епосі притаманне специфічне розуміння портрета, — каже художник. — Сучасна людина відрізняється від людини минулого. Це відмінність не тільки зовнішня, насамперед вона — внутрішня. Завдання сучасного митця — вловити й передати цю відмінність засобами художнього виразу».

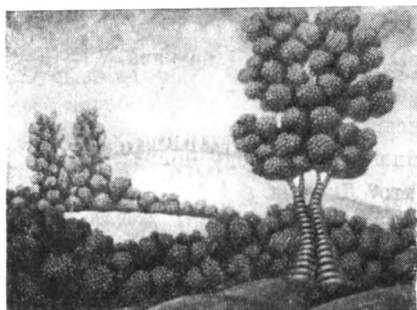
ЮГОСЛАВІЯ

Видавництво «Наша книга» (Скоп-ле) випустило книжку «Марксисты про літературну творчість», до якої увійшли праці Маркса, Енгельса, Леніна, Плеханова, Луначарського.

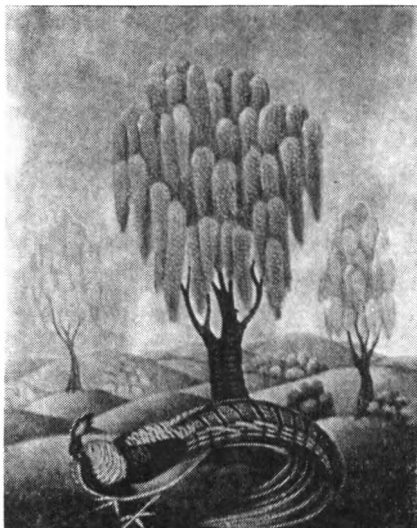

Премію Йована Йовановича Змая, якою сербська матиця відзначає найбільші поетичні досягнення, отримав поет Слободан Маркович за збірку віршів «Порт».

Один із найвідоміших у країні художників - примітивістів Антун Бахунек в останньому своєму інтерв'ю розповів, як захопився живописом: «У дитинстві я важко хворів, тому й не ходив до школи... Сидів удома й весь час щось

Антун Бахунек. Пейзаж.

Антун Бахунек. Пейзаж з птахом.

малював: курей, квіти, — все, що бачив крізь вікно надворі. Згодом батьки віддали мене учнем до маляра, щоб я опанував якесь ремесло».

Антун Бахунек народився 1912 року в Хорватії. Донедавна працював у залізничній художній майстерні — робив написи для вагонів. Живопису віддавав увесь вільний час. На його полотнах найчастіше зображено пагорби з будинками й деревами на першому плані; пейзаж іноді оживляє олень, кінь чи птах. Це — сонячний, квітучий, сповнений оптимізму світ, створений рукою майстра, який зберіг по-дитячому чистий погляд на природу.

ЮНЕСКО

У Парижі відбувся форум представників країн—членів ЮНЕСКО «Суспільні й гуманітарні науки в боротьбі за мир». Учасники форуму обговорювали найрізноманітніші питання, пов'язані з проблемами руху боротьби за мир. Зокрема вони ухвалили створити в афрозіатських країнах наукові центри для вивчення розвитку міжнародних культурних контактів як одного з аспектів боротьби за мир.

МАРК ТВЕН
(1835—1910)

АФОРИЗМИ

Неважко привчити себе терпіти біду. Не свою, звичайно,— чужу.

Коли ви лютуете, рахуйте до чотирьох. Коли дуже лютуете — вилайтесь.

Християнська біблія — це аптека. Ліки в ній завжди одні й ті самі, але рецепти їхнього застосування змінюються.

Кожна людина, ніби Місяць, має свій затінений бік, який ніколи нікому не покаже.

Половина наслідків доброго наміру — зло. Половина наслідків злого наміру — добро.

Добрі друзі, добрі книжки й приспане сумління — ось ідеальне життя.

Мужність — це боротьба зі страхом, подолання страху, а не його відсутність. Якщо в людині зовсім нема боягузтва, то й нема нічого похвального в її хоробрості.

Будьмо вдячні дурням. Адже лише завдяки їм ми, всі інші, ходимо в розумних.

Обов'язок друга — підтримати тебе, коли правда не на твоєму боці. Адже коли вона на твоєму боці, тебе підтримає кожен.

Добре виховання — це вміння приховувати, якої ми високої думки про себе і якої низької — про інших.

Бути порядним — благородно, але ще благородніше — навчати інших, як бути порядним. Та й клопоту менше.

Виявляти вдячність — це наче сплачувати шантажисту: що більше ти даєш, то більше з тебе вимагають.

Існують люди, що здатні на будь-які безкорисливі й героїчні вчинки, окрім одного — не розповідати нещасним про те, які вони щасливі.

Перше квітня. Це день, коли ми згадуємо, якими ми є протягом інших трьохсот шістдесяти чотирьох днів.

Ніколи не довіряйте своєму здоровому глуздові, коли у вас бідна уява.

Назвіть найславетнішого з винахідників. Випадок.

Значно легше не вилутуватись, ніж вилутуватись.

Почесно боротися за свою свободу. Ще почесніше — за свободу інших.

Найвище творіння боже? Людина. А виявив це хто? Людина.

Висловити правдиву сентенцію куди важче, ніж чинити по правді.

Даремно ми буваємо високomorальними в буденні дні. Адже від цього наша мораль до неділі зношується.

Люди завжди дужче боялися осуду сусіда, ніж ран та смерті.

Багато знати й жити в невідомості — ось ідеал життя.

Людина, що стає песимістом до сорока восьми років, знає надто багато. Людина, що й після цього віку залишається оптимістом, знає надто мало.

Пообіцяти чогось не робити — то найпевніший засіб, щоб ваше тіло сповнилося нестерпним бажанням вчинити саме так і не інакше.

Мало хто з нас здатний витримати славу. Особливо славу чужу.

Коли ви піднімаєтесь крутою стежкою слави, навряд чи пощастить вам зустріти друга.

Природа непристойностей не знає. Їх вигадує людина.

Милуватися веселкою можна й не забуваючи про сили, які викликали її.

Ніщо так не потребує виправлення, як звички інших людей.

Слова і вчинки — яка це крихітна частка життя людини! Її справжнє життя — в її голові, і ніхто нічого не знає про нього, крім неї самої.

Найкращу репутацію можна зруйнувати найпримітивнішим наклепом.

Горе й само собі може дати раду, але радість неодмінно треба з кимось розділити. Слушне слово може вплинути, але жодне слово так не впливає, як слушно вставлена пауза.

Є в забороненому якісь чари, що надають йому невимовної привабливості.

Потрібен ворог і друг, щоб вразити вас у саме серце. Перший ганьбитиме вас, а другий вам усе переказуватиме.

Є кілька добрих способів уникати спокус, але найпевніший — це боягузтво.

Людині рідко, дуже рідко щастить виграти бій зі своїм вихованням: сили надто нерівні.

Слава — туман, популярність — дитя випадку. Найпевніша річ на землі — це забуття.

Правда завжди здається неймовірнішою, ніж вигадка.

Крізь усю історію людства, крізь життєвий досвід кожного індивіда червоною ниткою тягнуться докази, що правду вбити дуже легко і що гарно висловлена брехня — безсмертна.

Правда — це найцінніше, що ми маємо. Давайте ж економити її.

Коли говориш правду, то не треба думати над тим, що говориш.

Боязкий мріє мати повну ціну, а просить удесятеро менше. Сміливий вимагає вдвічі більше, а отримує за номінальною вартістю.

Пиха завжди однакова, але одні вміють краще, а інші гірше приховувати її.

Дотеп — це раптовий союз думок, що, перед тим як поєднатись, здавалося, не мали між собою нічого спільного.

Жінка несподівано накричить на вас, ви їй різко відповідаєте й одразу вона вимагає, щоб ви просили пробачення.

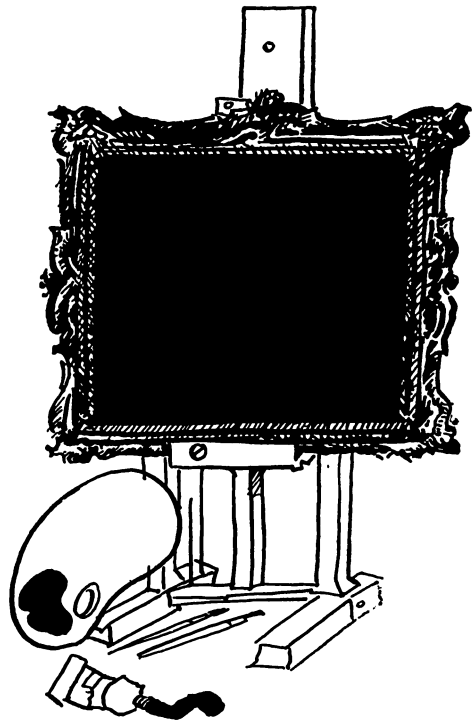
Будьмо вдячні Адамові, нашому благодійнику. Він позбавив нас «благословенного» неробства і завоював для нас «прокляття» праці.

Добре було б починати життя зі старості, з її надбань та привілеїв, а завершувати його юністю, що найкраще вміє втішатися з таких переваг.

*З англійської переклав
Петро НАДОЛИННИЙ*

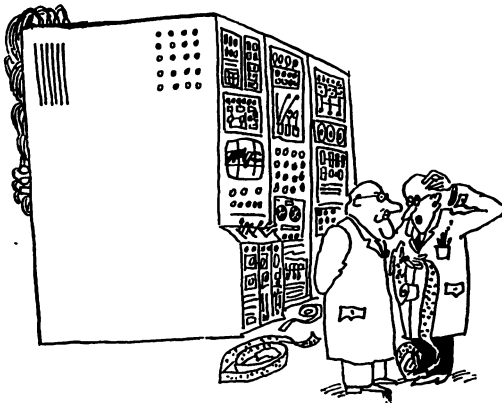

«Нью-Йоркер», США.

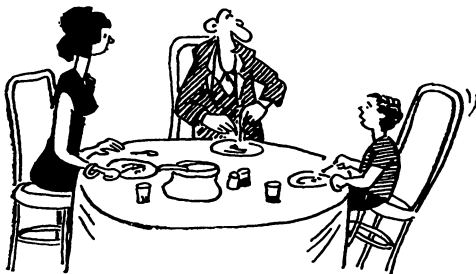
Індустріальний пейзаж.

«Стиршел», Болгарія.

— Феноменально! Говорить усе, що думає.

«Трибуна люду», Польща.

— Я не хочу бути ні великим, ні сильним. Хочу бути таким, як тато.

«Швайцер ілюстрірте», Швейцарія

ПРОЗА—1200 ЗЛОТИХ ЗА АРКУШ,
ПОЕЗІЯ—5 ЗЛОТИХ ЗА РЯДОК,
СЦЕНАРІЙ—500 ЗЛОТИХ,
ЕССЕ—1000 ЗЛОТ.

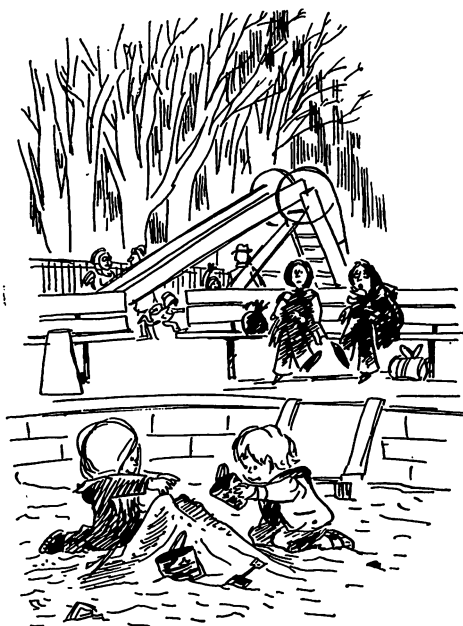
«Жице літерачьке», Польща.

«Квік», ФРН.

«Трибуна люду», Польща.

— Знаєш, наші діти, мабуть, єдина пара, яка не думає про розлучення!
«Нью-Йоркер», США.

«Нойе рев'ю», ФРН.

«Стиршел», Болгарія.

«Трибуна люду», Польща.

**Головний редактор
Дмитро Павличко.**

**Редакційна
колегія:**

**Дмитро Білоус,
Олесь Гончар,
Павло Загребельний,
Дмитро Затонський,
Віктор Коптілов,
Юрій Кочубей,
Олег Микитенко
(заст. головного редактора),
Марія Орлик,
Воліна Пасічна,
Олександр Підсуха,
Олексій Полторацький,
Юрій Смолич.**

**Відповідальний секретар
Богдан Чайковський.**

**Художній редактор
Микола Коваленко.**

Адреса редакції: 252021, Київ-21, вул. Кірова, 34.
Телефони: головний редактор — 93-13-18, секретаріат — 93-06-13, відділи: художньої літератури — 93-28-88, 93-27-10, критики — 93-29-61, публіцистики — 93-27-60.

Видавництво «Радянський письменник», 252133,
Київ-133, бульвар Лесі Українки, 20.

Рукописи обсягом до одного друкованого аркуша не повертаються.

БФ 34902. Здано до набору 15. VI. 1976 р. Підписано до друку 27. VII. 1976 р. Формат паперу 70×100^{1/16}. Друк. фізичн. арк. 15. Умовних друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 21,51. Тираж 55 090. Ціна 60 коп. Зам. 02946.

«ВЕСЬ МИР», № 9, 1976 (на українском языке). Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал Союза писателей Украины, Украинского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами и Украинского республиканского комитета защиты мира. Адрес редакции: 252021, Киев-21, ул. Кирова, 34. Издательство «Радянський письменник», 252133, Киев-133, бульвар Лесі Українки, 20. Комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47, Брест-Литовский проспект, 94. Печат. физ. листов 15. Условн. печ. листов 19,5. Учетн.-изд. листов 21,51. Тираж 55 090. Цена 60 коп. Зак. 02946.

**Орденa Леніна комбінат друку видавництва
«Радянська Україна». 252047, Київ-47,
Брест-Литовський проспект, 94.**

ІНДЕКС 74089

ВСЕСВІТ

1976

Ціна 60 коп.